

„Inkább figyeld talán az irodalmat”
Írások Veres András 70. születésnapjára

„Inkább figyeld talán az irodalmat”

Írások Veres András 70. születésnapjára

Szerkesztette

Jeney Éva

Kálmán C. György

r e c i t i

Budapest
2015

A kötet megjelenését támogatták:

Szili József

Fodor Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója

Szépírók Társasága

József Attila Társaság

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének
munkatársai

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-14-7

Kiadja a r e c i t i,

az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének

tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Tördelte: Hegedüs Béla

TeX, Linux Libertine, Liberation Sans Narrow

Tartalom

<i>Szerkesztői előszó helyett</i>	
Szózat a szerkesztőkhöz	11
Elmélettörténetek	13
KISS ENDRE	
Jacques le fataliste et son maître <i>Hegelnél és Diderot-nál.</i>	15
KALAVSZKY ZSÓFIA	
<i>Az életrajzi legenda mint az írói kultuszok életképességének egyik biztosítéka</i> <i>Vázlat egy lehetséges szemiotikai vizsgálathoz.</i>	19
BEZECZKY GÁBOR	
<i>Evés vagy szüzesség?</i>	25
SZILI JÓZSEF	
<i>Shelley-giccs.</i>	29
Fordítástörténetek	33
BALOGH MAGDOLNA	
<i>A recepció esetlegessége</i> <i>Brodskij versei magyarul</i>	35
BUDA ATTILA	
<i>A műfordítás – mint ráismerés.</i>	39
HETÉNYI ZSUZSA	
<i>Mű, fordítás, műfordítás</i> <i>Kosztolányi – vice versa.</i>	43
Irodalomtörténetek	
Régebbiek	47
HITES SÁNDOR	
<i>Az irodalomtörténészek móresre tanítása 1846-ban.</i>	49

HAJDU PÉTER	
<i>Megfigyelés és ábrázolás Mikszáth egyik állatnovellájában.</i>	53
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
<i>Ady táltosai</i>	57
RIGÓ BÉLA	
<i>Dózsa György Ady, Juhász Gyula és József Attila költészetében</i> <i>előzményekkel és perspektívákkal.</i>	63
SZÉNÁSI ZOLTÁN	
<i>Nemzet és hagyomány</i> <i>Bevezető gondolatok egy kritikátörténeti dolgozathoz.</i>	71
Z. VARGA ZOLTÁN	
<i>Csáth Géza: Tor</i> <i>Novellaelemzés</i>	75
TVERDOTA GYÖRGY	
<i>Komlós Aladár igazságai</i>	79
N. HORVÁTH BÉLA	
<i>József Attila alakja Gyarmati Fanni naplójában</i>	87
FENYVES KATALIN – KÁLMÁN C. GYÖRGY	
<i>Reb Fülig Jimmy</i> <i>Rejtő egy lehetséges ihletője</i>	93
DECZKI SAROLTA	
<i>Fordított világ.</i>	97
Kosztolányi-történetek	101
LENGYEL ANDRÁS	
<i>A „harcos templom” propagandistája</i> <i>Egy Új Nemzedék-cikk néhány tanulsága.</i>	103
BARTÓK ISTVÁN	
<i>A Kosztolányi-szöveg változatai, avagy Kosztolányi szövegváltozatai</i>	111
KAMARÁS ISTVÁN	
<i>IX. Vita a piskótáról</i>	115
DOBOS ISTVÁN	
<i>Muzsikaszó zongoraszonátával</i> <i>Sárszeg zenei élete.</i>	119
PARÁDI ANDREA	
<i>Vizyné habmerő kanala.</i>	123

Irodalomtörténetek

Újabbak 127

ANGYALOSI GERGELY

Rájátszások és értékösszefüggések 129

KARAFIÁTH JUDIT

Példázat a felelősségről

Déry Tibor: Philemon és Baucis 133

BERKES TAMÁS

Örkény fülkeforradalma 137

SZÉCHENYI ÁGNES

Kísérlet az irodalmi önszerveződés visszaépítésére az 1980-es évek közepén

Esettanulmány-vázlat 141

SZOLLÁTH DÁVID

Öt kis sírvers 147

TARJÁN TAMÁS

Hány soros egy négysoros?

Pilinszky János: Hideg szél 151

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Niger sum, sed formosus

Péterfy Gergely: Kitömött barbár 157

Kutyatörténetek 167

KAPPANYOS ANDRÁS

Amit a kutyámtól tanultam 169

HELLER ÁGNES

Kutyatörténet Veres Andris születésnapjára 173

MÁRTON LÁSZLÓ

Emberisten pórázzal (részlet) 175

Személyes történetek 179

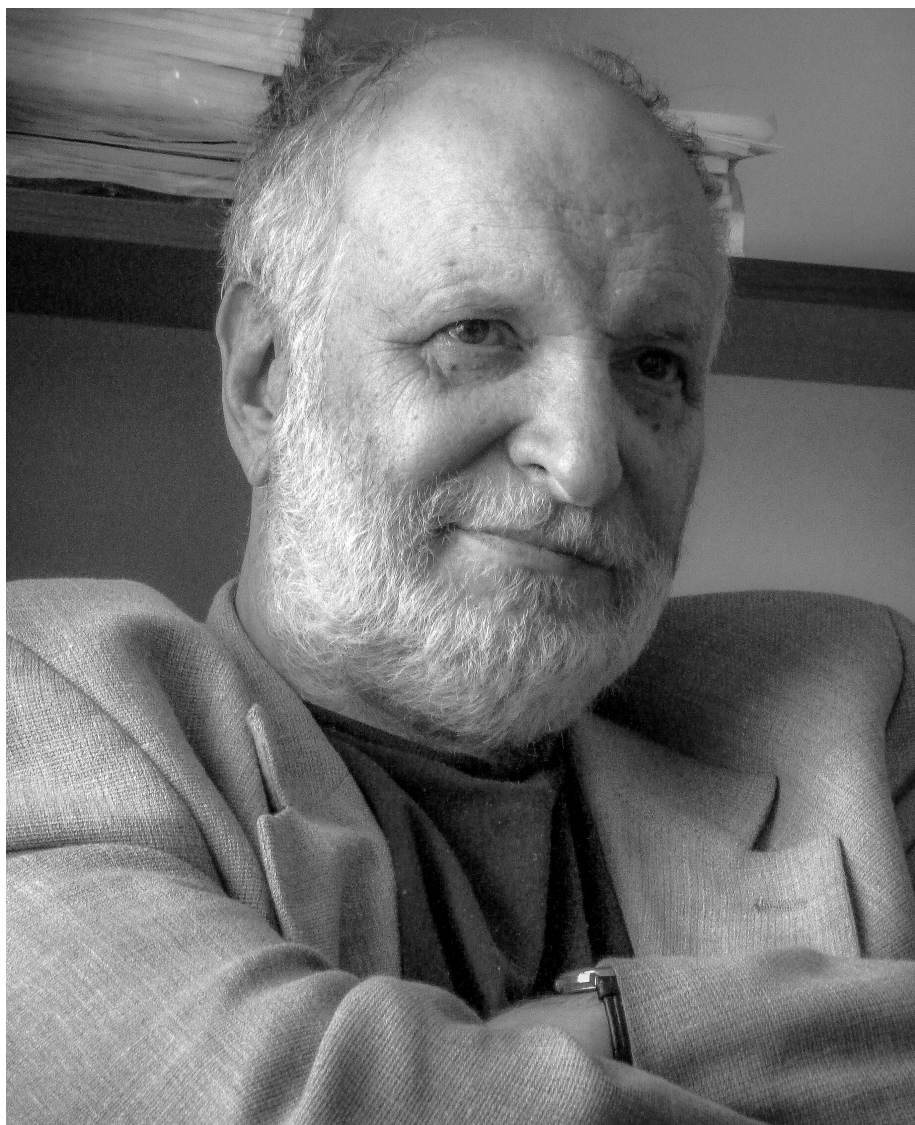
VALACHI ANNA

Veres András összevonja a szemöldökét 181

TIBAY ZSOLT

Vázlatos születésnapi köszöntő – Andrásnak 183

HORVÁTH DEZSŐ	
<i>Veres András, a fizikusokkal barátkozó irodalmár</i>	187
RÓNA JUDIT	
<i>Veres András életrajzi kronológiája</i>	
<i>Szemelvények egy készülő nagyobb munkából.</i>	189
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY	
<i>Egy társaság emlékére</i>	197
SOMLAI PÉTER	
<i>Komplexumok.</i>	201
SÁRKÖZI ÉVA	
<i>Kosztolányi Dezső ismeretlen fényképe</i>	203
SAPHIER MÁRIA	
<i>Köszönet az aránytűért</i>	207
KÁDÁR JUDIT	
<i>Genderről, (egy)ebekről, Andrásnak, szeretettel</i>	209
AGÁRDI PÉTER	
<i>Az engesztelhetetlen igényesség lovagja</i>	
<i>Veres András 70. születésnapjára.</i>	213
RÓNAY LÁSZLÓ	
<i>Etűdök egy barátságról</i>	217
JENEY ÉVA	
Édes András	
<i>Mindannyiunk Veres-komplexuma</i>	219
 <i>Tabula gratulatoria</i>	 223

Bezeczky Gábor fotója

Szerkesztői előszó

helyett

•

Szózat a szerkesztőkhöz

Na, most ezt mégis hogy képzelitek, édes bogaraim? Mégis, mi ez? Ugye, ezt ti sem gondoltátok komolyan? Hát, ez egy vicc. Egy vicc. Egyszerűen el-ké-pesz-tő.

Ez egy halom szöveg összehányva, szerkesztésnek nyoma sincs. Ez egy nagy semmi. Láttatok ti már könyvet? Semmit nem olvastatok, azt kell, hogy mondjam, semmit. Már ne is haragudjatok, édes bogaraim, ez vacak, úgy ócska, ahogy van. Van egyáltalán bármi fogalmatok erről az egészből? Alapvetően ismerethiányosok vagytok, és hát ezek a szövegek... Elnézést, de én ezt magas lóról leszarom.

Kezdjük azon, hogy elemi szinten nem tudtok magyarul. Azért ilyen hibákat... na, nem is sorolom. Azért jobb, ha tőlem tudjátok: én voltam a legjobb focista az egyetemen. Mit csináljak, így volt. És a lemezgyűjteményem sem semmi. Nem semmi. Toronymagas lóhosszal megelőzi bárkiét, ezt állítom. De hát ti meg nem tudtok írni, ez egészen hátborzongató. Mindegyik gyenge szöveg, csak másképp. Kis híján szívelégtelenségem lépett fel az anomáliától.

És ezt nevezitek ti szerkesztésnek? Ez itt valami tagolás? Valamiféle? Márpedig ez perdöntő. *Per-dön-tő*. Ez a helyes kifejezés. Ha nem lennétek olyan kilátástalanok, az összes elképzeléseket romhalmazba dönténém, könnyedén.

Reménytelenek vagytok. Vigyétek innen.

És nem vagyok kedves. Nem, kedves, az nem vagyok, maradjunk a bogaramnál. Egyébként ti, ti milyen zenét szerettek? Csak a karácsonyi tájékozódás céljából kérdezem...

Lejegyezték: a szerkesztők

ELMÉLETTÖRTÉNETEK

Jacques le fataliste et son maître

Hegelnél és Diderot-nál

Diderot-nak ez a műve minden szempontból az európai gondolkodás centrumában áll. Egyesíti magában a filozófiai, a szépirodalmi, ha tetszik, a műfaji előzményeket, s maradéktalanul arra a fő problémára épül (úr-szolga viszony), ami ezt a felülmúlhatatlanul középponti helyzetet tartalommal tölti meg. A sokáig marginális, elfeledettnek tekinthető regény abban a különleges és véletlennek is tekinthető szerencsében részesül, hogy Schiller, Goethe és Hegel hatására rövid úton e legközpontibb filozófiai probléma legnagyobb szerzőjének (Hegel) legelismerőbb ajánlásaival immár nyilvánosan elismert módon is a problémátörténet felülmúlhatatlan centrumába kerüljön. Az elismerés (*Anerkennung*, *thymos*) legnagyobb filozófusa több művében is Diderot e regényét nevezi meg saját legközvetlenebb, modern előzményeként. Diderot bekerült ezzel a filozófia végső kérdéseinek nagy mesterei közé.

A modern fizika nyelvén kifejezve olyan művel van dolgunk, amely a *bizonytalansági reláció* világába visz el minket, de ebben az esetben, mivel irodalmi műről van szó, még az a kérdés is felvetődik, hogy a bizonytalanságrelláció extenzív világát megjelenítő regény egy magát szintén a bizonytalanság világába helyező író szándéka szerint született-e meg.

A helyzet különlegessége is paradox, hiszen állhatott a mű mögött tudatos, végiggondolt írói szándék, amelynek segítségével a bizonytalansági reláció világa létrejött, de ugyanúgy maga az írói szándék rögtönözve, konkrét szerkezeti elképzelések nélkül is képviselhette a bizonytalansági elvet. Tudatos akarat is létrehozhatott káoszt, de ugyanúgy „kaotikus” elképzelések is képesek lehetettek arra, hogy ezt a kaotikus világot létre hozzák.

A regény mindent összetartó eleme az elbeszélés, a történet, azaz a narráció maga. Egyszerre alig felülmúlhatóan triviális, tudatosan esetleges, de ugyanakkor ugyancsak alig felülmúlhatóan zseniális írói választás. Diderot változatában az úr függése a szolgától a *történetmesélés* közegében valósul meg.

Ez többszörösen is remek változata az alaptörténetnek. Itt az úr nem azokat az *anyagi* javakat fogyasztja el, amiket a szolga megtermel, de szakadatlanul azokat a történeteket akarja meghallgatni, amiket a szolga kitalál, vagy amelyek a szolgálval megestek. *A triviális szinten ez azonos a szórakoztatással*, az urat definíciószerű automatizmussal körülvevő unalom elűzésével. Egy magasabb szinten azonban ebben a vonatkozásban is megismétlődik az eredeti viszony: az úr itt is elsajátít,

ha tetszik, elfogyasztja a szolga munkájának termékét, itt azonban nem a szolga anyagi, de *szellemi* termékét akarja elsajátítani.

Az úr történetek iránti igénye tehát még *differentiáltabb* is, mint az anyagi javak iránti igénye. Képes lépést tartani a szolga történeteinek nyitottságával, s e történetek értelmezésében helyenként még saját létének, társadalmi helyzetének és szellemi korlátainak határain is túl tud lépni. *Ezzel a magatartásával már az úr is részévé válik a felvilágosodásnak.*

Az úr *történetéhsége* és a szolga egzisztenciális *történetgazdagsága* nemcsak feltételezik egymást, de az így értelmezett viszony új típusú és kölcsönös függést is hoz létre. A kaotikus és bizonytalansági mozzanatokkal teletűzdelt regény témája voltaképpen nem a regényben szereplő személyek története, hanem *az elbeszélés, az értelmezés, és a gondolkodás folyamatának története*, azaz a *regény tárgya tulajdonképpen maga a felvilágosodás.*

Különös jelentősége van az írói szándék problémájának a regény teljesen kifejtettnek tekinthető, *összefüggő történeteinek* elemzésekor, amelyek tökéletes kidolgozottsága, mesteri intrikája, többszörös filozófiai tanulságai a szervezethez nézve olyan magas szintjét mutatják, amely fényévnyi távolságra van a regény szövegének attól a rendezetlenségétől, amit az imént éppen az írói szándék összefüggésében vetettünk fel.

Négy ilyen történet emelkedik ki az Úr és Jakab öntörvényű párbeszédeinek végtelen folyamából. Ezek is, akarva vagy nem akarva, szinte tökéletesen épülnek bele a párbeszéd véletleneibe, hogy azután azokból a maguk szervezethez nézve folytán először észrevétlenül, majd az olvasó legnagyobb meglepetésére minden szempontból egyre tökéletesebben megszervezett történetekként emelkedjenek ki. E négy történet: Hudson apát harca az ellene folyó intrika ellen, Madame de la Pommeray bosszúja szerelmén, Bigre szerelmi története, valamint a fiatalember története, aki rossz társaságba kerülve súlyos kártyaveszteségeket szenved.

Madame de la Pommeray történetében egy hölgy, akitől lovagja elhidegül, elhatározza, hogy különös bosszút áll. Kiválóan kitervelt intrika során megismerkedik egy szép, fiatal lánnyal, aki szegénysége miatt éppen akkor azon a határon áll, hogy gazdag urak kedvese legyen. Madame de la Pommeray kiemeli környezetéből a lányt, *új identitást ad neki*, s mindezt olyan hosszú távú folyamatként építi fel, amelynek végén úgy mutathatja be volt kedvesének az immár úri hölgyé avasztalt fiatal lányt, mint saját bizalmas barátnőjét. Madame de la Pommeray úgy irányítja az eseményeket, hogy hűtlen lovagja beleszeressen ebbe a lányba, aki ezt természetesen nyomban meg is teszi, majd a hölgy eljuttatja a szerelmes párt egészen az eljegyzésig, aztán az esküvő is megtörténik. Madame de la Pommeray a következő nap kis levélkével hívja magához a gavallért, ezt követően feltárja előtte a hölgy igazi kilétét.

Ha volt a XVIII. századi irodalomban mindent átfogó jelenség és téma, az éppen a szabadosság volt. Mindebből beszűrődik az elbeszélésbe a libertinizmus, amelyet a kultúra, a viselkedési formák és a nyelv közvetít.

Ebben leljük meg a felvilágosodás további konkrét meghatározását Diderot regényében. A felvilágosodásnak ugyanis csak egyik dimenziója az, hogy a valóságot meg kell érteni, és a megértett valóság elemeivel önmagunk és mások gondolkodását átalakítani. Ugyanúgy a felvilágosodás része az is, hogy az emberek, különösen, ha vesztesek vagy áldozatok, nem nyugodnak bele saját sorsukba, megharcolnak önmagukért. Ezen az alapon Madame de la Pommeray remek intrikája ugyancsak a „szolga” győzelme az „úr” fölött, s mint ilyen ugyanolyan tökéletesen mutatja be azt az eredményt, amit Jakab a maga állandó retorikájával küzd ki urával szemben.

Ez a *változóban lévő* vagy már *megváltozott* emberi gyakorlat felvilágosodása, ami olyan elementáris erővel fogalmazódik meg Rousseau-nál, aki ki is mondja a tézist, hogy „az ember nem azonos a saját sorsával”. Diderot regényét éppen az választja el Rousseau nagy kísérleteitől, hogy a megváltozott emberi gyakorlat nála nem ideológiaként, jövőbe vetített mozgalomként vagy utópiaként jelenik meg, de már jelenben létező hétköznapi valóságként. *Nem a szereplő sorsával, de a szereplő harcával azonosulunk.* Egy szakértő figyelmével szemléljük a harc fordulatait, elismeréssel adózva a harcban kifejtett ügyességnek. Amit Diderot megmutat, az már a helyes tudat alapján cselekvő ember, aki már levonta azt a következtetést, hogy az ember nem azonos saját sorsával, *küzdenie kell önmagáért, és e küzdelemben nyerhet, sőt nyer is.*

Az egyes tudatok differenciaviszonyainak felmutatásához talán legcélszerűbb de Sade márki történeteit helyezni Diderot mellé. E két szerző már felületes szemlélő számára is feltűnően hasonlíthat egymáshoz. Mindketten a legnyersebben és legkonkrétabban írják le koruk igaz történeteit. Diderot is járt a Bastille-ban, töltött emigrációban időt Párizson kívül, s belenyugodott olyan konstrukcióba is, amely szerint műveit mások, külföldön, általa nem áttekinthető módon terjeszthették. Mindezek a vonások alapvetően jellemzik a márki irodalmi tevékenységét is, beleértve a valóság gorombán ábrázolt képét, a cselekvéseket irányító emberi motívumok teljes kendőzetlenségét, vagy az egymással folytatott harcok rafinált és hosszú távú intrikáját. Az irodalom és irodalmon kívül lét határán egyensúlyoznak teljes tudatossággal mind a ketten.

Mint gondolati kiindulás semmiképpen sem elcsépelt, hogy a márki felvilágosodása is felvilágosodás, ez a felvilágosodás az a racionalizmus, ami keresztülvágtat a hagyományok, az értékek, a hiedelmek, a megszokások világán.

De Sade történeteiből azonban hiányzik a valódi intrika, a történetekben nincs másik oldal. Tettesek vannak és áldozatok, a hatalom újabb és újabb akciói, melyeket ellenállás nélkül vihetnek végbe, és amelyek végrehajtásában még egy sor önkéntes támogatójuk is akad, nem utolsósorban a tegnapi áldozatok sze-

mélyiségvesztett soraiból. A történeteken belül nincsenek ellenlábasok sem, az ellenlábasok, ha vannak, kívül helyezkednek a művön.

A márkival összevetve látszik talán legszemléletesebben, milyen fordulatot vesz a felvilágosodás Diderot-nál. Egyrészt nyomban látható, hogy a társadalom egymásnak feszülő harci tervek terepe, s ez már rögtön lehetetlenné teszi a sommás ítélkezést a szereplőkről, bármilyen egyértelműek legyenek is Diderot erre vonatkozó nézetei. A cselekvések irányítói Diderot-nál nem a hatalmi erőfőlénnel rendelkező „racionalitás” képviselői, azaz nem a tettesek, hanem éppen azok, akik egy konkrét fordulat során *áldozatokká* váltak vagy válhatnak.

Az átmeneti vagy végleges áldozatok maguk sincsenek bűnök vagy hibák híján. Valóságos emberek állnak szemben valóságos emberekkel, az összes cselekvést világosan áttekinthető racionalitás jellemzi.

A felvilágosodás és a racionalitás nem sajátítható ki, mindenkinek juthat belőle – innentől fogva a társadalom valóságos emberek valóságos küzdelmeinek valóságos színtere. A gyenge is, a szolga is győzhet, de az ő győzelme sem szükségszerű, hanem valóságos térben valóságos eszközökkel kell kiharcolnia azt. Ez sajátosságegyüttes az, amelyben a felvilágosodás valóságos folyamattá válik.

Az életrajzi legenda mint az írói kultuszok

életképességének egyik biztosítéka

•

Vázlat egy lehetséges szemiotikai vizsgálathoz

„Akárhogy oldja meg egy kutató a maga számára a régi dilemmát: már meglévő mítosz köré szerveződik rítusaival a kultusz, vagy kultikus szertartások utólagos értelmezéseként alakul ki a mítosz, semmiképp sem szabad az ok okozatát másodlagosnak s ezért kevesebb figyelmet érdemlőnek elkönyvelnie.”¹

Mitől életképesebb az egyik írói kultusz, mint a másik? Miért halnak el idővel bizonyos irodalmi kultuszok, és miért maradnak fenn mások évszázadokon keresztül? Van-e valami garancia arra, hogy egy írói kultusz „hosszúéletű” legyen?

Naivitás volna azt állítani, hogy ezek a kérdések röviden és egyszerűen megválaszolhatók – már csak azért is, mert az utóbbi huszonöt év kultuszkutatása (számos más eredménye mellett) azt mindenképpen megmutatta, hogy ahány kultusz, annyiféle; továbbá arra is felhívta a figyelmet, hogy a kérdésnek illik számba venni – többek közt – a kultúrtörténeti, a kultúrantropológiai, az irodalomtörténeti, az irodalomszociológiai, a (kultúr)politikai vagy akár a gazdasági vetületeket is. Több írói kultusz sajátos dinamikájának és kialakulási körülményeinek komparatív összevetése ugyanis alapos, körültekintő vizsgálatot, aprólékos recepció- és mikrotörténeti kutatást igényel. Ámde még így is kockázatos általánosító törvényszerűségeket megfogalmazni. Mindezeket szem előtt tartva az alábbi gondolatmenet csupán egy gondolat kísérlet. Erősen kivonatolt vázlata egy lehetséges elméleti megközelítésnek és egy ebből kiinduló módszertani javaslatnak, amelynek megfogalmazásához Veres András József Attila és Ady Endre

¹ DÁVIDHÁZI Péter: *Egy irodalmi kultusz megközelítése*. In: *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*, szerk. TAKÁTS József, Budapest, Kijárat, 2003, 107–135. Itt: 120.

kultuszát elemző tanulmányai adták a végső lökést.² Kutatásaim előzményéül az orosz Puskin-kultusz(ok) és az ezeket vizsgáló orosz szakirodalom szolgált.³

Veres András tanulmányai egyértelműen rámutatnak arra, hogy a két költő kultuszának a forrásvidéke, a működésmódja és a dinamikája is eltérő. Erősen leegyszerűsítve: Adynál a politika, József Attilánál a személyes sors eseményei – elsősorban a halála – jelentik a legfőbb muníciót a kultusz *kirobbanásához*. (Hangsúlyozom: erősen leegyszerűsítve, hiszen természetesen Adynál is megfigyelhetjük az életrajzból kiinduló, az Ady és mások által is gyakorolt kultikus gesztusokat, ahogyan József Attilánál is fölfedezhetünk politikai indíttatásúakat – elsősorban tehát hangsúlybeli eltérésekről beszélünk.)

Veres az Ady-kultuszról szóló írásában a magyar irodalomtörténetben tapasztalható Ady-recepció egyedisége mellett érvel, amikor azt írja, hogy „Ady Endre költészetének recepcióját, illetve e recepció alakulását mindenekelőtt az különbözteti meg más jelentős költői életművek utóéletétől a magyar irodalomtörténetben, hogy a korán létrejött és – bár különböző forrásokból táplálkozó, de döntően politikai indítékú – mesterségesen fenntartott kultusza élte elsősorban, ameddig élte”.⁴ József Attilánál, Veres András írásából kiindulva azonban nem erről van szó. Kultusza nem elsősorban a politika felől indult el, hanem – ahogy erről korábban Tverdota György is írt – a *személyes sors* egyik eseményéből, tragikus halálából.⁵ Veres szerint József Attila kultuszát ugyanakkor táplálta a költő lírájának többszólamúsága is, miként valószínűleg az is erősítette, hogy a költő sehova (értsd: semmilyen csoporthoz) nem tartozott.⁶ József Attila kultuszának ez utóbbi két jellemzőjét azért érzem különösen fontosnak, mert ezek megléte mindenképpen magyarázza, miként tudott az utókor *egymással teljesen ellentétes* József Attila-képeket előállítani és felmutatni (lásd ugyanezeket még Petőfi és Puskin esetében!).⁷

² VERES András: *Kultusz és megmérettetés. Epizódok a József Attila-recepcióból*. In: *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Budapest, Anonymus, 2001, 64–71, (Újraolvasó). VERES András: *Szemponatok Ady „depolitizálásához”*. In: *Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Budapest, Anonymus, 1999, 43–50. (Újraolvasó); VERES András: „Szeretném, ha szeretnének”: az Ady-kultusz jelentése és jelentősége, *Kritika* 2014/1–2, 34–40.

³ 2008-as doktori disszertációm *Puskin-kultusz-kutatás? A mitikus és a világi írói kultuszok* című fejezetében kíséreltem meg összefoglalni a Puskin-kultuszok mélyén meglévő, alapvetően mitikus szemlélet sajátosságait Marina Zagidullina és Marija Virolajnen kutatásai alapján. Azóta újabb érdekes írások születtek e tárgyban: pl. Tatjana Semetova tanulmányai. A kutatónő meglátásaira jelen munkában többször hivatkozom.

⁴ VERES 2014: 34.

⁵ TVERDOTA György: *Az életrajz mint passió* (1998), In: *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, 159173.

⁶ „Nehéz szabadulni a gyanútól, hogy éppen az vált utólagos sikere alapjává, ami annyira gátja volt elismerésének életében: hogy mindenhová és sehová nem tartozott.” VERES 2001: 67.

⁷ Ld. erről VERES 2001: 65.

E három tanulmány konklúziói mindenképpen erősítik azokat a több kutató által a Petőfi-, a Jókai- vagy éppen a József Attila-kultusznak a vizsgálatokor megfogalmazott ráismeréseket, amelyek az elemzéseikben újra meg újra felbukkannak.⁸ E konklúziók (és ráismerések) szerint a kultusz: 1) egymásból kiindulva olvassa az *életrajz* és az *életmű* önéletrajzi vagy annak beállított darabjait, vagy esetleg az egész (vagy egésznek gondolt) szövegkorpuszát; 2) egységben, egybeforrva láttatja az *életút* és a *nemzeti történelem eseményeit*; 3) nem vesz tudomást az életút során és az életműben, illetve a kettő viszonyában támadt ellentmondásokról. Veres András Ady-tanulmányait továbbgondolva ugyanakkor feltehető a kérdés: hogyan működött ez Ady esetében? Az előbb felsorolt feltételek nem vagy nem a „megfelelő mértékben” álltak rendelkezésre, miután a politikai erőfeszítés – miként erre Veres Ady-tanulmánya rávilágított – nem élte tovább a kultuszt? A kérdés nyitva áll.

József Attila kultusza viszont a maga mintázatában – a Veres-cikkben foglaltak alapján – jóval inkább hasonlít Petőfiére vagy Jókaiéra. A fellelhető kultusztörténeti tanulmányok alapján Petőfi és József Attila kultuszának háttérében ugyanis megképződik egy *speciális mitikus narratíva*. Úgy tűnik tehát, hogy működésüknek legalább egy törvényszerűségét talán meg lehet fogalmazni.

Állításom röviden a következő: a kultusz életképességének és intenzitásának egyik garanciája olyan – nevezzük így – *supermítosznak* (tulajdonképpen: mítoszvariációk összességének, halmazának) a létrejötte, amelyet a személyiség szélsőséges megnyilvánulásai, illetve az életrajz (ön)ellentmondásai, heterogenitása táplálnak, valamint a valós vagy fiktív önéletrajzi elemekben bővelkedő életmű többszólamúsága, a lírai szerepek váltakozása és az életútnak az arra való alkalmassága, hogy az életrajz fordulatai a nemzeti történelem fordulataival összekapcsolhatóak legyenek. Úgy látom, ha ennek figyelembevételével *szemiotikai szempontból* vizsgáljuk az írói kultuszokat – pontosabban az azok mögött, körülött, után keletkezett, az orosz szakirodalomban *biografikus mítosznak* nevezett, magyarul talán az *életrajzi legenda* kifejezéssel illelhető mítoszokat –, akkor érdekes különbségekre derül fény.

1) Léteznek *mitikus(abb) kultuszoknak* nevezett irodalmi kultuszok, azaz olyan írói kultuszok, amelyeknek a mélyén megbúvó életrajzi tények és reáliák (beleértve az adott szerző által „költött” tényeket is) inkább alkalmasak a mitikus értelmezésre, könnyebben mitizálhatók, mint mások.

⁸ Itt csak azokra a munkákra hivatkozom, amelyek *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyvében* jelentek meg, mindazonáltal érdemes a következőkben felsorolt pl. Margócsy- és Tverdota-fejezeteket monografikus környezetükben olvasni. A Petőfi-kultuszról ld. pl. MARGÓCSY István: *A Petőfi-kultusz határtalanságáról* (1999), In: *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, 135–153. Különösen: 145–147, 151; Jókai kultuszáról: PORKOLÁB Tibor: „Üldözöttje a hatalomnak”. *Egy fejezet a „Jókai regényből”* (2001), In: *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, 173–187. Különösen: 175, 183. A József Attila-kultuszról: TVERDOTA 2003: 159–173. Különösen: 162.

2) Miközben az *életrajzi legendáknak* az elemei önmagukban is mitizálhatók, a mítosz lényegéből fakadóan szükségképpen olyan *struktúrává* épülnek, amely egy valahonnan valahová tartó, teleologikus narratívaként értelmezi az életrajzot (leginkább az önfeláldozás és a tökéletesedés felé tartó útként), amelyben az életrajz és a személyiség létező és valós ellentmondásai egymás mellett, egyenrangúként tudnak létezni.⁹ A mítosz maga pedig *per definitionem* eloldódik a valóságos időtől, tértől, társadalmi kontextusától, és „a költői sors” modelljévé válik, maga lesz a modell. (Az „út” alatt értsd: próbatételek, bukások, sikerek útja.) Mindeközben egy adott költői mítoszt egyidejűleg (!) többfajta modell is éltethet: számos esetben a mártírológiai minta mellett – amelynek a mozgatórugói az individuális célokról, önmegvalósításról való lemondás és az individuumnak a közösség érdekében való önfeláldozása (Krisztus-szerep, a kivetett „tékozló fiú” szerepe) – létezhet az antik mítoszokra épülő kultúrhősnek a modellje is.

Ámde melyek azok az életrajzi adatok, tárgyak, személyiségjegyek, körülmények stb., amelyekből egy ilyen *supermítosz* épülhet fel? Ezek a Tatyjana Semetova orosz kutató által strukturális egységeknek (*structural unit of the myth*) nevezett elemek nem mások, mint az életrajzot leginkább reprezentáló képek és események,¹⁰ amelyeket a későbbiekben – egy szemiotikai vizsgálat során a funkciójukból vagy a nyelvi minőségükből kiindulva (tehát hogy egy szüzsécírárt jelölnek-e vagy valamilyen viszonyt a mítosz elemei között, vagy valamilyen, a központi hőshöz kapcsolódó állandó tulajdonságot) – Lévi-Strauss fogalomhasználatát újragondolva és kiegészítve akár *mitológémáknak*, *mitémáknak* és *mitikus attribútumoknak* nevezhetünk.¹¹ Ezek több lehetséges csoportra oszthatók: szociokulturális elemekre (*születés, halál, anya, apa, árvaság, nő mint társ, barát(ság), ellenség, iskola*), reáliákra (*bor, kard, kokárda, Biblia mint könyvtárgy*), helyszínekre (*pályaudvar, tehervagon, Alföld, Tisza, Nemzeti Színház, kocsmák*), akciókra-eseményekre (*1848. március 15., Trianon, segesvári csata, bujdosás, próbatételek, nélkülözés, gáncsolják, irigykednek rá*), a személyiséghez, jellemhez kapcsolódó

⁹ Több kutató, köztük Mihail Epstejn is Claude Lévi-Strauss *A mítoszok struktúrája* (1955) című írásában megfogalmazottakra hivatkozva amellel érvel, hogy a mítoszokban feloldódnak az ellentétek. Én jelenleg hajlok arra, amit Rosalind Krauss fogalmazott meg Lévi-Strauss mítoszfelfogását továbbgondolva, tudniillik, hogy a mítoszban nem annyira az oppozíciók megszűnése, megszüntetése valósul meg, hanem az ellentétek egyidejű együttélése. „The function of the myth is to allow both views to be held in some kind of para-logical suspension.” KRAUSS, Rosalind: *Grids*, October, Vol. 9, Summer, 1979, 55. Letöltve: http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1050153.files/Grids_Rosalind%20Krauss.pdf Krauss írására Balogh Lídia tanulmánya hívta fel a figyelmemet. BALOGH Lídia: *Esztétikum közcélra. A szimbólumok, mítoszok, illetve allegóriák közösségi szerepéről, a roma nemzetépítési törekvések példáján keresztül*, Pro Minoritate, 2011/3, Ősz, 144–157.

¹⁰ Ld. erről Шеметова, Татьяна: *Метаморфозы мифологемы «няня Пушкина» в русской литературе 20 века*, Филология, Вестник Московского Университета, Серия 9. 2011/4, 134–145. Itt: 134.

¹¹ A Puskin-mítosz mitológémáinak klasszifikációjáról ld. Шеметова 2011.

tulajdonságokra (*zseni, esendőség, betegség, konfliktuskeresés, őszinteség, igazmondás, szélsőségesség, szenvedélyesség*) stb. Különösen mítoszteremtő potenciállal bíró elemek lehetnek az össze nem illő, egymásnak ellentmondó, szélsőséges megnyilvánulások (a kultikus költő/író egyszerre lehet „hősi halott és részeg senkiházi”) és minden olyan, az életművet, életrajzot és személyiséget jellemző tulajdonság, amelyet a *titok, a hiány, a befejezetlenség, a töredék(esség), a félbetört-ség* jellemez (hiszen a mítoszokban mindezek kerek egészzé pótlódnak ki).¹²

E mitikus, azaz a mítoszhoz tartozó elemeknek a megállapításához pedig kitűnő forrás lehet annak a *szépirodalmi anyagnak* a vizsgálata is, amelyben az életrajzi mítoszok hősei (tkp. a költők, írók) szépirodalmi hősökké válnak – lásd a Petőfiről szóló regények és novellák (Jókai-, Krúdy-művek), Adyról és József Attiláról szóló regények és musicalek (Szabó Dezső-, Krúdy-novellák) stb.¹³

3) Végül, de nem utolsósorban akár egy szűk (pl. értelmiségi) közegben működő *elkülönülő-hierarchikus* irodalmi kultusszal állunk szemben, akár a kultusznak a nagy tömegeket érintő *terjesztő-egységesítő* változatával, ennek az *életrajzi mítosznak mindenképpen bele kell simulnia*, mondhatni egy ritmusban kell mozognia az adott közösség, nemzet történelmi, szociokulturális sorsfordulóival, hullámvölgyeivel és -hegyeivel. Pontosabban: a mitikus látásmód – amennyiben az életút sorsfordulói (születni / meghalni / részt venni valamiben) a nemzeti történelem szempontjából jókor, jó helyen történnek meg – biztosítja azt, hogy a kettőt, a költői/írói sorsot és a nemzet sorsát elválaszthatatlanul, egymással szoros összefüggésben, egymást erősítve mutassa fel.

¹² Ld. erről EPSTEJN, Mihail: *A karnevál után, vagy az örök Venyicska*, ford. SZŐKE Katalin, In: *A posztmodern és Oroszország*, Budapest, Európa, 2001, 237–283. Itt: 239.

¹³ Érdekes lenne pl. a Petőfiről szóló regények, novellák ilyen típusú vizsgálata. Csak BAROS Gyula 22 regényt említ Petőfivel kapcsolatban. Ld. BAROS Gyula: *Petőfi a szépirodalomban. Újabb adatok a Petőfi-kultusz bibliográfiájához*, 1923.

Evés vagy szüzesség?

Más tudományágakhoz hasonlóan az irodalomtudományban is fordítási hullám indult el a rendszerváltás idején. Többek között azért, mert az egyetemek újakra cserélték a régi tankönyveket és szöveggyűjteményeket. Az efféle kiadványok azonban hajlamosak fosszilizálódni: megesik, hogy évtizedeken át változatlan formában jelennek meg. Valahogy így is történt. Közben, nagyjából egy-másfél évtized elteltével, néhány valódi és számos látszateredmény után elakadt az igyekezet is, amely a hajdani, közelmúltbeli és kortárs irodalomtudomány megismerésére és elsajátítására irányult.

A legjelentősebb huszadik századi irodalomtudományi irányzatok alapszövegeit a rendszerváltást megelőző évtizedekben kellett volna magyarra fordítani. A lemaradás számottevő volt. Néhány, tucatnyinál alig több kivételtől eltekintve a fontos művek megjelenése – nyilvánvaló ideológiai és politikai okok miatt – elmaradt. A hatalmas adósságot azonban előbb-utóbb törleszteni kell, különben a nyugati világhoz képest más időzónában fogunk élni. Az időnkénti kapkodás ellenére az adósság nem csökken, hanem növekszik, ráadásul a figyelem egyre szűkült, s a közelmúlt nemzetközi irodalomtudományának mindössze néhány – tagadhatatlanul érdekes, bár nem egészen új – vonulatára összpontosult, a legfrissebb fejlemények pedig meglehetősen ismeretlenek maradtak és maradnak. Ehhez azonnal hozzá kell tenni még azt is, hogy a fordítás az elsajátításnak csak az első szakasza. A két, elvben különböző dolog (a közeli és távolabbi múlt feldolgozatlansága, valamint a hiányos, egyoldalú jelenbeli tájékozódás) valószínűleg nem is egymástól független jelenségek, hanem ugyanazoknak az okoknak a következményei.

Összefügg ezzel a felületességgel az is, amit néha még jelentős irodalomtudósoktól is hallani lehet. Szerintük az irodalomelmélet – nevezhetjük akár általános irodalomtudománynak is – olyasmi, amin az ember az egyetem első éveitől kezdve túl, hogy azután már soha többé ne kelljen ilyesmivel bajlódnia. Az előírt vizsgák letétele után az ifjú irodalomtörténész, kiszabadulva a nehezen felfogható elméleti szövegek kaotikus zűrzavarából, végre közvetlenül magával az irodalommal foglalkozhat. Mások pedig úgy vélik, létezik valamiféle irodalomelméleti gyorslift, amely minden közbülső emeletet kihagyva, egyetlen menetben röpit a célhoz, s a továbbiakban, a tudományosság lehető legmagasabb szintjét immár elérve, minden más elméleti tájékozódás feleslegessé, zavaróvá válik, mert elegendő a feltárult igazságot érvényesíteni. A hazai gyakorlatban a két hozzáállás jól megszokott férni egymással.

Valamelyest, de nem érdemben, bonyolítja a dolgokat, hogy mostanában a nemzetközi szintén is támadások érik az irodalomelméletet. Néha úgy látszik, mintha az irodalomtudomány huszadik századi eredményeinek – visszamenőleg egészen az orosz formalizmusig, az amerikai új kritikáig, a strukturalizmus utáni irányzatokról nem is szólva – teljes visszavonása lenne folyamatban. Ebben a helyzetben, ahogyan az lenni szokott, előjönnek azok az – egyébként talán érdemdús – irodalmárok, akik eleve nem vették a fáradságot, hogy a szükséges figyelemmel és odaadással tanulmányozzák az irodalomelmélet esetenként kétségkívül nehéz, néha már-már csüggesztően bonyolult szövegeit. Előjönnek és örvendeznek, hogy elméjük tabula rasaként vészelte át a feleslegesnek és mulékonynak bizonyult intellektuális divatokat.

Sokkal érdekesebbek náluk azok a tudósok, akik a strukturalizmus utáni irányzatok ismeretében fordulnak el az irodalomelmélet jelenbeli formáitól, és alapozzák további munkásságukat másféle megfontolásokra. Például arra a gondolatra, hogy James Joyce írott életművének megértéséhez elengedhetetlenül fontos Joyce, a magánember megnyilvánulásainak módszeres és a lehető legrészletesebb tanulmányozása. De roppant érdekes az olyan Wittgenstein-életrajz is, amely egyben – szétválaszthatatlanul – Wittgenstein filozófiájának is az értelmezése. Az ilyen, kifejezetten gondolatébresztő munkák mutatják, hogy kidőlt – legalábbis helyenként – a kerítés, amely a 20. században a szerzői életrajz és az irodalmi mű közé épült. Egészen más kérdés, hogy ezzel – különösen nálunk, ahol a kerítést egyébként is trehány módon húzták fel, tiszteletben pedig nemigen tartották – újra el fog indulni az életrajzi szemléletű művek és az amatőr pszichologizálás áradata. Az életrajzi szemléletnek azt tekinthetjük, ha valaki az írók életében, tudatában, környezetében végbement (vagy kikövetkeztetett, feltételezett) eseményekből közvetlenül vezeti le műveik jelentését.

Ha pedig az irodalomelméleti bevezetéseket és az irodalomelmélet történetét tárgyaló műveket tekintjük át, akkor – némiképp igazságtalanul, mert a következtetés nem minden műre vonatkozik egyaránt és egyenlő mértékben – arra a megállapításra juthatunk, hogy jó esetben mindössze unalmas fejtegetéseket, rossz esetben téves és félrevezető összefoglalásokat találunk. Mindenesetre nem könnyű ezekből a könyvekből megérteni, mi tette az irodalomelméletet sokak számára oly lebilincselően izgalmassá a huszadik század különböző időszakaiban a világ különböző részein. Gyakran nem derül ki az sem, mi volt a vállalkozás tétje, következésképpen ilyenkor annak is homályban kell maradnia, a különböző irányzatok mit végeztek el sikeresen, hol bonyolódtak nehézségekbe, ellentmondásokba, miben vallottak kudarcot, mire alkalmatlanok az előfeltevéseik miatt, meddig jutottak el, hol akadtak meg, és hogyan viszonyultak egymáshoz.

Egyesek szerint az irodalomelméleti bevezetők és tudománytörténeti művek unalmassága és lapossága az intézményesedés következménye. Az irodalomelmélet, szemben korábbi bizonytalan státuszával, szinte minden egyetemen rend-

szeresen oktatott tantárgy lett Európában és Amerikában. Korábban csak az tanította, aki érdekesnek találta, elmélyült benne, nélkülözhetetlennek tartotta, és kiharcolta, hogy órát tarthasson belőle, most pedig évről évre tanítani kell, ha esik, ha fúj.

De vajon elégséges-e ez a magyarázat? Nem lehet, hogy egyszerűen vége van az irodalomelmélet évszázados felívelésének?

Aki így gondolja, netán ebben reménykedik, az téved, illetve csalódni fog. Nem tudni ugyan, mikor lesz a következő nagy tűzijáték, a tudomány alakulása közismerten megjósolhatatlan, de az előkészületek folytonosak. A 20. századi irodalomtudomány története során is teljesen váratlanul, lökésszerűen alakultak ki egy-egy érdekes tudományos gondolathalmaz körül a legfontosabb irodalomelméleti irányzatok.

Bárhogy legyen is, az irodalomelmélet, vagyis a foglalkozás az irodalom alapvető kérdéseivel nem olyan eseményekre emlékeztet, amelyek egyszeriek, mint mondjuk a születés vagy – jó esetben – az egyetemi felvételi, s amelyek az egyik állapotból valamilyen másik állapotba juttatják az embert. Az irodalomelmélet sokkal inkább azokra a tevékenységekre hasonlít, amelyeket a fennmaradásunk érdekében folyamatosan kell végezni. Nem azért eszünk ma, hogy soha többé ne kelljen.

S mivel nem ámíthatjuk magunkat azzal, hogy mi szabnánk meg a nemzetközi irodalomtudomány alakulását, tartósan kell berendezkednünk arra, hogy újabb és újabb – s közben óhatatlanul, ezzel párhuzamosan, régibb és régibb – elképzelésekkel, felfogásokkal, irányzatokkal, terminológiákkal kell megismerkednünk pusztán a fennmaradásunk érdekében.

Shelley-giccs

Sok éve annak, hogy az Irodalomtudományi Intézet folyosóján kitűnő műérzékkű barátom megállt mellettem, és közölte velem:

– Shelley *Indián szerenádja* giccs.

Úgy hangzott, mint maga a szubjektív igazság. Ámultam, de azóta bennem is ott a félsz, hogy ha netán tetszik nekem, sérült vagyok. Na jó, én nem vagyok giccstelen lovag, de Babits? Minek nézte ezt a betűhalmazt, amikor lefordította – gyönyörűnek, mert ő is szeretett „gyönyörűket írni”? Tudatosan vétkezett a magas költészet ellen? Shelley ellen? Hisz túltesz rajta a fordítás mézédeseen csorduló szépségével, amiben benne van még az is, hogy átnyújtja neki saját odaillő metaforáját, a szív *dobzörgését*. Az ő verziója, mint szép magyar giccs, e nemben akár felül is múlhatja az eredetit.

A vers egy közkeletű indiánképet sugall. A nemes indiánét. Egy Winnetouét. S ha csak ennyit tud a költő, a közízlésnél magát fentebbre soroló magas ízlés ezt joggal giccsesnek érezheti, vagy elnézően az ifjúsági irodalom kulisszái mögé suvaszthatja. S valóban, ez a szöveg nem problémátlan. Egy-két ponton eltávolodott a Shelley-versek magas irodalmi nyelvétől is. Az alany megisméltése a „they” vagy az „it” névmással (*The wandering airs they faint..; The nightingale’s complaint, / It dies...* – álmos, eltörődött vontatottságot sejtet, enyhe vulgarizmussal húzódva el a megszokott Shelley-nyelvezettől, míg az *alas!* viszont túlságosan irodalmi szintű kifakadás, de nem tudok mit ajánlani helyette. És (valljuk meg) némi rímkenyszer is sejtet. Az *as thou art* szükségszerű jelenléte is vitatható. Talán jöhetett volna egy kevésbé utándobásos megoldás. A poétikai nyelvezet ilyen általam talált (kitalált?) lazulásait az enyémnél kifinomultabb fülhallás a giccshatáron belülre sorolja. Egészében azonban inkább az érzelmek megömlése, túlfakadása hat ebbe az irányba. Persze az én ízlésem szerint ez is távol van a pusztá ömlengés szokványaitól. Ilyesmivel leginkább az „*I die! I faint! I fail!*” gyanúsítható, meg az, ami utána következik. Csakhogy az utolsó versszak eseményei lényegében megegyeznek azokkal, amelyek egy Szapphó-költemény zárlatában találhatók. Nem kell Ady túlhangolt (giccses?) változatához nyúlnom, ezt a feltartóztathatatlan érzéki áradást Kölcsey korrekt, visszafogott fordítása is felidézi: „*Nyelvem eltompul ajakim között, s gyors / égi tűz ömlik tetemimre végig. / Zúg fülem, s bágyadt szemeim borulnak / éji homályba. // Arcomon végig hideg izzadás foly, / reszketek, fülök, s halavány virágként / hervadó színnel rogyok a halálnak / karjai közé*”. Shelley nem törődik az élettani sorrenddel: előbb meghalasztja a szólót,

utána következik be egy (alighanem fehérarcú) ájulás. Ezt a giccses szövegekre is gyakran jellemző képzavart Babits hűségesen visszaadja, a sor zseniális zenei karaktere pedig vetekszik az eredetiével.

Van a Shelley-szerenádnak egy olyan modern párja is, amely eleve népszerűnek szánt poétikai (és zenei) hatásesszközökkel él: a „*Ha leszáll az éj...*” kezdetű „Indián szerelmi dal” (Indian Love Call) a *Rose Marie* (1936) című filmből.

Csakhogy Shelley versét tévedés egy utolsó – vagy néhány generációval az utolsó előtti – mohikán megszólalásának tartani. Itt nem egy észak-amerikai indián szerenád. Az a virág, amely a fordításban *nem jut szóhoz*, a „champak”, egy magnóliacsaládhoz tartozó *dél-ázsiai* fa átható illatú virága. Márpedig az én tudós barátom (s nemcsak ő, én is, és a címadással Babits is) az amerikai indiánsághoz társította ezt a szöveget. Pedig angol szakosok lévén ki-ki tudhatta, hogy az „Indian” egyaránt lehet ’indus, indiai’ és persze ’indián’. (Párhuzamos eset Yeats *The Indian to his Love* c. versének értelmezése – Garai Gábor is, jómagam is ’indiánnak’ vettük az ’Indian’-t, noha filológiai bizonyíték szól az ’indus’ jelentés mellett.)

A legmeghatóbb egy a neten angolul elérhető oktatási segédanyag. Nem tekinti eldönthetőnek, hogy férfi-e vagy nő-e a megszólaló, s a bizonytalanságot Shelley szexuális téren vallott „nonkonformizmusával” igazolja. Azt tartja valószínűbbnek, hogy egy nő beszél, hiszen a csalogány poétikai szimbólumként többnyire hímnemű, de itt speciel nem (*it dies upon her heart*). Az önfeláldozás és a gyámtalanság tónusai is erre vallanak. A teljes aktust is belelátatja a költeménybe, minthogy megnyilvánul benne a férfiaság („arise”), és jelen van a nőnemű anatómia („grass”).¹ Ettől persze nem evidens, hogy egy hölgy szerenád, mint az Indiá(n)ban szokás.

A *Rose Marie* slágere odailik Hankiss Elemérnek a giccs alsóbb fokozatait érzékeltető példái közé.² Ezzel szemben kifejezetten a nagy művészet magaslatain dívó giccs a tárgya Schuller András *A komolyzenei giccsről, avagy a giccses klasszikusról* című tanulmányának.³ Az a benyomásom, hogy túlzottan azonosul a felidézett szakértő elődökkel. Ő maga utal arra, hogy ebből a ragaszkodásból egymásnak ellentmondó értékszempontok adódnak. A legproblematisabb számomra a recepcióesztétika olyan értelmezése, hogy a giccses előadás klasszikus nagyságú zeneművek giccsesedését eredményezi. Holott némely zeneszerző süketen is képes olyan struktúrát teremteni, amely végtelen számú kitöltetlen helyet tartalmaz, s ilyen vagy olyan kitöltésükkel az aktuális előadás vagy a klasszikus nagysággal konform vagy csak giccses *előadói* alkotást hoz létre. Ez az eredeti struktúrán

¹ <http://www.gradesaver.com/percy-shelley-poems/study-guide/summary-the-indian-serenade> (hozzáférés: 2015. 01. 29.)

² *Sorrentói narancsfák közt... (Szempontok a magyar sláger-szövegek vizsgálatához).* In *A népdaltól az absztrakt drámáig*. Magvető, Bp. 1969. 193–254.

³ 2000. 2011/10.

nem változtat. Schuller András a folyamatosan győztes zenei avantgárd oldalán áll, s ezen belül a giccs elvileg kizárható. A romantika kései lecsengése viszont eleve giccsgyanús. S az érzelmekbe markoló „túl szép”, „fölbemászó” részletekben gazdag zenemű is. S ha a saját zeneműveivel csak giccset alkotó Furtwängler veszi védelmébe Richard Strauss *Also Sprach Zarathustra* és *Ein Heldenleben* című zenekölteményét, ez a védelem is gyanússá teszi őket.

A giccsfolyamnak alighanem két partja van. Az egyik olyan, mint a „Száz éve már, több is talán...” kezdetű slágerköltemény, amely szerint „Dalt komponál a zongorán / Chopin a költő, árván muzsikál / Egy lány után...” (G. Dénes György szövege, a dallam az op. 10, no. 3 etűd egy részéből van transzponálva). A másik olyan, mint a *Négy utolsó ének* a túlsó, a *highbrow* (vulgariter: proccos) partról nézve, hallva. Az *Indian Serenade* osztályozásában persze még az eliotos elitizmusnak is része lehetett. Eliot 1933–1934-es harvardi előadásában serdülőkorinak („adolescent”) nyilvánította Shelley költészetét.⁴

⁴ Vö. T. S. Eliot, *The Use of Poetry and the Use of Criticism*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1933. Különösen 80–81.

FORDÍTÁSTÖRTÉNETEK

A recepció esetlegessége

•

Brodzskij versei magyarul

A kortárs orosz próza évtizedek óta tartó *boom*ja és intenzív magyar recepciója alighanem elfedi azt a tényt, hogy az utóbbi évtizedek tiszteletre méltó fordítási és kiadványtermése ellenére még mindig óriási fehér foltok vannak a huszadik századi orosz irodalom befogadásában.

Pedig az új kezdet ígéretes volt: a nyolcvanas évek második felében, a glasznoszty hatására megindulhatott a korábban tiltott orosz szerzők műveinek fordítása. Csupán a költészetnél maradva: Mandelstam, Cvetajeva, Paszternak, Hódaszevics verseinek lefordításával hozzáférhetővé vált magyar nyelven a húsz-harmincas évek orosz költészetének legjava. Pór Judit és Kántor Péter mellett Baka István (1948–1995) volt ennek a nyolcvanas-kilencvenes évekbeli lírarecepciónak a kulcsfigurája: a szegedi Kincskereső főszerkesztője az orosz irodalom szerelmese volt. Nem véletlen, hogy később ő fordította a kortárs orosz „félhivatalos” költők közül Viktor Szosznora és Arszenyij Tarkovszkij verseit is.

Aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a modern orosz irodalom befogadásában mutatkozó egyik legfájóbb hiány ma is az, hogy az 1935 és 1941 között született leningrádi költőnemzedék legismertebb képviselője, a Nobel-díjjal is elismert Joszif Brodzskij költészetének tetemes része nem olvasható magyarul. Az 1940 és 1996 között élt költő hírnevét a világban a politika szele repítette fel: ő volt az első a késő sztálini–hruscsovi Szovjetunió értelmiségije között, aki magatartásával, életmódjával, egész lényével önkéntelenül is provokálta a rendszert: nonkonformizmusa, az állampolgárokkal szembeni hivatalos elvárásokat elutasító, magát a szovjet doktrínát egyszerűen nemlétezőnek tekintő viselkedése szükségszerűen gerjesztett konfliktust. Brodzskij ugyanis *magánemberként* akart élni, s épp ez volt az, amit a rendszer nem tolerált. Csakhogy a munkakerülés vádjával ellene indított koncepciók per és az ítéletként kiszabott északi száműzetés sem bizonyult elegendőnek a költő „bedarálására”, így végül kiutasították. 1972-t írtunk ekkor: a világpolitikában az enyhülés jelei mutatkoztak, zajlottak a Helsinki Egyezmény előkészületei. Talán ennek köszönhető, hogy Brodzskij nem tűnt el egy lágerben vagy börtönben. Mindenesetre hazájában a hivatalos irodalmi élet olyannyira nem akart tudni róla, hogy egészen 1987-ig csupán hat (!) verset közöltek tőle, noha addigra már sok százat írt.

Amerikában Brodskij jelentős költői életművet hozott létre, s ezt az 1987-ben neki ítelt Nobel-díjjal is elismerték. Ezt követően kezdték el világszerte fordítani, itthoni kiadására is a díj kínált jó alkalmat. A *Post aetatem nostram* címmel 1988-ban az Európa Kiadónál megjelent kötet verseit Bajcsi Cecília, Baka István és Gergely Ágnes ültette át magyarra. A kötetben huszonhárom verset találunk, emellett a költő Nobel-beszédét is közlik Király Zuzsa fordításában. A második Brodskij-kötetre még tíz évet kellett várni: *Az új életet* a pécsi Jelenkor Kiadó 1997-ben, a költő halála után egy évvel adta ki. Ez a kötet már kizárólag Baka István fordításait tartalmazta. Ekkor azonban már ő sem élt, a kötetrel egyúttal neki is emléket állítottak. A két kötetben összesen ötvennyolc vers olvasható, a második kötetben ugyanis az elsőben már megjelent Baka-fordításokat is újraközölték. E két, kötetben napvilágot látott versekhez adódnak még hozzá azok a *Holmiban* megjelent fontos korai versek, amelyekhez Baka nem fért hozzá, a *Zsidó temető Leningrád mellett* és a *Zarándokok*, Kántor Péter fordításában. Így összesen *hatvan* a magyarra fordított versek száma Brodskij mintegy *kilencszáz* orosz nyelvű verséből.¹ Meglepően kevés ez, ráadásul abban az értelemben is csonka a magyar nyelvű korpusz, hogy döntően a pálya korábbi időszakában született versek fordítását tartalmazza.

Ennek a feltűnő aránytalanságnak az okát elsősorban a szövegek korabeli hozzáférhetetlenségében kell keresnünk. A Szovjetunióban Brodskij szövegeit nemigen lehetett megszerezni. Létezett ugyan egy szamizdat válogatás a verseiből, az ún. Maramzin-féle kiadás, ez azonban aligha volt elérhető egy magyar fordító számára. Bakának amerikai kiadásokból kellett dolgoznia. Az első magyar válogatás három, az Ardisnál, Ann Arborban megjelent kötetből készült: ezek elsősorban a költő hatvanas-hetvenes évekbeli verseit tartalmazták, a legkésőbbiek az *Új stanzák Augustához* című 1983-as kötetből valók. A második, 1997-es Brodskij-válogatás új fordításai egy szentpétervári kiadványból, egy észt kiadású kötetből, valamint a *Znamja* c. folyóirat közléseiből születtek.² Az életmű teljes lírakorpuszának áttekintésére először csak 1998-ban nyílt lehetőség, miután Brodskij *Összegyűjtött műveinek* Jakov Gorgyin szerkesztette hatkötetes kiadása megjelent. A recepció esetlegessége legalábbis részben a fent vázolt történelmi-politikai körülményekkel magyarázható. Az is nyilvánvaló, hogy a befogadás csonkaságá-

¹ Brodskijnak angol nyelvű lírája is van, sőt oroszul írt verseit idővel maga fordította angolra. (Angol nyelvű verseiből is készült néhány magyar fordítás). Ezeket azonban ezúttal figyelmen kívül hagyjuk, egyrészt mert az orosz nyelvű lírai életmű méreteihez viszonyítva számuk csekélynek mondható (néhány tucat versről van szó), másrészt az angol nyelven írt versek kritikai befogadása során számos nyelvi-prozódiai kérdés merült fel, amelyekkel itt nincs mód részletesen foglalkozni.

² Szőke Katalin is erre hivatkozik, amikor a magyar válogatás esetlegességéről beszél. Vö.: Szőke Katalin: Baka István Brodskij-fordításai. Dido kontra Aeneas? In: „Égtájak célkeresztjén”. Tanulmányok Baka István műveiről. Szerk. Bombitz Attila. Szeged, 2006. 135–145.

hoz hozzájárult az egyszemélyes intézményként működő Baka sajnálatosan korai halála.

Bizonyos tények azonban arra utalnak, hogy az elkészült válogatás aránytalanságaiban – abban, hogy a lefordított versek döntően a pálya korábbi szakaszaiból valók –, még egy szempontnak lehetett szerepe: nevezetesen Baka *ízlésének*. Márpedig ő elsősorban az *újklasszicista* Brodskij-lírárt kedvelte, a nagy formakultúrával kimunkált, antik témára írt lírai monológokat, mint amilyen a *Dido és Aeneas*, a *Levél római barátomnak* vagy az *Odüsszeusz Télemakhosznak*. A költő e korszakbeli művei közül mindenképpen kiemelkednek az ún. birodalmi versek. Ezek az antik Róma díszletei között mutatnak be egy világvége utáni világot, mint a *Post aetatem nostram* című, 12 versből álló ciklus, amelyben az impérium – nyilvánvaló áthallásokkal – a Szovjetuniót jelenti, s remek alkalmat kínál a költő és a hatalom, a központ és a provincia, az antik, „aranykori” múlt és a züllött jelen szembeállítására. A ciklus darabjaiban zsánerképek sora idézi meg a keresztény kultúra végének látomását a birodalmi főváros hétköznapjainak bemutatásán keresztül. Kiüresedett, személytelen világot ismerünk meg, arctalan alakokkal, „egy univerzálisnak is tekinthető antiutópia keretei között”.³ Nem véletlen, hogy a költő maszkjának tekinthető „görög” elmenekül onnan. Ezeknek a verseknek a közege ismerős lehetett a fordító számára is, s hogy mennyire a magáénak érezte Baka a ciklust, kiderül abból is, hogy parafrázálta 1988-as *Post aetatem vestram* címmel írt versében.

Vannak kutatók, akik nem választják el élesen Brodskij emigrációban született költészetét az otthonitól. Baka viszont azt írta: „Brodskij 'otthon' írott verseit elég megkarcolni, kiserken belőlük a vér – az Amerikában írottak olyanok, mint a jégcsapok: megfogod őket, és megdermed a kezed, mire megolvadnak”.⁴ Úgy gondolom, a fordítónak ez a megjegyzése mindennél világosabb magyarázatot ad arra, miért van olyan kevés 1972 után született vers a magyar Brodskij-kötetben: Baka nemigen tudott azonosulni a számára ridegnek, érzelemmentesnek tűnő művekkel. Az Amerikában született versek valóban sok tekintetben különböznek a korábbiaktól. Egyfelől megjelent bizonyos igény az újonnan megismert világ jelenségei, „a látható és láthatatlan dolgok leltározására”,⁵ ezzel konkrétabbá vált Brodskij költészete, ugyanakkor szikárabb, neutrálisabb hangvételű lett, a zenei elemek háttérbe szorultak. De nemcsak erről van szó. E művek lírai hőse meglehetősen sötétben lát: úgy találja, hogy „minden délkörön” a kegyetlenség és az ostoba-ság az úr. Egzisztenciális értelemben mindinkább a feleslegesség érzése és a létezés

³ Szőke Katalin: i. m. 137.

⁴ Baka István: *Portrévázlatok az orosz költészetből: József Brodskij*. Délmagyarország, 1992. február 22. http://www.delmagyar.hu/baka_istvan/portrevazlatok_az_orosz_kolteszetbol_j_ozsif_brodskij/106412/

⁵ Andrzej Drawicz: József Brodski. In: A. Drawicz (ed.): *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. PWN, Warszawa, 2007. 568.

véletlenszerűségének tudata kerül előtérbe a tengerentúli versekben. Ahogyan a *Velencei strófák*ban írja a költő: „a tájkép megvan nélkülem is”. Sokan nihilizmust emlegetnek az amerikai versekkel kapcsolatban, valójában azonban nem tudni, erről van-e szó, vagy a testi öregedés, a betegség (Brodskijnak öt infarktusa volt, több bypass műtéten esett át), az élet közelgő végének tudata, a kiúttalanság érzése, esetleg mindeme tényezők együttese sugallhatta a kiábrándultságot. Nem ez volt azonban a költő utolsó szava. Végül eljutott annak megfogalmazásáig, hogy az ember léthelyzete maga a száműzöttség, de ezzel a felismeréssel egyszersmind meg is békélt a helyzetével. Kivételesen sűrített módon adott kifejezést ennek az életérzésnek a *Cape Cod bölcsődala* című versében, amely az amerikai korszak lírájának egyik csúcsteljesítménye (a szöveget azonban – magyar fordítás hiányában – legfeljebb nyersfordításban idézhetnénk).

A hiány tehát fennáll. Nehéz megmondani, ki lesz Brodskij magyar fordítója a 21. században. Talán a Tolsztoj Társaság bőkezű magyar és orosz állami támogatással kistafírozott lakitelki fordítótáborainak részvevői közül kerül majd ki? Nem tudni...

A műfordítás – mint ráismerés*

Rainer Maria Rilke életművének értékeit, hatásának sokrétűségét nem kell különösebben bizonyítani. Már a múlt századfordulón ismertségre és népszerűsége tett szert a magyar olvasók előtt is, részben az akkor még köznapibb használatú német nyelv, részben a különböző műfordítások által.

Kosztolányi Dezső az egyik első hazai átültetői közé tartozott, *De profundis* című versének fordítását 1908-ban jelentette meg *A Hét*, s ettől kezdve a német költő haláláig foglalkoztatta. *Herbsttag* című, 1906-ban megjelent versének magyar változatát a *Modern költők* (1914) című gyűjteményében adta közre.¹ E vers a mai napig nagy hatást gyakorol a versszerető olvasókra, magyar fordításai is kiemelkedő számúak. László Erika disszertációjában huszonhárom, más és más szerzőtől származó átültetésről tud,² e sorok írója huszonnyolcnál abbahagyta a számolást.³ Ez a tény önmagában jelez egy problémát, és előrevetít egy feladatot: ahogyan Kozocsa Sándor elkészítette Charles Baudelaire magyar fordításainak, illetve recepciójának bibliográfiáját,⁴ ugyanúgy érdemes lenne hasonló kézikönyvet szerkeszteni Rilke magyar átültetéseiről is. Egy ilyen munka a nyilvánvaló önértékén túl számtalan felfedezéssel is járna, hiszen a nagy műfordítói életművek mellett ma már ismeretlenségbe hullott irodalmárok is tolmácsolták egykor Rilkét, másfelől történeti és elméleti tanulságokat is eredményez(het)ne ennek alapján időbeliség és nyelvi megoldások egymáshoz rendelése, azaz egy-egy vers – például a *Herbsttag* – (magyar) fordítói sztemmájának összeállítása, sőt: nyelvek közötti vándorlásának nyomon követése.

* Részlet egy készülő, hosszabb tanulmányból.

¹ Köszönet Dobás Katának, aki a Kosztolányi-forrásjegyzék még le nem zárt gyűjtését is rendelkezésre bocsátotta.

² LÁSZLÓ Erika: *Magyar „Rilkék”*. Bp., 2010, Kézirat. 346 p.

³ Talán nem lenne tanulság nélküli a nevek felsorolása, érzékeltetve a generációk egymásutánját, de itt most eltekintünk ettől.

⁴ KOZOCSA Sándor: *Baudelaire Magyarországon*. Bp., 1969, [ELTE BTK Francia Nyelv és Irodalom Tanszék]. 303 p. A bibliográfia időhatára a kezdetektől a hatvanas évek végéig tart. Szász Ferenc két hasonló munkája igen hasznos, de a második óta is elmúlt már két évtized.

Őszi nap

Uram: itt az idő. Oly hosszú volt a nyár.
A napórán fektesd el hosszú árnyad
s engedd az orkánt a pusztára már.

Még csak néhány kövér gyümölcsöt éressz,
adj nekik még két délies napot,
hogy belük napfénytől lenne édes,
míg a tüzet borrá változtatod.

Kinek nincs háza, annak sose lesz tán,
ki egyedül van, egyedül marad,
hosszú levelet/leveleket ír és olvas eztán,
vagy bús allékban járkál hallgatag
s bámulja a fakó napsugarat.

Herbsttag

Herr: es ist Zeit. Der Sommer war sehr
groß.
Leg deinen Schatten auf die Sonnenuhren,
und auf den Fluren laß die Winde los.

Befiehl den letzten Früchten voll zu sein;
gib ihnen noch zwei südlichere Tage,
dränge sie zur Vollendung hin und jage
die letzte Süße in den schweren Wein.

Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines
mehr.
Wer jetzt allein ist, wird es lange bleiben,
wird wachen, lesen, lange Briefe schreiben
und wird in den Alleen hin und her
unruhig wandern, wenn die Blätter treiben.

Rilke versének nagy nemzetközi és részleges magyar szakirodalma van, megköze-
lítése, elemzése, értelmezése több iskola, irányzat elképzelései alapján lehetséges.
Egy komparatistikai jellegű vizsgálat előtt talán érdemes rögzíteni a beszélő ver-
sen belüli változó helyzetét, aki az első szó beleértésével megnevezi/megszólítja
a létfölötti és a létező hierarchiáját, hogy nyomban feladatkielölésekkel egymás
mellé helyezve őket, az egyirányú kapcsolatot társassá tegye. Az első két mon-
dat nyelvi redukciója s a következő kettő mellérendelő tagmondatai a korlátlan
bizalom, az azonosulási vágy jelei, mintha megérkezett volna valahová, mintha
önmagának mondaná, a vers beszélője úgy ad feladatokat az Évszakok Őrizőjé-
nek, ahogy csak egyenrangúak szólhatnak egymáshoz. A vers mégis csupán egy
kudarccsónos beszédre, a megnevezés előtti hierarchia eltűnik ugyan, ám a megszólítás
nem hoz dialógust, s a bizalom legfeljebb a magányos vallomásra elég. Godot-ra,
a kölcsönös beszédre, várni kell tovább.

Elismerve és egyetértve avval, hogy minden (mű)fordítás veszített csaták, fél-
kész megoldások eredménye lehet, először a felütést kell szemügyre venni. „Herr:
es ist Zeit. Der Sommer war sehr groß.” – mondja a vers beszélője. A sor spanyolul:
„Señor: es hora. Largo fue el verano.”,⁵ franciául: „Seigneur: il est maintenant
temps. L’été fut très grand.”,⁶ illetve angolul: „Lord, it is time! Your summer’s
reign was grand.”⁷ Az alanyesetben álló megszólított nevét, azaz a megszólítást
– szemben az idézetekkel – minden hazai fordítás személyraggal ellátva – ál-
talában „Uram”, Vajda András „Urunk” alakban – adja vissza, legfeljebb annyi

⁵ Jaime Ferreira fordítása.

⁶ Maurice Betz fordítása.

⁷ Walter A. Aue fordítása.

változatossággal, hogy a szót az első három sor különböző helyeire illesztik. Kétségtelenül nehéz, szinte megoldhatatlan feladat magyarul újramondani az első két kopogó mondatot, de nem lehetetlen. Rilke a hiányos vagy inkább bizonytalan, többértelmű nyelvtani szerkezettel a világtól való eltávolodást, a megélt élet elszánását⁸ érzékelteti: mindkettő megfoszt attól, ami addig volt. Ezt a hiányt gyöngítik a magyar változatok a személyragos alakkal, ragaszkodva a célnyelvhez, ellépve a forrásnyelvtől. Hűség és hűtlenség lehetőségein töprengve, felötlík Berzsenyi Dániel *Fohászkodás* című versének kezdete, pontosabban a megszólítás gesztusa – mintájára pedig az első sor: „Isten: idő van. A nyár nagyon nagy volt.” Igaz, a felvilágosult hódolat kizárja a rilkei bensőségességet, viszont ennél a megszólításnál ami alanyeset, az magyarul is az marad. Bár a szótagszám eggyel bővül, de Kosztolányi megoldása is hosszabb, mint az eredeti. Csak talán az 'i' és 'n' betűk ismétlődése, a 'nagyon nagy' fokozása zavaró, ámde ami első olvasásra szokatlannak látszik – ahogy zavarba ejtő volt Rilke verse születésekor németül is – az idő múlásával hamar eltűnhet. És mégis, csapda csapda hátán: a tolmács, aki egy idegen szó legkézenfekvőbb anyanyelvi megfelelőjével fordít, értelmet veszíthet, ha viszont az anyanyelvi szerkezetet kívánja visszaadni, az eredetihez nem tartozó asszociációk sorát indíthatja el.

Párhuzamosan olvasva Kosztolányi versét, soronként mellé téve Rilke eredetijét, több eltérést lehet találni a forrásszöveghez képest, más szavakat, más kifejezéseket, kihagyást – talán formai kényszer miatt –; ezek közül az utolsó versszak középső sorában lévő a legsokatmondóbb. „Wird wachen, lesen, lange Briefe schreiben” – szó szerint: virrasztani fog, olvasni, hosszú leveleket írni. Az infinitivusok a magány feloldásának egymás után következő állomásai: a szembenézés, a passzív és aktív oldódási vágy, amelyek közül Kosztolányi éppen a legfontosabbat, az elsőt ejtette el. Az ő verse egyébként is lágyabb, szeccsziósabb, másképp adja vissza az elveszettséget, súlytalanná teszi a versbeli idő változását, a ragozott főnévvel személyes körbe vonja a megnevezettet, ezáltal tompítja a megszólalás/megszólítás feszültségét, a párbeszéd szomját, a vallomás befejez(het)etlenségét. Ezek a megállapítások természetesen nem a tükörfordítást kéri számon, nyilvánvaló, hogy az *Őszi nap* mögött egy másik személyiség áll, más tapasztalatokkal, aminek egyik következménye, hogy – mivel Kosztolányi fordítása feltételezhetően Rilke versének első, de mindenesetre hamar ismertségre jutó átültetése –, erősen befolyásolta az utána következő változatait is. A (mű)fordító valóban csak szavakat ad vissza, de szavai visszahatnak az eredeti műre is. „A fordítás mindig ferdítés is” – mondja Kosztolányi. Valóban, látjuk.

⁸ Ez a léttapasztalat Kosztolányi életében csak később, például a *Marcus Aurelius* soraiban jelenik majd meg igen erősen.

Mű, fordítás, műfordítás

•

Kosztolányi – vice versa

A görög földre látogatóba örökre bevésődik a hasábjaira szétesett ledőlt templom-oszlopok képe. Ezeket első „nyugati” utamon, az egyetem befejezésekor, szaláminak neveztem el, mert hasonló adagokban vittük magunkkal a magyar ötdollárnyi valutával kiutazók táplálékát.

Ez a kép jut eszembe, amikor Karinthy Frigyes közismert Herz-szalámis ide-oda fordításának módszerét követve, néhány orosz Kosztolányi-vers nyers visszafordítását ajánlom az ünnepelt Veres András és e kötet olvasói figyelmébe. A vers oszlopai egy másik nyelv földjére esve menthetetlenül darabokra szabdalódnak, de ez annak érdekében történik velük, hogy egy azonos vagy hasonló versformába valahogy betörhetőkké váljanak. (Ez sokkal kevésbé igaz egy prózai szövegre.) Volt a mű, bekövetkezett a fordítás, és létrejött a műnek a művi fordítása. A versfordítás legjobban a költőknek sikerülhet – mindennapos gyakorlatuk, hogy a gondolatot kötött formába öntsék.

Az orosz és magyar kultúra közti hasonlatosságok között előkelő helyet foglal el a műfordítások huszadik századi rangja és kultikus művelése, ennek lehetséges okai között pedig élen jár az a történelem diktálta körülmény, hogy az elhallgatott alkotók a műfordításba (és a gyerekirodalomba) húzódtak vissza és annak takarásában, áruhájában teljesítették ki kreativitásukat. További párhuzam, hogy mindkét nyelvben a versfordítók a tartalmi hűség mellett a formakövetés bravúrokra alkalmat adó kihívását is vállalják, ami több nagy kultúra és nyelv (amerikai angol, francia) esetében nincs így.

Az alábbi kísérletnek nem humoros célzattal kezdtem neki (és távolról sem a fordító kritikájául), hanem azért, hogy a versfordítás lehetetlenségének tételéhez szolgáltatassak adalékot. Az elhivatott orosz fordító, Maja Ceszarszkaja vállalkozása – a *Nyugatnak* és íróinak, költőinek emléket állító antológia – magyar olvasó számára meghatározó és lekötő gesztus. De mit képvisel a magyar szem és fül számára? Kosztolányi oroszított sorainak olvastán már motoszkált bennem egy még csak sejtett válasz, egy felismerés, amelyet a visszafordítás megerősített. A visszafordított szöveg (részben éppen azért, mert formáját lehántottam, még a névelőket sem mindig pótoltam) így, nyersen, a modernitás mércéjének messze-messzeen megfelelő új művészi alkotást hozott létre, egyfajta modern Kosztolányit.

A szép szavak nem mindig összekötött, nehezen érthető egymásmellettiségét – ez lenne a vers?

Érdemes eljátszani vele, vajon felhangzanak-e bennünk az eredeti vers sorai a visszafordítás tükör által homályos létbe reinkarnálódott szövegéből? E játék meg tapasztalásának érdekében a Kosztolányi-verseket nem közlöm. Ennek a más kultúrában és nyelvben megmerített, visszahozott szövegnek befogadási örömét nyújtom át az ünnepeltnek és az olvasónak.

Egy este a boszorkányokkal
(Vécser sz végymami)
Boszorkányos este
(1908)¹

Itt ültem boszorkányok mellett,
Hát most hogy szemed elé.
Keringek alig élek halott kerttel.

Harmatban jelenek vérrel, szennyesen,
Éhesen, hogy csókoljalak
És ajkad fekete fekélyrel feldagad.

Most nagy vagyok a fájdalomtól.
Az éjszakai mulatozásban sírtam.
A szenvedély kiáltásától szájam görbül.

Késő, elátkozott vagyok, nincs mit vesztenem.
Engedj el, megjelöltet, hadd repüljek
Boszorkányokkal az éjbe.

Ma éjjel kimerültem
Megbotlom és ázott kalapomra
Fázósan csöpög a hold sugara.

Gyűlölöm magam
(Nyenavizsu szebja)
(1909)

Tükörlabirintus százfelől
Sápadt-készséges csillogásban megsokszoroz
Engem. Egyre és ugyanarra változtat.
Én! Én! Én! Örökké Én! Vergődöm, örültem.

¹ *In memoriam Nyugat. TE: 1908–1919. Stranitsy odnogo zhurnala. Stikhi, publitsistika.* Sost., per. s vengerskogo Maia Tsesarskaia. Moskva: Vodolei, 2009. 9, 27, 136–137.

Ó, végtelen! Én! Örökké Én!
Kinek a szobra meredezik a dombon
Gunyoros grimasszal? Csak nem...?
Kinek árnyéka űz? – Tudtam! Az enyém!

A fogolynak ugyanolyan undok a börtön,
ahol, míg sötétet sötét váltja,
Üvölt, egyedül, magán kívül, erőtlen: –
Hogy gyűlölöm én – magam, magam!

Délutáni meditáció
(Poszlepolugyennaja megnyitása)
(1914)

Rossz lesz vagy jó,
ahogy eltörli fentet és lentet
a halál, utolsó, tényleg
valódi meglepetés?
Hirtelen csupán semmi,
a száj ásításba táva,
és szivar a lábnál
sárgás homokban.
Lehet, a rettegés letámad
ügyetlen ugrással
rá(m)repül és leüt
egy fagyoskodó csomóba.
Lehet – de jó lenne,
puhán, mint álom
átröpít a hídon,
utolsó nekifutással,
kerekek kereszteződésében
mély víz fölött,
Elringatva a től
ütemére, egészen az ig-ig.
Lehet, homályos-józan,
semmiből termett,
azt mondják: „ez nem az”,
azt mondják: „nem, ez sár”.
Lehet, hogy fület repeszt,
mint fegyverből sortűz,
csak belül, és senki
nem hallja meg, csak én.

Robbanás csontvelőig,
dinamit, tűzijáték,
Felfordított lent,
Felborított fent.
Hogy csábít és rettent,
Hogy rettent és csábít,
Vörös-fekete vég,
tűzijáték, dinamit.
Mily távol e bűgás,
elvarázsolt, de
előre reszketek,
mint kisfiú a moziban.
Mily távol van még,
e bűgás, kívül van...
És hirtelen befogni
szeretném fületem.

IRODALOMTÖRTÉNETEK
RÉGEBBIEK

Az irodalomtörténészek

móresre tanítása 1846-ban

Jónéhányan elemezték már az *Új Magyar Múzeum* lapjain 1851-ben lefolyt „Tudomány, magyar tudós”-vitát. A vita két legfontosabb részvevője Szontágh Gusztáv és Toldy Ferenc volt, s bár témák széles köre került terítékre, pengeváltásuk tétjét általában a tudományok művelésének kívánatos módjára, egyes ágainak értelmességére vonatkozó nézetkülönbségük adta. A polémia alapjának rövid vázolója után itt az összecsapás egy olyan előzményét emelem ki, amelyet tudomásom szerint még senki nem hozott szóba.

Szontágh vitaindító cikkében megkérdőjelezte, hogy önmagában minden tudomány eleve „jó és hasznos” volna, s „igazságuk” mindig együtt járna „életrelevánságukkal”. Erre nézve szembeállította a „productív, élethasznos” tudományokat és az „inproductív ismereteket”. Az előbbiekre sorolta a hadtudományt, a kereskedelemmel és iparral kapcsolatos gazdasági, műszaki és természettudományokat, az utóbbiak közé pedig a humántudományokat, általában a múlttal és a művészettel foglalkozókat, a történetírást, a jogtudományt, a filológiát. Az előbbiekről azt tartotta, hogy azok „nélkül a nemzet sem állodalmilag, sem anyagilag fen nem állhat”; az utóbbiakat pedig a „szellemi fényűzés rovatába” utalta, melyek művelésére csak az előbbiekre kellő támogatása után fennmaradó szellemi és anyagi erőforrásokat tanácsos fordítani. Ezzel összhangban azt is kétségbe vonta, hogy az irodalmat csakugyan olyan „szent kútforrás” kell-e tartani, amelynek tudományos vizsgálata kiemelt jelentőségű volna a nemzet jólétére nézve.¹ Válaszcikkében Toldy persze hevesen vitatta mindezt. Egyrészt úgy látta, hogy a közelmúltban a politika már „az irodalmat nagyon is háttérbe szorította”. Másrészt pedig amellet érvelt, hogy minden egyéb tudománynak is a bölcsészet az alapja, illetve ez szolgáltatja azt az „erkölcsi forrást” (szemben Szontágh „anyagi támaszaival”), amely egyrészt kiemeli az embert az állati sorból, másrészt pedig a nemzetet (ahogy már a múltban annyiszor tette) a jövőben is megmentheti az elenyészéstől. Mindezen okok mellett Toldy szemében a humaniorák éppen azért szorulnak anyagi értelemben is kiemelt „külső pártolásra”, mert „nem közvetlen hasznúak”, vagyis nem képesek saját finanszírozásukat előteremteni.²

¹ Gusztáv Szontágh, *Tudomány, magyar tudós*, Új Magyar Múzeum 1851. 7. 377–90.

² Toldy Ferenc, *Ismét: Tudomány, magyar tudós. Értekező levél Szontágh Gusztávhoz*, Új Magyar Múzeum 1851. 9. 469–486.

A vita más résztvevői is összetűz alá vették Szontághot, s a polémia végül az ő visszakozásával zárult: az Akadémia egy 1851-es nyári felolvasó ülésén gyakorolt nyilvános önkritikát. Mivel ezt a kései irodalomtörténeti emlékezet elégedetten szokta tudomásul venni, ezért ritkán kerül szóba, hogy Toldy 1857-ben még egyszer felújította a vitát az *Új Magyar Múzeumban*, mégpedig éppen azért, mert úgy érezte, az azóta eltelt évek Szontágh eszméinek térnyeréséről tanúskodnak: „divattá [vált] humanistikai tudományok fél vállról nézése, sőt nevetségessé tétele”. E panaszához egy futó félmondatban fűzte hozzá: „emlékezünk csak a pesti József-ipartanoda megnyitása ünnepségén mondott beszédre s a közönség vidámságára”.³ A mondott intézmény (a Műszaki Egyetem elődje) 1846-ban jött létre, s tudható, hogy a hivatalos tanévnyitó kiemelt társadalmi eseménynek számított, a közönség soraiban a névadó József nádor és Széchenyi István is jelen volt (ahogy ezek szerint Toldy is). De mi hangozhatott el az ünnepségen, ami annyira beakadt Toldynak, hogy még egy évtized múlva is keserűen utalt rá vissza? Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az Ipartanoda megnyitásakor mondott beszédek (a tantervekkel együtt) még abban az évben közzétették.⁴ Ha beleolvasunk e kis füzetecskébe, rögtön látjuk, nem csoda, hogy Toldyt borogatni kellett az ünnepség után. Karácsony Mihály igazgató ugyanis arról szólt, hogy az Ipartanoda hallgatói nem jutnak majd arra a sorsra, mint a „humanisticus tanodákba” járt diákok, akik végzés után csak tévelyegnek a világban, osztályrészük a nyomor: „Hány hazánkfia tévesztette így el élet irányát?! hány felsőbb tanodákat végzett; de a’ tudományok mélyébe nem hatott okleveles szűkölködik a’ mindennapi kenyérrel?! midőn a’ munkás és értelmes nem mondom gyárnok, de mesterember palotákat épít magának.” A kilátástalan bölcsészjövőről már akkor sem lehetett kellemes hallani, de az igazi mélyütéseket a másik szónok, Arenstein József mennyiségtanár vitte be a humaniorák képviselőinek. Beszédében egyrészt igyekezett minden szelet kifogni a bölcsészeti társadalmi legitimációjának vitorlájából, és még személyükben is megtaposta annak művelőit. Nem csupán arra mutatott rá, hogy a műszaki és a természettudományok jellemzője „közvetlen haszonvehetőségük az élet legtöbb nemeiben, s elkerülhetlen szükségök annak némely ágaiban”, hanem arra is, hogy az elméművelés alapját általában is a mennyiségtani tanulmányok adják („különös jótékony hatásuk az ész tehetségeinek kifejtésére”). Sőt, még a *képzelőerő* szellemi készsége is kiváltképp a matematika és a fizika révén képezhető, mivel az azokban alkalmazott ábrák, jelek és képletek olyan „képek” és „kifejezések”, melyek „csak a legélénkebb képzelő tehetség segítségével nyerhetnek plasticus idomot”, ennél-

³ Toldy Ferenc, Még egyszer magyarhoni humanismus és realismus. *Új Magyar Muzeum*, 1857. 433–441.

⁴ A’ pesti királyi József-Ipartanodának 1846-dik évi Szent-András hó 1-jén ünneplett megnyitásakor Karácsony Mihály ideiglenes igazgató által mondott beszéd, ’s dr. Arenstein József tanár által a’ mennyiségtan fontosságáról tartott értekezés, Pesten, Trattner–Károlyi, 1846.

fogva „a mennyiségtani tanulmányok a képzelő-tehetséget is rendkívül kifejtik, gyakorolják, erősítik”. Az érvelés célja jól láthatóan az, hogy a természettudományok illetékessége a teljes antropológiai mezőre kiterjedjen, vagyis a gyakorlati élet mellett még a humántudományok és a művészet legsajátábbnak érzett készségét, a képzelőerő alkalmazását is a magáénak tulajdoníthassa.

Arenstein azonban ennél is továbbmegy, s rámutat, hogy a bölcsészet és az irodalom fő megnyilvánulási formája (vagy termelési ága), vagyis a könyvek írása és kiadása is kiszolgáltatott a reáltudományoknak. Mint kifejti, a könyvek előállításának új keletű olcsóságát a technikai fejlődés és a mérnöki tudományok tették lehetővé. S ezzel nem csupán a tudás széles körű terjedéséhez járultak hozzá (s nem csupán a saját területükön, hanem minden tudásformára nézve), hanem közvetve még az írók megélhetését is ezek biztosítják:

„korunkban már drágállják a könyvet ha nyomtatott íve többre kerül mint három vagy négy zsemlye, s a mellett még meg is kívánjuk, hogy a papír finom, a betűk tiszták, a szedés hibátlan legyen. – Kétségtől a papírgyáraknak és könyvsajtónak köszönhetjük ezt; – mennyire terjesztetnek ez által az ismeretek, hány ember él a könyveknek ezen olcsóságuk okozta nagy keletéből, nem kell bővebben kifejtennem.”

Amellett tehát, hogy a művelődés alapjának az ipari-technológiai fejlődést teszi meg, Arenstein azt is odavágja a bölcsészeknek és az íróknak, hogy még tevékenységük mediális hordozója, a nyomtatott szöveg is a műszaki tudományok függvénye.

A végső dőfést azonban az erkölcsi megítélésre tartogatja. A természettudósok ellenpontjaként úgy mutatja be a bölcsészeket, mint akik nem csupán az élettől távoli, igazi tudásnak nem, legfeljebb vélekedésnek tekinthető dolgokon rágódnak, hanem mint akik gőgös és felfuvalkodott, elitista és antidemokratikus bagázsként egyszersmind a haladás ellenségei is:

„Egy ipar-tanodának célja nem lehet hogy maga körül egy szűk, a’ többi élettől elválasztott kört képezzen, vagy a’ nemzet egy osztályát mívelje, vagy véleményeket képviseljen, hanem célja hogy betöltvén a’ hézagot a’ miveletlen és tudós között, közhasznú tanítmányait minél többekre terjessze ’s így egy jólétnek alapját vesse (...) nem lehet célja: hogy magát tudományosságban burkolván gőgösen lenézzon a’ gyakorlati élet’ terheire, hanem hogy azokba vegyülvén, eszközöket nyújtson könnyítésökre és megosztásukra; – nem lehet végre célja: hogy tanokat vizsgáljon, vagy találmányokat csodáljon, mellyek egy század előtt ujak voltak, hanem hogy szüntelen kísérője a’ haladásnak egyeseknek szerencsés, közhasznú ideáit tüstént kiszemelve, honosítsa, a’ nép tulajdonává tegye”. (11)

A bölcsészet bírálata tehát egyszerre vonatkozik tudásként való megalapozatlanságára, a múlttal való foglalkozásból adódó időszerűtlenségre és társadalmi elitizmusából fakadó elzárkózására. Eszerint a bölcsészet a maga életidegenségében, a jelentől és a társadalomtól való távolságában politikai és tudományos értelemben is konzervatív és retrográd képződmény, míg a természettudomány kerül a társadalmi és politikai haladás, végső összefüggésben pedig a demokrácia és a liberalizmus oldalára.

Jellemző, hogy jó száz évvel később ugyanez a beállítás kerül elő egy hasonló vita híressé vált nyitószövegében. 1959-ben a fizikus (és regényíró) Charles P. Snow *Two cultures* című cambridge-i előadása ugyanígy állította szembe a bölcsészek arroganciáját és sznobizmusát a természettudósok (tevékenységük hasznosságából fakadó) erkölcsi fölényével. Snow szemében a természettudomány jellemzője a racionalitás, az objektivitás, a modernitás, a demokratikus elkötelezettség és a civilizáció sorsa iránti optimizmus, míg az irodalomtudomány képviseli a szubjektivitást, a modernség ellenességet, az antidemokratikusságot és a civilizáció sorsa iránti pesszimizmust.

Miért lehet érdekes mindez?

A 19. századot okkal tartjuk az irodalomtörténet-írás aranykorának, s önkéntelenül is azt gondolhatjuk, hogy művelésének fontossága nyilván magától értetődőnek számított a nemzeti tudományok rendszerének létrehozásakor. A fent felidézett réges-régi vita azonban arra emlékeztethet, hogy a magyar irodalomtörténet-írásnak (Toldy személyében) már létrejöttékor szembe kellett néznie a társadalmi hasznosság kívánalmával, s azzal is, hogy az általa forgalmazott tudás mennyiben tekinthető tudománynak egyáltalán. Vagyis az ideológiai, módszertani és társadalmi önigazolás kívánalma, a fenyegetettség, a talajtalanság és a jövőtlenség érzete már eredendően része volt e diszciplína modern formájának, illetve annak a politikai mezőnek, amelyben ki kellett találnia magát és amelyben érvényesülni igyekezhetett. Elgondolkodhatunk rajta, hogy az a kíváncsi, miszerint az irodalomtörténet-írásnak igazolnia kell a maga társadalmi hasznosságát, vajon mennyire járt együtt magának a polgári társadalomnak a kiépülésével, illetve a hasznosság kötelme mennyiben következett a politikai és gazdasági liberalizmus eszméiből. Hiszen, ahogy a Toldy és Szontágh vitája óta eltelt idő számos példát szolgáltat rá, az irodalomtörténet-írás hasznossága éppen a diktatúrákban nem lesz kérdéses – csak éppen akkor nem bízzák művelőire annak eldöntését, hogy milyen is legyen művelésének gyakorlata.

Megfigyelés és ábrázolás

Mikszáth egyik állatnovellájában

Mikszáth ugyan egész pályája során gyakran alkalmazott egyes szám első személyű elbeszélőt, de kései írásai közt nagyon sok az olyan vallomásos szöveg, amelyben könnyű a szerző életének reáláira is ráismerni. A közvetlen életrajzi olvasatnak ilyenkor mintha semmi sem állna az útjában – eltekintve némely elméleti előfeltevéstől, amelyet azonban éppen az ilyen esetek talán elbizonytalaníthatnak. Ezúttal azonban egy olyan írásról lesz szó, amely vallomásosnak látszik, de mégsem lehet az. A *Mme Gvuáp és porontyai* című, 1901-es írásában¹ egy fűzfára rakott vadkacsafészekkel kapcsolatos megfigyeléseiről számol be az én-elbeszélő. Saját megfigyelői szerepéről így nyilatkozik:

„Ilyen volt madame Gvuáp is, az egyetlen vadréce, akit alaposan ismertem. Azaz, dehogy ismertem, dehogy. Inkább az ellenkező. Mindennap láttam vagy hússzor, de mégse tudtam megkülönböztetni a többiektől.”

„Gvuáp asszonyság igen tisztességes anya volt. Ezzel tűnt föl előttem, aki megfigyeltem, ezzel nyerte meg nagyrabecsülésemet; szerény volt egész lénye s folytonos munkásságban telt el napja.”

A novella *Pesti Hírlap*ban megjelent első változata (1901. május 24.) hosszú passzusokat tartalmazott arról, hogyan hordja fészkébe az élelmet a vadkacsatojő, hogy fiókáit táplálja, és hogyan beszélgetnek egymással anya és fiókái. Például ilyeneket olvashatunk ott:

„...a kis fiókái, akik a mi fűzfánkon növekedtek, mégis megismerték, ha jött, már messziről nagy bíbegéssel, csivogással üdvözölték, míg az idegen kacsát ugyanannyi távolságról közömbösen hagyták maguk mellett elszállani.”

„Mert a tojásokon ülni még hagyján, az legalább pihenés, de amikor aztán kikeltek a kicsinyek, azokkal meggyűlt a dolog, nyolc-kilenc gyereket etetni nem tréfa dolog.

Kedvesek, életrevalók, falánkok, követelők; folyton tátogatják a szájacskáikat: enni, enni, enni! Hiszen az élestár közel van, csak az elhozatal jár

¹ *Öreg szekér fakó hám. Újabb elbeszélések.* Bp., Légrády testvérek, 1901, 223–236.

nagy veszedelemmel, isten tudja hányszor kell leszállnia és megint fölszállnia a harmatkásával, a hínármagvakkal, a vízidióval és egyéb csemegékkel – mikor útközben esetleg a halál leskelődik az öregre.”

„Elevenség, nyüzsgés támad a fészekben. A kicsinyek mindjárt tökéletesek és kikíváncsoznak a nagyvilágba. Nem kell előbb járni, beszélni tanulniok, iskolát járniok. Mindjárt mindent tudnak s türelmetlenül csipogják:

– Menjünk, anyám, világot próbálni. Gvuáp anyó igyekszik őket marasztalni, csak legalább egy éjszakára.

– Majd holnap, holnap kiviszlek a vizekre.”

„Lassan-lassan megnőnek, fölveri őket a pehely, sőt már a finomabb tollazat is előbukkan. Körülbelül anyányiak. Közeledik hát a nagy nap, amikor a világba viszi őket. A gyerekek nagyban várják azt a legszebb szót:

– Holnap kiléptek az életbe. Elviszlek a vizekre.”

Na mármost ez az a fiókanevelési viselkedés, amit Mikszáth biztosan nem figyelhetett meg vadkacsáknál, hiszen a vadkacsa fészekhagyó madár, mint a kis Brehm írja: „A fiókákat kikelésük után még egy napig melengeti a fészekben, azután a vízhez vezeti”.² Akkor tehát semmi sem igaz az egész madármegfigyelésből, és pusztá fikcióval van dolgunk?

A fenti idézeteknek már egyike sem szerepelt a novella 1901 decemberi változatában, amely a *Vasárnapi Újság*ban jelent meg, és amelyhez egy nagyon hasonlót (de némileg visszabővítettet) vett fel Mikszáth az *Öreg szekér fakó hámb* című kötetébe. A vadkacsa ezekben a változatokban nem táplálja már hosszan a fiókákat a fészekben, sőt fiókák helyett mindenütt tojások szerepelnek, táplálási időszak helyett a költésről van szó. Vagyis a szöveg második (folyóirat) és harmadik (kötet) változata etológiaiul sokkal pontosabb lett. Falusi ember létére Mikszáth nyilván rendelkezett bizonyos tapasztalatokkal a vadkacsákkal kapcsolatban, hiszen Magyarországon igen elterjedt fajról van szó. Azt azonban, amit először leírt, nem tapasztalhatta. Nehéz is lenne elképzelni, hogy a személyes tapasztalat félév elteltével alapvetően megváltozzon, hogy egyszerűen eszébe jusson, nem is voltak fiókák abban a fészekben. Valószínűbb, hogy az első publikált változat közönségviszhangja kényszerítette ki a változtatásokat, valaki figyelmeztette a szerzőt alapvető madártani tévedésére, és ő ennek megfelelően alakította át novelláját.

Ha csak a novelláskötetben vagy a későbbi válogatásokban, összkiadásokban megjelent változatát olvassuk az elbeszélésnek, könnyen hihetjük igazi vallo-másos szövegnek, amelyben az öregedő, és a végső kérdésekre a válaszokat „a

² Brehm Alfréd: *Az állatok világa egy kötetben*. Átd. Rapaics Raymund, reprint, Bp., ÁKV-Maecenas, 1990, 218.

természeti erők érvénye irányában” kereső³ szerző a madarak életét megfigyelve eszmélkedik. De a közvetlen élettapasztalat és az irodalmi szöveg kapcsolata még itt is bonyolultabb, hiszen a szöveg különböző változataiban a szerző egészen mást tapasztal, és megkockáztatható az a feltételezés, hogy ebben az olvasói visszajelzéseknek is döntő szerepük volt.

³ Németh G. Béla: Az eszmélkedő, kései Mikszáth. In *Századutóról – századelőről: irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., Magvető, 1985, 121.

Ady táltosai

Veres Andrisnak, Ady és e cikk szerzője régi barátjának sok szeretettel születésnapjára

Köztudott, hogy Adyról születése után az hírlett a faluban, hogy táltosnak született, hiszen hat ujjá volt. Ő maga sokszor és szívesen emlegette a dolgot, és más, a táltosságra utaló testi és szellemi jegyeket is. (Például folyamatos gyerekkori betegeskedés, depresszió stb.)¹ Az is köztudott, vagy legalábbis a szakirodalom egy része által érintett dolog, hogy miért és mikortól épített be keleti – főleg indiai és ó-mezopotámiai – mitológiai vagy hiedelemelemeket a maga költői jelképrendszerébe.² Azt azonban eddig – legalábbis tudomásom szerint – még nem vizsgálták, hogy hogyan került Ady világába az ó-mezopotámiai, ógörög és óind elemek mellé az a nem mindennapi párosítás, amellyel az előbbieket a közép- és kelet-ázsiai, illetve a régi magyar pogány kultúrában is feltételezhető, mások szerint ki is mutatható sámánizmussal, azaz a magyar megfelelő terminussal élve, táltossággal kapcsolta össze.³ Márpedig a legújabb, nemzetközileg is elfogadottnak nevezhető sámánizmus-kutatások Ady költészetét föltétlenül úgy tartják számon, mint amelyben a magyar kulturális identitás egy részeként jelenik meg a költő által vállalt esetleges táltosleszármazás.⁴ Ezért úgy gondoltam, hogy nem árt, ha egy további kutatás első lépcsőjeként megvizsgálom az Ady által verseiben illetve prózájában is használt „táltos” szó esetenkénti pontos jelentéseit.

A költő egy 1904. május 12-én megjelent verséből idézünk, amelyet ugyanazon év április végén vagy május elején írt Párizsban. Címe: *Egy párizsi hajnalon*. Idézem a 17–32. sort:

Evoé, szent ősláng, Napisten.
Még alszik itt e cifra rengeteg,
Én vártam, lestem a te jöttöd,
Papod vagyok, bolondod, beteged.

¹ Vö: Vezér Erzsébet, *Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1971.

² Ld: Komoróczy Géza: Óbabilóni levél Ady Endre egyik cikkében, *ItK*, 1965/3.

³ Vö: Voigt Vilmos, Sámánizmussal és a táltosokkal kapcsolatos cikkeit a *Világirodalmi Lexikonban*.

⁴ Vö: Mihály Hoppál, *Shamans and Traditions*, Bp., Akadémiai Kiadó 2007, 95.

Sápadt vagyok? Piros sugárt rám.
Boldog Ad-üköm pirosabb legény
Volt ugyebár, mikor papod volt?
Hej, sápadok már ezer éve én.

Szent Napkeletnek mártírja vagyok,
Aki enyhülést Nyugaton keres,
Táltosok átkos sarja talán,
Sápadt vagyok? Oh, fess pirosra, fess.

Gyűlölöm dancs keleti fajtám,
Mely, hogy kifáradt, engemet adott,
Ki sápadtan fut Napnyugatra,
Hogy ott imádja Urát, a Napot.⁵

A szó jelentésének meghatározása itt eléggé egyszerűnek látszik. A „táltos” itt a keleti napisten papja, aki a maga rítusát a Kárpát-medencei hazában a honfoglalás óta eltelt évezredben a vallásváltás miatt, tehát keresztény környezetben nem tudta gyakorolni; ezért ítélték ősei arra, hogy nyugatra menekülve próbálja meg föltámasztani a napkultuszt. A „dancs” szó a Partiumban ismert, cigány–román eredetű tájszó, azt jelenti, hogy szaros, koszos, mocskos.

Ady a *Jövendő* 1904. augusztus 14-i számában közli egy párizsi cikkét, amelynek címe: *Új Nap-imádás*⁶. Ebben a cikkben meglehetősen gúnyos hangon arról számol be, hogy Flammarion, aki tudós és poéta, de gyáva ember, új, mintegy pogánykodó napimádó szertartást vezetett be, amit persze letagadott az újságíróknak, amikor a nyári napforduló éjszakáján negyven fokos melegben az Eiffel-torony tetején a Nap dicsőségét zengő szertartást rendezett.

„Ez éjjel áldoztak a modern táltosok... Flammarion és szektáriusai kapaszkodtak fel az éjjel azon a hátborzongató liften, mely máskor együgyű idegeket szállít, kik felmásznak e buta toronyóriás nyakába, hogy Párizst egy monstre gyermek-kőjátéknak lássák. Tudós orációk, ízetlen ódák zengték az éjjelen dicsőségét a napnak, Párizs népének tetszett a komédia...”

A cikk végén még irgalmatlanabb Ady iróniája: egyrészt megjegyzi, hogy a nap láthatatlan, ezért kevésbé alkalmas istennek, másrészt a Távol-Keleten éppen Jézus és Buddha birkózik (vagyis oroszok és japánok), Rómában pedig erőtlén humanisták próbálják lerombolni a Vatikánt, vagyis „a legjobban megépített emberi

⁵ Ady Endre *Összes Versei, II, (1900 – 1906. jan. 7.)*, Sajtó alá rendezte Koczka Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988. 145, Vö: a jegyzeteket: i.m. 517–522.

⁶ Ld: Ady Endre *Összes prózai művei, Újságcikkek, tanulmányok, V*, Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 100–103, Vö: a jegyzeteket: i.m. 324–326, 338–339.

bagolyvárat”, tehát ebben az őrült kavargásban Párizsban napkultusszal próbálkoznak. Mind Flammarion elítélése, mind a magyar politikára tett oldalvágásai egyértelműen negatív jelentéstartományba utalják a táltos szót, mint valamifajta babonás erőtlen csökevényt.

Az *én koporsó-paripám* című verse 1907. június 9-én jelent meg.⁷ Idézem a vonatkozó két utolsó versszakot:

És tótágast állnak a fickók.
Sötét van és kén-lángok égnek
S adnak, íme, újabb parancsot
Tréfásat, vígat és iszonyút,
Ezek a kegyetlen legények.

„Kacagj, amíg a hajnal eljön,
Vágtass azzal a táltos lóval.”
És én kacagva nyargalászok
Vérvevő álom-fickók között
Paripámmal, a koporsómmal.

A néprajzból és a mitológiából tudjuk, hogy a táltos lovak gyenge, koszos, dög-lődő, sokszor szemétdombon tengődő állatok a mindennapi ember szemében. Varázslatosan gyors és mindentudó, gazdájáért mindent vállaló paripává csak akkor változnak, ha a kiválasztott lovas, azaz maga a táltos fedezi fel őket, és pattan hátukra. Ilyen táltos lóval Ady Arany Jánosnál is találkozhatott, a *Daliás időkben*. Vagy – szintén Aranyánál – a *Rózsa és Ibolyában*. Valamint természetesen gimnazista korában megismerhette a görög mitológia csodálatos állatait. Kinyomozandó volna, hogy olvasta-e Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiáját*, vagy Kálmán Lajos táltosokkal kapcsolatos néprajzi szövegközléseit. Hogy önmaga álomban megjelenő, végletesen a démonoktól gyötört önképe táltos lovat lát a koporsóban, az teljesen beleillik a tradicionális-mitologikus, gyenge, gyötrött, de megerősödő táltos – gyenge, halálán lévő, de csodálatosan feltámadó táltos-ló kapcsolatnak. Véleményem szerint ez fontosabb, mint a delírium tremens jeleinek vizsgálata, amely közismerten gyakori az életrajzi anekdotizmusba süppedő Ady-filológiában.

⁷ Ady Endre Ö.V., III, (1906. jan. 28. – 1907.), Sajtó alá rendezte 1906. Koczás Sándor, 1907. Kis Péter András, Bp., Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó 1995. 86–87, jegyzetek: i.m. 425–427.

Az Ős Kaján

A vers először 1907. február 24-én jelent meg. Párizsban írta, de a komolyabb elemzők, mint például Király István szerint már legalább két éve hordozta és alakította magában Ady ezt a versét.⁸ A minket érdeklő sorok így hangoznak:

S már látom, mint kap paripára,
Vállamra üt, nagyot nevet
S viszik tovább a táltosával
Pogány dalok, víg hajnalok
Boszorkányos, forró szelek

Száll Keletről tovább Nyugatra,
Új, pogány tornákra szalad
S én feszülettel tört pohárral
Hült testtel, dermedt-vidoran
Elnyúlok az asztal alatt.

Teljesen egyértelmű, hogy itt maga egy ősi keleti isten, aki neve szerint talán azonos a testvérgyilkos és városalapító Káinnal, teljes erőben, sikeresen, mondhatni jól „működő” táltos lóval úgy hagyja ott a költőt, hogy az egyértelműen és teljesen legyőzött, vesztes, megsemmisült. Korábban is fölényben volt ez a nem táltos, hanem a táltosok által csak vágyott orientális úr, a maga bíborpalástjával, szemben a költő európai kopott szakettjének nyomorúságos köznapiságával. S miközben ő a derű és a természet ura, a költő a maga kereszténységével elveszti a csatát.

Azt hiszem, van jogunk a fentebb idézett, saját magát mint átkos-táltos sarjadedőket bemutató, nyugaton napkultuszt újratanoló önimázs és az itteni vesztes és legyőzött önkép között kapcsolatot teremteni. Talán úgy lehet ezt megfogalmazni, hogy e vers szerint Ady, illetve a magyarság alkalmatlan immár örökre a keleti életerő feltámasztására; a nyugat sem segít a táltospraxis fölélesztésében, mivel a kereszténység megmérgezte a magyarok véréét. Vulgáris Nietzsche-parafrázis, de komolyan veszi.

Ady egyik legkevésbé értett, noha újabban sokat tanulmányozott műve, a *Margita élni akar* című verses regény.⁹ Ebben – mint ismert – rengeteg aktuális személyi, társasági és politikai célzás van, és még több is lehetne, hogyha Ignotus jó párról kétségbeesetten le nem beszéli a költőt. Mint tudjuk, Ady és Tisza István kölcsönösen a legkevésbé sem kedvelték egymást. Tisza levéltetűnek nevezte

⁸ i.m. 378–381.

⁹ Az általam ismert utolsó tanulmány a műről: Imre László, *Ady Endre verses regénye = Tanulmányok Ady Endréről*, szerk: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna (Újraolvasó, Budapest, Anonymus, 1999. 147–157.)

Adyt és a *Nyugatot*, amely a magyar kultúra pálmafáján élősködik, Ady pedig sok más gorombaság mellett, egyszer kan Bárhory Erzsébetnek is tisztelte a miniszterelnököt. Éppen ezért kissé feltűnő, hogy e verses regényben letáltosozza az akkor frissen másodszor is a kormány élére került Tiszát.

(Vérünket bizony, holnap már talán
S tán nem kár érte, száz cerberus issza,
De hadd viselje gondunk csak tovább
Elhívott táltos, bölcs, nagy Tisza Pista
S sugárzó népe, az agytalan úr
A Sobri ügyvéd s betűtlen kolduhad,
Névbe, címerbe kapaszkodó óság,
S persze a pénzes, szent harács-zsidóság.)¹⁰

Csak akkor érthetjük meg ezt a szakaszt, ha tudomásul vesszük, hogy a „táltos” szó nem csupán Ady egyéni költői nyelvhasználatában eléggé kétértelmű, tehát pozitív és negatív jelentésű is, mint ahogyan láthattuk, hanem magában az erdélyi beszélt nyelvben is kialakult ez a kétértelműség! Hiszen például 1844-ből idézhető olyan példa, amelyben a szó egyértelműen azt jelenti, hogy valamihez bajosan értő, tudatlan, valamire képtelen, tehát tulajdonképpen olyasvalami, mint a Romhányi József által megálmodott mesefilmfigura, a mindenhez nem értő Mekk Mester. A 19. századi szöveg így hangzik:

„A nyárádtői libákat a jövő héten haza hozatom; de nem tudom hogy lesz-e jó móddali kiolvasztása, mert ezek a tátos főzőnék nem igen tudnak jó móddal hozzája.”¹¹

Ady tehát nem kevesebbet állít, mint hogy Tisza István kontár, aki nem ért semmihez, elsősorban nem az ország vezetéséhez. De méltók hozzá nemcsak a politikai vezetőgárda, hanem az őt politikai hatalomra juttató, és ott tartó társadalmi rétegek is. És ezzel Ady – legalábbis eddigi tudomásunk szerint – búcsút mond az ősmagyar táltosmitológiának, és ezentúl Istennel és a sorssal már biblikus prófétaként, nem pedig sámánként viaskodik.

¹⁰ Ez a stanza a *Rövid kis búcsúzó* előtti, tehát az utolsó előtti ének (*Forró szomjakban emlék*) utolsó előtti versszaka. Ld: Ady Endre *Összes versei*, Bp., Athenaeum, é.n., 992.

¹¹ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila, főszerkesztő Kósa Ferenc, XII. kötet, Szák-Táv, Bp., Akadémiai Kiadó – Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2005. 855.

Dózsa György Ady, Juhász Gyula és József Attila költészetében előzményekkel és perspektívákkal

Jókai elmarad egy brosúrával

Dózsa-kultuszunkat Eötvös József, egy Werbőczy-utód indította el. A Zápolya-utódokat akarta engedékenységre bírni a reformkor törvényhozási csatározásaiban. Az elbukott szabadságharc után azonban a történelmi helyzet megváltozott. Ezt saját bőrén tapasztalhatta Jókai Mór, aki tíz évvel a *Magyarország 1514-ben* megjelenése után annak alapján szomorújátékot írt *Dózsa György* címen. Ezért legerősebben éppen az Eötvös-táborból – Gyulai meg Csengery – támadják. És nem csak irodalmi hiányosságokért! Túlzottnak ítélik demokratizmusát is. Jókai viszonzásképpen jogosan kérdezett rá, miért nemzeti bűn Dózsa költsi tárgyal választani a „politikai csend idején”, amikor „egy kitörésre készülő zivatar küszöbén” Eötvös művét a legnagyobb elismeréssel fogadták. Jókai színművét hamarosan Szigligeti Ede dolgozza fel operalibrettónak Erkel számára. A következő tízéves évfordulóra, 1867-ben meg is volt a bemutató. Ezt a Jókai ellen elkötelezett Gyulai végképp nem tudta megbocsátani. Erkelbe persze nem mert belerúgni, csak Jókai. Gúnyversének (*Egy drámaíró politikusra*) maga a címe a legcsattanósabb pofon. Megfosztva íróágától, szerinte politikai ripacs lett az 1869-ben már a második parlamenti ciklusát kezdő Jókai: „Megirtad Dózsa György-öt, / E rossz tragédiát; / Vadásztál benne tapsot, / De néma volt hazád. // Most már nem irsz, csak játszod / Siralmas színműved’, / S karzat kicsinyje, nagyja / Tetszést rivall neked. // Kisült amit nem vártunk, / Mutatja a hatás: / Rossz drámaíró voltál, / De jó komédiás.”

Nagy Dózsa-vers – név nélkül

1847 márciusában Petőfi is megírja a maga Dózsa-versét (*A nép nevében*). Éppúgy fenyeget, mint Eötvös, csak amíg a báró figyelmeztetésével el szeretné kerülni a népharag kitörését, addig a plebejusköltő éppen annak bekövetkeztében reménykedik. Van benne négy sor, amely különleges figyelmet érdemel:

S a nép hajdan csak eledelt kívánt,
Mivelhogy akkor még állat vala;
De az állatból végre ember lett,
S emberhez illik, hogy legyen joga.

Ez a gondolat egy év múlva szinte kísérteties pontossággal ismétlődik meg egy másik Petőfi-költeményben. 1848 elején Pesten a „márciusi ifjak” már készülnek a várható nagy történelmi szerepre. Március 19-re szerveznek egy bankettet, ahol természetesen Petőfi is fellép majd – az ünnepi alkalomra írt – költeményével. A vers március 11-ig elkészült. Bőséges szakirodalmához most hozzátenném, hogy a *Dicsőséges nagyurak...* tulajdonképpen egy Dózsa-szerep, amelyet magának írt a színpadot minden porcikájában érző egykori vándorkomédiás. Tavalyi versének kulcsszavait ismétlésekkel erősíti fel:

Tudjátok-e, mennyit kértünk / Titeket,
Hogy irántunk emberiek / Legyetek,
Vegyetek be az emberek / Sorába...
Rimánkodott a szegény nép, / hiába.

Állatoknak tartottátok / A népet;
Hát ha most mint állat fizet / Tinéktek?
Ha megrohan, mint vadállat / Bennetek,
S körmét, fogát véretekkel / Festi meg?

A lírai hős, a parasztvezér ezután saját táborához fordul. Gyűjtő hatású szavaiból mintha a legendás ceglédi beszédet hallanánk:

Ki a síkra a kunyhókból / Miljomok!
Kaszát, ásót, vasvillákat / Fogjatok!
Az alkalom maga magát / Kinálja,
Ütött a nagy bosszuállás / Órája!

Ezer évig híztak rajtunk / Az urak,
Most rajtok a mi kutyáink / Hízzanak!
Vasvillára velök, aztán / Szemétre,
Ott egyék a kutyák őket / Ebédre!...

A költő maga jön rá, hogy bankettre ez túl erős, a vers fiókba kerül, helyette készül el – a kívánt nemzeti egység nevében és érdekében – a *Nemzeti dal*.

A Dózsa-hangot akkoriban sokan kihallották a *Dicsőséges nagyurak...*-ból. A „szamizdat”-ként terjedő verssel együtt röppent szárnyra a hír, hogy Petőfi (akár egykor Dózsa) negyvenezer paraszt élén áll Rákoson. Petőfi büszkén cáfolt: ha kell, kétszer annyi parasztot is oda tud hívni. Később ennek a tábornak töredéke is elég lett volna Szabadszálláson...

„Werbőczy feltámadt Deák Ferencben”

Adynak, a költőnek két Dózsa-korszaka volt. Az első a forradalmi lírájának kezdetével, a másik annak végével esik egybe. Az elsőben jelentősebb versek születtek, a másodikban a Dózsa-kép volt árnyaltabb. Hely hiányában ezúttal inkább a publicisztikájából idéznék néhány részletet, amelyet az *Úlj törvényt Werbőczy c.* vers elemzéséhez használtam fel.

1902 márciusában a *Nagyváradai Napló* ifjú újságírója ezekkel a szavakkal adta meg Tisza Kálmánnak a végtisztességet: *„Werbőczy feltámadt Deák Ferencben s Deák Ferenc újra tökéletesebb alakot fog ölteni egy bizonyosan eljövendő valakiben, aki talán a szociális igazságoknak fog adni magyar formát. Rákóczi föltámadott Kossuthban s az eljövendő új Kossuth még tisztultabb teremtmény tűzű lesz. Teleki uram, a kancellár Tisza ingeniumában nyert új életet s kellő időben eljön az új Tisza Kálmán, akiben a konszolidáló zseni még gyönyörűbb lesz.”* Tisza Kálmán alakját nem feltétlenül kell összemosni a fiáéval. De megfontolandó: a Dózsa mellett már elkötelezett Ady miért Deák Ferencben látja Werbőczy utódát.

Ady Dózsa-képe lényegében sosem változik, legfeljebb részleteiben gazdagodik. Ahogy mondja: *„Fütyülök az iskolai históriára. Nekem Gyula vezér, Dózsa György és Martinovics voltak mindenhá a kedvenceim.”* Werbőczy-képe viszont állandóan alakul. Legösszetettebben talán a *Budapesti Napló* 1907. október 8-i számában fogalmazza meg:

„...Werbőczy lelke nem uralkodott soha diadalmasabban a magyar mocsár-vizek fölött. Werbőczy, az ugocsa köz-úr, nagy ember volt, mi is bevalljuk, ha a nagyságot morális skrupulusok nélkül mérjük. Abból a melegágyból kelt, ahonnan a legszebb, legkülönösebb magyar palánták. Onnan, ahol az elkoldusodott magyar nemes már-már szinte belesüllyed a legmagyarabb semmibe, a paraszt népbe. Nagy törvénye van annak, hogy ugyanazon sorból jöttek szinte egyszerre Dózsa és Werbőczy. Werbőczy azt a vért hozta magával, amely a magyar nemesek ázsiai őseiben zabolátlankodhatott. Kíraboltak azok mindenkit a besenyőkön kívül, akik ehhez náluk is jobban értettek. Szolgává süllyesztettek mindenkit, akit csak szolgává süllyeszt-hettek. Legelső sorban önfajuk drága, nagyszerű táplálóját, a legértékesebb és legboldogtalanabb parasztot, a magyart. A megkínzott, elnyomott paraszt impotenciája s a sors bosszúja az, hogy ez az ország kicsi, félszeg, lázár, elmaradt. A populus Werbőczianus gondoskodott arról, hogy végső rothadásig együttmaradjon, s legfeljebb lézengő, külföldi rittereket vett a maga soraiba. Az úri, halódó Magyarországnak méltó prófétája volt ő, Werbőczy István. Pártvezérnek, diplomatának, palatinusnak, bírónak, tudósnek és szónoknak egyformán magyar. [...] alkalmas időben született, kegyetlen tudatossággal emelkedett. Becsapott mindenkit, s nem volt pör vagy kár, ami ne őt gazdagította volna. Tudott kegyes lenni mindenkire, akiből ki-

húzhatott valamit. Az első magyar politikus volt ő, ki krétával számította ki, hogy a nemzetieskedés, vagy mai szótárunk szerint, hazafiaskodás, kitűnő üzlet.”

A szövegben hemzsegek az aktualitások. Időszerűbb, mint az egyébként nagyon jó Werbőczy-vers. Ady publicisztikájának a legjava épp olyan maradandó, mint költészete.

Háziszóttés – egy kis Arannyal

A *Dózsa feje* remekmű. A Dózsa-líra egyik csúcsa. Ennek csupán egyetlen titkát próbálnám magyarázni, a rímelését.

Juhászban nem ezt szoktuk szeretni. Az iránta elfogult József Attila a Babits bosszantására felhozott ellenpéldák között ezt mondja róla: „*Juhász Gyula többnyire lomposnak látszik, de az értő tudja, milyen értékes háziszóttés van rajta.*” Cs. Szabó László pár év múlva a *Nyugat*ban írt nekrológjában már keményebben fogalmaz: „*Hanyagul verselt, jelzői ellomposodtak, rímei elfáradtak...*” De a *Dózsa feje* az ő számára is kivétel. A balladának majdnem a felét idézi, hogy szemléltesse: „*Annyira költő volt, hogy a legfáradtabb szó is arannyá vált az érintésétől.*”

A *Dózsa fejében* Juhász archaizál és folklorizál. A magyar rímelésben a 19. század folyamán megtörtént egy paradigmaváltás. Korábban – Balassitól Csonkaiig – a legnagyobbak is többnyire ragrímeket használtak. Nem véletlenül: a könyvnyomtatás következményeként a dalszövegek olvasott verssé önállósodnak. Ezekben a ritmusnak, rímnek fokozottabb igényességgel kellett őriznie a muzikalitást. Erre különösen alkalmasak a több szótagos tiszta rímek. Egy többféle toldalékot használó nyelvben ilyeneket összehozni nem kunszt. Akkor nem is művészet?

Ez már a 19. század – jelképesen még húrokat pengető – költőinek a dilemmája. Szerencsénkre ezt maga Arany János fogalmazza meg – versben és tanulmányban is – (*Vojtila levelei öccséhez*, 1850.; *Valami az asszonáncról*, 1854.). „*Te ugyanazon szót hangoztatod / Igét igével, raggal a ragot... / Mint a Tinódi százötven valá-ja...(Ha ugyan jól emlékezem reája).*” A pozitív példát is kimondja: „*...holmi rossz rímnél becsesb zománc / A versen a szép csengő asszonánc.*” Tanulmányában tételesen felsorolja, mit tilt nyelvünk szelleme (pl. „*...rag ismétlésből rím nem ered...*”). Aztán pontokba szedve sorra veszi a tiszta ragrímeket pótló asszonáncokkal kapcsolatos lehetséges kompromisszumokat. A magánhangzók mellé milyen mássalhangzók kellenek az összhangzáshoz, vagy milyen ragozott szavakból alkothatunk ragrímnek nem minősülő sorvégeket. (Csak a több szótagú asszonáncokhoz tíz ilyen kategóriát talál.)

Arany persze még nem sejtheti, hogy az általa felismert és részleteiben is definiált folyamat hova vezet. Hosszú évtizedek telnek el, amíg kialakul a mindmáig ér-

vényes modern magyar rím (amely többnyire asszonánc). Először a *Nyugat* induló új nagy költőnemzedékének elemzői veszik észre, hogyan élnek az ifjú titánok új, modern fegyverükkel. Pedig a különbség első pillantásra nem is olyan nagy. Az Arany- vagy akár a Csokonai-rímszótár is jórészt érvényben maradt. A forradalmat az csinálta, ami pótlólag belekerült. A ragrímek személytelen, kényelmes karámok voltak, amelyek közé be lehetett terelni a szöveget. Az új rímeszmény gyökeresen más. Ahogy József Attila mondta az Ady-vízióban, „a rím olyan dolgot fon össze, amelyeknek különben semmi közük egymáshoz”. Ez már az igazságnak legalább a fele. Tegyük még hozzá: nem volt közük, de lett az összecsendülés pillanatában. (Erre éppen József Attila adja a legjobb példákat: a *gyermek* szót megfejtető rejtvényként háromszor rímelteti a *termekkel*; ugyanakkor a *gyermek-vernek* rímnek is van egy egész holdudvara.) A modern rím poén, amikor elcsattan, akkor értjük meg, érezzük át üzenetét. Ebből sok minden következik, ami korábban nem volt. Az egy vershez, egy költőhöz kapcsolható rímektől az elkoptatott rímeken át a túlrímelés problémáig. Az is megérne sok-sok tanulmányt, milyen téma és mondandó engedélyezhet olyan rímbravúr-verseket, mint József Attilától a *Születésnapomra* vagy a *Költőnk és kora*; Kosztlányinál az *Ilona* vagy a *Litánia*. Annak a ténynek is lehetnek elméleti konzekvenciái, hogy miért szabad az ún. könnyű műfajnak korlátlanul rímakrobatikázni. Aminek logikus következménye, hogy az Arany által felkarolni próbált makáma formának miért a két kőkorszaki szaki szinkronja biztosított diadalmenetet a magyar közönség füléhez, szívéhez.

Juhász Gyula generációjának jeleként – főleg pályája elején – szinte mámorosan élt a rímelés varázsával. Néha túlzásokba is esett, ahogy ezt egyik leghozzáértőbb kritikusa, Tóth Árpád megállapította: „*Ez a ciklus ... nem férközhetett ... közel hozzám. Sok ezek közt a pointees és a témamegverselő költemény ... Készséggel elismerem, pontosan izzanak ezek a Juhász-féle szóparazsak ... de a líra, Juhász finom lírája kevés versben szólal meg...*”

A népköltészetben ugyanis sosem vált el a szöveg a dallamtól. Így aztán ott – az Arany János által is példának állított asszonáncok mellett békésen megfértek a ragrímek, az aligrímek, sőt a rímként funkcionáló szóismétlések is. (Az utóbbiak között találhatjuk Tinódi valáinak testvéreit: „*Vót nekem egy szép szeretőm, / de az olyan vót, / ha egy nap nem láttuk egymást, / két nap beteg vót // Harmadik nap elővettem, / téged mi lelt vót? / A szívemet a szerelem, / körülfogta vót.*”) Juhász Gyulának kettős feladata van: egyrészt, hogy modern rímekkel varázsolja el modern olvasóit, másrészt, hogy megadja nekik a népköltészet stílusvilágának illúzióját is. Ennek úgy tesz eleget, hogy a sor végéről beljebb teszi az igazi rímeket és a tompítás érdekében elfedi azokat egy szóismétléssel: „*Mint viola rózsa mellett / hervad ő is Dózsa mellett.*” Ezt a tükröt egyébként a népköltészet is megcsinálja: „*Este van már, este van, / Andrásfalva messze van, / a galambom benne van, / minden kedvem nála van.*” Mint láthatjuk, a névtelen alkotóközösség a második

sorban végigfuttat egy asszonáncot is, de az utolsó sorban ezt elhagyja – megáll a vers anélkül is.

De alkot Juhász ennél bonyolultabb – három részből összetett – rímet is. A legbelső vonulat ragrím, aztán a húzórím, végül a szóismétlés következik. („*Zsarátnok lesz, ami tűz volt, síri világ, aki szűz volt.*”) Ilyen titkai vannak annak, hogyan lehet halott legendákat feltámasztani.

Alkalmilag megemlítve

József Attila Dózsa nevét két megrendelésre írt alkalmi költeményben említi, de mindkétszer szabadon választotta művei fontos alkotóelemének a Dózsa-ikont. Mindkét vers klasszikus értékű műalkotás, különösen *A Dunánál* Dózsát is megnevező sorait szoktuk előszeretettel idézni.

Az első „Dózsa-emlékhely” az *Ady emlékezete*. Ezt a Bartha Miklós Társaság Ady-emlékünnepeére írta a költő, és el is szavalta ott 1930. március 23-án. József Attila ebben az időszakban közelebb állt a Bartha Miklós Társasághoz, mint korábbi, vagy későbbi önmagához. Nem esett nehezére tehát úgy dönten, hogy egy évvel a nagy Ady-vita után megegyezhetnek abban, hogy a költő továbbra is halhatatlan. Életművéből pedig az antifeudalista forradalmár a legaktuálisabb. Szóval ki a faluba, Adyval is!

József Attila sokféle Ady-víziót tudott megfogalmazni. Babits-bosszantójában például ilyesmiket írt: „*Ady a forma fagyasztó ormain ökölre ment Istennel, anyaggal... Állatbőrökben járt. Nem szabta azokat semmilyen szabó – mégis királyi volt. És mielőtt meglátogatta volna Istenét, mindig új vadállatot ejtett el, úgy járult elé...*” De mindez irodalmi belügy. Most tömegekhez kell szólania.

A televény titokzatos honában
izgat tovább, nem nyugszik, nem feled.
Ezer holdon kiált és haragjában
szeleket űz a Hortobágy felett.
Szeleket, melyek úri passzióból
a begyűjtött kis szénát szétszedik
s a sülyedt falun fölkapják a hóból
Dózsa népének zsuppfedeleit.

A kutatók számára külön ajándék, ha bepillanthatnak az alkotó műhelyébe; most is láthatjuk, hogy az Ady-életmű felidézését először más hívószavakra, nevekre képzelte el József Attila:

Esze Tamás komája. Mindhiába,
megjött a Tamás, elment az esze.
Ady népének gödörben a lába
és bilincsben vagy ölben a keze.
Mellén felhők, hajában varjófészek,
ajkán a dalnak pattogzott helye.

Nagyon valószínű, hogy Esze Tamás nevével tréfálkozni (Mikszáth is megtette *A fekete városban*) azért lett volna ünneprontó, mert a Barthások szellemi vezére, Bajcsy-Zsilinszky Endre ekkor már parlamenti visszatérését készítette elő a tarpai választókerületben. Alkalmi versekben a valóság néha belebeszél a költészetbe.

Magyar jakobinus ellendala

A létező szocializmus államosította a Dózsa-kultuszt. Nemcsak a régóta ígérgetett szobrok készültek el fölös számban, hanem életünk minden területén megjelent a Dózsa-ikon. „*Dózsa népe, bontsd ki a zászlód, itt a helyed...*” – énekelte a felvonuló tömeg a Dózsa György úton. Később a metróállomásba leereszkedve Szász Endre Dózsa-falicsempéiben is gyönyörködhetett, aztán onnan kiutazhatott a Dózsa-stadionba. A kurzus be is árazta hőseit: Petőfi tíz forint, Dózsa húsz, Rákóczi ötven, Kossuth száz. Érdekes, hogy bár a kultusz kincstári volt, ám a belőle sarjadó alkotások gyakran ellenzékiek.

A Dózsa-versek tengeréből számomra Ratkó József Fábry Zoltánnak ajánlott *Tánc* című költeménye emelkedik ki. Ennek négy szakasza Ady *Magyar jakobinus dala* versével felel:

Magyarország temetőföld, / toroz és vígad.
Holtjaiból kóistolót küld, / szomszédainak.
Duna környék szétszóratott, / éhes népei,
vagyunk ma is ama Székely / György vendégei.
Magyar, oláh, szláv – mindigre / ebhitű pogány,
csúrdöngölőt járunk ma is / Ady homlokán.
Hát múltassunk! Egyiket se / gyűlölöm, hiszen
én érettem él az is, ki / engemet eszen.

Megint egy költő, aki Ady közbeiktatásával idézi Dózsát. Szomorú szintézis. Ady víziója túl optimista volt a múlt század első évtizedében a történelmi Magyarország túlélési lehetőségeiről.

Nemzet és hagyomány

•

Bevezető gondolatok

egy kritikátörténeti dolgozathoz

A századelő irodalmi vitáit értelmező, az irodalom társadalmi beágyazottságának problematikájára érzékeny kritikátörténet-írás aligha tekinthet el attól, hogy az „irodalom és egyáltalán a kultúra megújítása a századelőn voltaképpen egy jóval szélesebb folyamat, a polgárosodás útjára lépő magyar társadalom *modernizációjának* volt része – következménye is, előmozdítója is.”¹ Társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális folyamatok bonyolult interakciójáról van tehát szó, melyekre egyaránt vonatkoztathatjuk a *modernizáció* fogalmát. Kérdés azonban, hogy a különböző területek modernizációs folyamatai milyen viszonyba állíthatók egymással.

A századelő konzervatív irodalomkritikájának vizsgálata szempontjából azért is ígérkezik ez produktív megközelítésnek, mivel az ún. konstruktivista nacionalizmuselméletek a nemzet fogalmát alapvetően absztrakciónak tekintik, olyan kifejezetten modern társadalmi jelenségnek, melyet a nacionalista értelmiség konstruált. E szerint a felfogás szerint tehát a nacionalizmus megelőzi és ösztönzi egy adott közösség nemzetté válását. Ezt az elméletet Anthony D. Smith annyiban pontosítja, hogy koncepciója szerint a modern nemzeteket az értelmiségiek egy meglévő „etnikai magból”, „előzetesen létező társadalmi hálózatokból és kulturális elemekből rekonstruálták”.² Ebben a rekonstrukciós folyamatban meghatározó tényező az adott nemzet közös történelmi múltja, kultúrája, az eredetmítoszokban és kulturális jelképekben kifejeződő azonos leszármazástudata. Más értelmezők kiemelik a nemzetté válás folyamatában a különböző intézmények „mint az eszmék és cselekvések formálóinak” jelentőségét, amelyen nem pusztán a modern állam politikai intézményrendszerét értik, hanem a kultúra és az egységes oktatási rendszer intézményesülését is.³ Benedict Anderson *képzelt közösségekről* alkotott elmélete a nemzet kialakulása szempontjából külön hangsúlyt helyez a

¹ VERES András: Magyar–zsidó irodalom: definíciós kísérlet. In *A határ és a határolt: Töprengések a magyar–zsidó irodalom létformáiról*, szerk. TÖRÖK Petra, Bp., Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, 1997, 37–38. [Kiemelés az eredetiben.]

² ANTHONY D. SMITH: A nemzetek eredete In *Nacionalizmuselméletek: Szöveggyűjtemény*, szerk. KÁNTOR Zoltán, Bp., Rejtjel, 2004, 213.

³ JONH BREUILLY, .: In *Nacionalizmuselméletek*, i. m., 149.

„képzelet két alapstruktúrájára”, az irodalomra és az újságra, amelyek a nemzet mint imaginárius közösség „»re-prezentációjának« technikai hátterét” adják.⁴

Ebbe a 18–19. századi európai folyamatba illeszkedik a magyar nacionalizmus története is. A 19. század folyamán a nemesi nemzetfogalomból formálódó modern magyar nemzet – mint a jogkiterjesztés révén létrehozott, a korábbinál szélesebb politikai közösség s mint ilyen az egyéni szabadság biztosítója – vált a reformkori politika és kultúra egyik meghatározó modernizációs eszméjévé. Ennek egyik aspektusa a nemzeti kultúra intézményesülése s az egységes oktatási rendszer kialakítása volt, mely egybeesett az irodalom funkció- és szerepváltásával: „A 18. század közepétől, utolsó harmadától [...] literátoraink merőben új törekvése, hogy az irodalomnak és a tudománynak új teret teremtsenek, körülhatárolják és elkülönítsék az irodalom önállóan is létezni tudó beszédrendjét (diskurzusát), és létrehozzák az ehhez szükséges intézményeket.”⁵ Már a 18. század vége óta önálló magyar tanszék működik a pesti egyetemen, s a 19. század első felére esik a nemzeti kultúra legfontosabb intézményeinek alapítása (Nemzeti Múzeum, Akadémia, Kisfaludy Társaság). Az eredetileg Kisfaludy Károly emlékművének felállítására és munkáinak kiadására szerveződött társaságnak lényeges szerepe volt a korabeli kortárs világirodalom (pl. Balzac) és az antik klasszikusok magyarországi recepciójában (*Külföldi Regénytár*, ill. *Hellén Regénytár*), de az új intézmény teret adott az aktuális irodalmi jelenségek elméleti megvitatásának is. A pályázatok révén pedig nemcsak a kultúra finanszírozásának a feladatát látta el, hanem közvetetten az irodalmi folyamatok alakulására is hatással tudott lenni. Lényegében ekkortól az irodalom és „az eposzból átlényegülő nemzeti irodalomtörténet”⁶ meghatározó funkciója lett „a közösség narratív identitásának újfajta megerősítése”⁷ és ápolása.

A kiegyezés után a gyors ütemű gazdasági és társadalmi modernizáció ellenére, szoros összefüggésben a magyarországi liberalizmus átalakulásával s gyakorlati politikai megvalósulásának már a 70-es évek óta megmutatkozó ellentmondásaival a magyar nemzeti diskurzus egyre inkább olyan „kollektív nacionalizmussá” alakult, amelyben „a nacionalizmust egy szűk, hagyományos státuszát megőrizni kívánó elit tette magáévá”⁸. A politikai és kulturális elit legfontosabb célkitűzése az egységes magyar nemzet megerősítése, a kiegyezés utáni politikai status quo, s ezen belül is mindenekelőtt a magyarság Kárpát-medencei hegemoniájának a biztosítása volt. Az irodalmi intézmények, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság mint

⁴ Benedict ANDERSON: Képzelt közösségek. In *Nacionalizmuselméletek*, i. m., 91.

⁵ THIMÁR Attila: Az irodalmi intézményrendszer kialakulása Magyarországon. In *A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, I, 644.

⁶ DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, Universitas, 357.

⁷ Uo.

⁸ Liah GREENFELD: Nacionalizmus és modernitás. In *Nacionalizmuselméletek*, i. m., 192.

„nemzetnevelő értelmiségiek”⁹ közössége ekkor már elsődleges feladatának a kultúra homogenitásának megőrzését s a nemzeti hagyományok ápolását tekintette, ami figyelembe véve az ország korabeli etnikai összetételét és különösen az asszimiláció kulturális következményeit eleve problematikusnak tekinthető. A *Nyugat*, majd néhány hónappal később *A Holnap* antológia megjelenése után a konzervatív irodalomkritika ezt a funkciót a „modern elvadulások veszedelmei”¹⁰ elleni küzdelemmel egészítette ki. Azt a „normatív identitásmércé”-t¹¹ azonban, mely alapján meghatározhatóvá válik, hogy egy irodalmi mű (illetve szerző) a nemzeti irodalom részének tekinthető-e, leggyakrabban az organicista nemzetszemlélet gondolati rendszerében értelmezhető „nemzeti szellem”, illetve „nemzeti lélek” formulája volt hivatott jelölni.¹²

⁹ Anthony D. SMITH: A nemzetek eredete In *Nacionalizmuselméletek*, i. m., 223.

¹⁰ APPONYI Albert levele Beöthy Zsoltnak, *Budapesti Hírlap*, 1908. okt. 3., 11.

¹¹ RÁKAI Orsolya, A „nemzeti kor” paradoxona a *Nemzeti hagyományokban*: Egy kulturális és értelmező normarendszer kialakítása. In *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., Reciti, 2012, 76.

¹² Vö.: BEÖTHY Zsolt: Elnöki megnyitó beszéd. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, XLII. kötet, 1907–1908, Bp., Franklin Társulat, 1908, 3–7.

Csáth Géza: Tor

•

Novellaelemzés

Andrásnak, barátsággal

A *Tor* című 1904-es novella egyike Csáth Géza legjobb műveinek. A tömör, szinte minden didaktikus, illusztratív szándékot nélkülöző szöveg példaszerűen mutatja a metaforikus, sőt szimbolikus szervezettségű modernista elbeszélésművészet jellegzetességeit, mely néhány más Csáth-elbeszéléssel, Kosztolányi és Krúdy bizonyos novelláival együtt műfajteremtő és kánonalkotó a magyar rövid próza történetében.

A novella egyetlen januári nap történéseit meséli el napkeltétől napnyugtáig. Az ébredés és az elalvás között eltelt idő változást hoz a főszereplő falusi cseléd-lány, Maris életében. Az elbeszélés térbeli kerete redukált, hiszen a falusi ház belső és külső terei (konyhája, mosópincéje, cseléd- és gyerekszobája, valamint udvara) szolgálnak a történet színteréül. A cselekmény eseményszintje szintén egyszerű: egy disznóvágás előkészületeit, végrehajtását mutatja be a történet, miközben mintegy mellékesen értesülünk Maris szüzességének elvesztéséről.¹

Az időben előrehaladó, egyenesvonalú történetmondást az elbeszélői szenvtelenség határozza meg: a narrátor nem értékeli az ábrázolt eseményeket, nem fejez ki rokonszenvet vagy ellenszenvet az elbeszélt világ szereplőivel és azok cselekvéseivel kapcsolatban, a szereplőkről szerzett tudása mindvégig a megfigyelhető (látható, hallható) információkra szorítkozik, a főszereplő Maris gondolatait, érzéseit csaknem mindig fennhangon kimondott rövid monológokban mutatja be. Az elbeszélő főként a szereplők cselekvéseire összpontosít, élénk figyelmet szentel az érzékszervi információknak (hőérzet, szaglás, tapintás), kommentárjai jelzőkben és határozókban bújnak meg. Az elbeszélői jelenlét és szerep szinte kizárólag ebben az absztrakt leíró szerepben ragadható meg, amelyből csupán egyszer lép ki, amikor a Maris testét bemutató mondatai szexuális vágyat fejeznek

¹ A *Tornak* természetesen lehetséges genderszempon-tú, illetve társadalomkritikai irányultságú értelmezése, amely a századforduló zárt falusi világát, a cselédek, a társadalmilag alárendelt nők kiszolgáltatottságát, a nemi élet házasságon kívüli formáinak képmutató, egyoldalú, férfidominanciát kifejező elítélését, a házasságon kívüli kapcsolatból születő gyermekek társadalmi megbélyegzését bontja ki a novellából. E téma jelenléte a két háború közötti magyar irodalomban indokoltta teheti a novellának a társadalomtörténeti kontextus háttérében való illetén olvasatát. Interpretációm e feladatra nem vállalkozott.

ki („megszappanozta erős, vörös, de finom szőke pelyhekkkel borított kezeit”; „Marisnak gyengén öltözött, erős, gyönyörű teste mégse didergett”).

A szereplők megformálását a történet szimbolikus-logikai szintje irányítja: a figuráknak nincs önálló, komplex élettörténetük, semmit nem tudunk előtörténetükről, illetve sorsuk novella idején túli alakulásáról, mindkét főszereplő archaikus-szimbolikus funkciót testesít meg. A szereplők életkorának jelzése hangsúlyos az elbeszélésben. Maris serdülő lány („megdörzsölte piros, tizenöt éves leányarcát”), ami különös jelentőséget kap a műben, hiszen már nem gyermek (foglalkoztatja a szexualitás, mint később kiderül, az anyja a maga módján fel is világosította: „Nem megmondta édesszülém, hogy úgy járok, ha buta leszek”, a hentes tendenciózusan „nagylánynak” nevezi), de még nem felnőtt, ezt a család gyerekeivel való viszonya is jelzi, akikre már ő vigyáz, viszont esténként együtt hancúrozik velük. A történet szimbolikus szintjén a legfontosabb cselekmény a gyermeklétet a felnőttléttől elválasztó határátlépés, az első nemi aktus, a szüzesség elvesztése lesz. A történet másik szereplőjének, a hentesnek az életkorát is a szexuális meghatározottság jellemzi: „Ragyás arcú, szép bajszú, izmos parasztember, amilyenről nem lehet tudni, hogy huszonöt vagy negyvenéves-e”. A hentes életkorának ez a látszólagos meghatározatlansága valójában történetbeli szerepének egyértelműsítése: az életkor a férfierő teljét, a férfikor szexuálisan legaktívabb szakaszát jelöli. A hentes vizuálisan és szimbolikusan egyaránt a „fallosz” megfelelője a történetben, jellemzését a fallikus jegyek dominálják: arcából bajuszát és ragyás arcbőrét látjuk, testi ereje, izomzata eleven húsköteggként erigált péniszt idéz, amit mozdulatai és metonimikus meghosszabbítása, azaz munkaeszköze, a kés is megerősít („levetette a kabátját, fölgűrte az inge ujjait, és kötényt kötött ... belemártotta az ujját a melegedő vízbe”).

A történet az archaikus-szimbolikus szinten két párhuzamosan zajló, s ezért egymással összefüggőnek tűnő beavatás elbeszélése. Mindkét beavatási szertartást – Maris szüzességének elvételét és a koca levágását – ugyanaz a személy, a hentes végzi, a két „áldozat” beavatása pedig létezésük minőségének megváltozásával jár: a gyermeklány Marisból nő, potenciális anya lesz (amit a történet befejezése külön kiemel), míg a levágott állatból, amint a létből a nemlét szférájába lép át, az emberi élet továbbvitelét segítő táplálék. Az élet-halál/erőszak-továbbélés körforgás egymásnak megfeleltethető történetei Maris és a koca metaforikus helyettesíthetőségében bomlanak ki a legteljesebben. Maris és a koca sorsának párhuzama már az elbeszélés elején megidéződik. Marisnak az állathoz intézett szavai a későbbi történések fényében egyszerre vonatkoznak a kocára és saját magára: „No, te is fölkeltél már, kocám, abbahagytad az alvást, ne neked, szegény kocám, levágunk máma, elgyön az az ember a nagy késsel, sujt le a nyakadra, szegény árva”, illetve „Jön a hentes a nagy késsel, beüti a torkodba, sírhatsz, sírhatsz!” A metaforikus helyettesítés révén az állat leölése és a nemi aktus közbeni behatolás, a kés és a fallosz képe egymásra vetül, a helyettesítés-kiegészítés struktúráját pedig

felderősíti a kihagyásos elbeszélésmód, hiszen a novella legfontosabb történése, a szüzesség elvesztése kívül marad a szövegben ábrázoltakon: „Megölelték őt már mások is, de sohasem érezte az ölelést – kisiklott, ütött és továbbbszaladt. De most ránehezedett az izmos kar, megkötözték és megbénították a hatalmas húskötelek. A lélegzete is majd elállott, kiáltani sem tudott. Félóra múlva szemre húzott kendővel járt az udvaron”. A kitakarás narratív funkciója kettős: egyrészt fokozza az olvasó kíváncsiságát, feszültséget kelt, növeli a történetmondás hatásosságát, másrészt az elbeszélés takarékosága miatt nem ismétli el, amit az állat leölésekor már leírt: „A hentes meg csak odament, lefogta a fejét, a lábai közé szorította, egykettő, szépen végzett vele. Maris eltakarta kötényével az arcát”. Az eltakarás motívumának megismétlődése a történet két pontján, illetve a történetmondás szintjein az olvasót Maris nézőpontjához (pontosabban annak hiányához) köti.

Maris és a koca sorsának egymásra vetítése, felcserélhetősége egyébként is végigvonul a történeten. Maris csupa olyan dolgot mond például az állatnak, ami vele történt meg a közelmúltban, illetve vele fog megtörténni a közeljövőben: „No, te is fölkelteél már, kocám, abbahagyta az alvást, ne neked, szegény kocám, levágunk máma, elgyön az az ember a nagy késsel, sutt le a nyakadra, szegény árva”. Érző lénynek tekinti az állatot, röfögését sírásnak nevezi, az elbeszélés zárlatában pedig ő maga fog siránkozni saját sorsán. Sőt, még az „árva” megnevezés is közös lehet, hiszen Maris a szexuális aktus lehetséges következményein elmélkedve anyja haragját a következőképpen írja le: „Majd adna nekem anyám, ha tudná. Elpusztítna, úgy is kellene”.

Maris és a koca sorsának felcserélésen, kiegészítésen alapuló megjelenítése nemcsak tematikus motívum, hanem visszatérő elemként elbeszélés egyik szervezőelve. A másik szervezőelv pedig a szexuális aktus arisztotelianus alapokon nyugvó szcenírozásának megfelelő előjáték-aktus-utójáték struktúra: előrevetítő, sejtető történetmondás, a határ lírai témájának megidézése az elbeszélés kezdetén, majd a „megesettség” témájának előrevetítése („az udvar kövei sikamlósak voltak. A lány majd elvágódott”) képezi az előjátékot; a disznó levágása és a nemi aktus lesz a történet lényegi, központi történése, végül pedig a hancúrozás a gyerekekkel az ágyban (!), illetve Maris gondolatai egyfajta levezetésként, „utójátékként” is értelmezhetőek.

A két párhuzamos történet összefonódásának szimbolikus konklúziója azonban nem ehhez a lineáris szerkezeti szálhoz kapcsolódik. Maris gyereklányból nővé válik, hogy aztán gondolataiban máris egy gyermeknek életet adó anyja legyen („ – Nekem is lesz... nagy baj is a... – vigasztalta magát”), így teljesítve be az élet természetes rendjének körforgását. Az élet és újjászületés témájában rejlő erőszakos mozzanatot pedig a koca leölése, a disznóvágás rituáléja erősíti fel, ahol a táplálkozás bőségéért, az ember továbbéléséért veszik az állat életét. A két körforgást egymásra vetítő elbeszélés ezzel nemiség, halál és élet titkos összetartozásának szecessziós témáját sugallja.

Komlós Aladár igazságai

Komlós Aladár hosszú pályafutása során kifejtett munkásságát szokatlanul egy-ségesnek érzem. A két világháború közötti időszaknak az utóbbi évtizedekben rangján alul értékelt vérbeli kritikusa nem képviselt gyökeresen más álláspontot a hatvanas években sem, mint az első világháború utáni esztendőkből. Nem mintha nem lehetne fejlődést, gazdagodást, tevékenysége szélesebb körűvé válását, össze-tettebb profil kialakulását, hangsúlyok áttevődését, sőt mit több, a fordulat éve után a kor követelményeinek való engedménytételt, de egyúttal a változó kor változó feladataihoz való rugalmas alkalmazkodást is konstatálni esetében. Az irodalomhoz való viszonyának alapállása az, amit állandónak érzékelek. A *Bécsi Magyar Újságban*, majd a szlovenszkói magyar sajtóban közölt írásaiban kikísér-letezett és az *Új magyar líra* című kötetben rendszerre és folyamatrajzzá kiépített felfogását váltotta valóra egész további pályáján, a *Tollban*, a *Nyugatban*, a *Szép Szóban*, majd a *Haladásban* írott kritikáiban. Egy róla szóló korábbi írásomban ezt a felfogást méltattam a hagyományörző modernség koncepciójának egyik válfajaként. Ha le akarjuk írni ennek az ízlésformának a természetét, egyik legfőbb forrásunk, amelyből e munkához fogalmi eszközöket, megközelítési módokat, ér-tékelési szempontokat, érveket meríthetünk, Komlós kritikusi pályája. Írásomban ezt, a kortárs irodalmat bíráló munkásságot, s annak elsősorban a fordulat évéig tartó szakaszát áttekintve újabb lépésekkel szeretnék közelíteni a hagyományörző modernség kritikátörténeti feldolgozásához.

A kritikus megfigyelőállást foglal el, ahonnan belátja azt a terepet, amelyen el akar igazodni. A Komlós által választott vadászleshez azok az alkotók álltak legközelebb, akiket a kritikus nagyon tág értelemben a *Nyugat* második nemze-dékeként azonosított. Tágabb kör ez, mint amit ezen a csoporton érteni szokás, mert Illyés, Szabó Lőrinc, József Attila, Erdélyi, Márai, Németh László mellett ide sorolta az 1890-es években születetteket: önnönmagát, Németh Andort, Déry Tibort, tehát majdnem mindenkit, aki a *Nyugat* nagy nemzedéke után érkezett, s akik Ady és Móricz generációja hatása alatt nevelkedtek. Saját nemzedéke és a mesterek között Komlós fellépésének idején már számos fájó konfliktus, szakítás, félreértés felszínre került, de az *Új magyar líra* szerzője a század eleji esztétizmust és a boldog békeidők progresszióba vetett bizalmát soha nem tagadta meg, hanem inkább csak mindkettő meghaladását tartotta időszerűnek, s így a kritikusi megfigyelési pontból áttekintett terep töretlenül kiterjedt a mesterek tevékenységének jóindulattal kezelt újabb fejleményeire is, illetve, ha a pálya már korábban lezárult, mint Ady esetében, az utóélet fontos történéseire.

Sőt a területet tovább tágíthatjuk azoknak a szerzőknek az irányában, akik Komlós és társai fellépése után érkeztek, akiket ő a maga fiataljainak tekintett, s akiket a *Nyugat* harmadik nemzedékeként szoktak emlegetni. Ez az a kör, amelyet a kritikus kortárs irodalomként tartott számon. Ami időben ezen a körön innen volt, a 19. század második felének irodalma, az inkább az irodalomtörténész Komlós későbbi munkásságának tárgyát képezte. Ami Weöres, Jékely, Vas, Radnóti fellépése után következett, az már kritikus érdeklődésének inkább a margóján helyezkedett el. Legátfogóbb értelemben tehát Komlós Aladárt a magyar modernség egyik kiemelkedő kritikusának tekintem.

A „majdnem mindenkit” megszorítást a *Nyugat* második nemzedékéhez sorolt azon írók köréhez fűztem, akikkel Komlós közösséget vállalt, mert egy fontos kivételt tennünk kell, ami egyúttal a kritikus kompetenciájának egyik korlátjára figyelmeztet. Nem a népnemzeti konzervativizmus idegenkedő-tartózkodó megítélésére gondolok, mert ebben osztozunk Komlóssal. Az a körülmény azonban, hogy a modernség radikális változatával, amelyet Kassák Lajos és az általa vezetett avantgárd mozgalom képviselt, igazában nem tudott és nem akart egy hullámhosszra kerülni, korántsem mellékes. Nem mintha az avantgárd vezéralakjának munkásságát ne becsülte volna, rangját kétségbe vonta volna. A két jelentős írástudó kapcsolata, azt hiszem, egész életük során érdemi, sőt, szívélyes maradt. Komlós még az avantgárd líra törekvéseiről is elismerte, hogy fontos lépést jelentettek az irodalom történeti alakulásában, de az izmusok nyelvvel való radikális és öncélú kísérletezését egyértelműen ballépésként értékelte, s az avantgárdval való kritikai szembenállását kérelmelhetetlenül érvényben tartotta, még kései pályaszakaszán is. Mindenesetre feltűnő, mennyivel autentikusabban tudta megítélni a *Nyugat* első, második és harmadik nemzedékének teljesítményeit, mint a másfeledik nemzedék által képviselt avantgárd erényeit és hibáit, s az izmusok pöreiben hozott verdikt kimondása során sokszor tett tanúbizonyságot türelmetlenségről, elfogultságról. Az izmusok nem voltak szívügyei, velük kapcsolatban a legjobb esetben is beérte a kívülről álló sommás ítéletével. Csatlakozott a kor felfogásához, amely az egymás után belépő nemzedékek szerint tagolta az irodalom történetét, de a generációk egymáshoz fűződő viszonyának dinamikájából láthatóan azt a következtetést vonta le, hogy az egymásra következő korcsoportok az adott korban egyugyanazon program, közös feladat megvalósításán fáradoznak. Ezt, a szívéhez közel álló, generációkat átfogó programot nevezzük visszatekintve a hagyományörző modernség projektjének.

Meghatározható tehát a tartalmi és formai problémáknak egy köre, amellyel azonosulni tudott. A szövegek, amelyeknek ezek a problémák szolgáltak alapul, könnyen olvashatók voltak a számára, és ezekkel kapcsolatban biztonságosan ítélt. Komlós bármelyik kritikája alkalmas lehet e problémakör elemeinek feltárására, az adott szűk keretek között azonban célszerű figyelembe venni, hogy személyében példamutatóan higgadt, de megvesztegethetetlen kritikussal állunk

szemben, aki az egyedi művészi teljesítmények megítélése során soha nem mondott le fenntartásainak megfogalmazásáról, akkor sem, ha a méltatott szerző hozzá a legközelebb állt is. Ez némileg megnehezíti a vállalt értékek és a megvalósítás hiányosságait felróó kritikai megjegyzések elkülönítését. Ezért három átfogó írása alapján könnyebben hozzáférhetünk a kritikai elvekhez, amelyekhez munkája során tartotta magát, mint ha bírálataiból gyűjtögetnénk össze őket.

Meglepőnek tűnhet, hogy választásunk elsőként a *Nyugat* 1936-os évfolyamában Homérosz *margójára* címmel közölt esszéjére esik. Ha azonban beillesztjük Komlósnak az antikvitas iránt megnyilvánuló, korábban nemigen hangsúlyozott érdeklődését Babits, Kerényi, Németh László, Radnóti, sőt részben Hamvas, Weöres és Szerb Antal) neve által fémjelzett, legkevésbé sem homogén törekvéseket tükröző, de az ókor művészetét egyaránt csodáló sorozatba (s folytathatnánk a sort Gulyás Pállal, Trencsényi-Waldapfellel, Devecserivel, Vas Istvánnal, Marót Károllyal, vagy a *Szép Szó* meghirdette újhumanizmussal és másokkal), akkor megértjük, hogy az esszé nem más, mint a kritikus bejelentése, hogy csatlakozni kíván a görög-római antikvitas örökségének időszerűségét valló konszenzushoz, amint ezt az írás konklúziójában olvasható mondatok igazolják: „a kietlen prózaiságnak e végső fokán honvággyal bámulunk vissza a homéroszi világba”, „Homérosz... még becsesebb nekünk mint valaha volt”.

Homérosz aranyfedezetként való kiválasztását nyilván az *Iliász* olvasmányélménye biztosítja, de Komlós nem egyetlen mű vagy egyetlen szerző iránti lelkesezésének megindoklása érdekében ragadott tollat. Számára Homérosz a klasszikus antikvitas egészének példaszerűségét képviselte, sőt, minden olyan későbbi művészeti törekvés igazolását, amely kultúránk európaiságának eme szilárd alapjára, az örök hellászi mintákra kívánta alapozni gyakorlatát, kezdve már Vergiliussal és beleértve a rokonnak érzett francia 17. századon és Goethén keresztül mindmáig megújuló klasszicista tendenciákat. Ezen túl pedig, s a hivatkozásnak ez a dimenziója, ha lehet, még fontosabb: az *Iliász* olvasmányélményéről készült beszámoló a szépség elvének érvényben tartását, a közérthetőség normájának való megfelelés elfogadását, a műfajok keretei (rugalmas) betartásának vállalását, a szabályos prozódia (korántsem dogmatikusan megkövetelt) felértékelődését, a szöveg koherenciájának követelményét, a formakultúra igényét implikálta. Komlós kritikusi gyakorlata mögött ez a – ha úgy tetszik – klasszicizáló esztétikai hitvallás rejtőzött. Az „expresszionizmus”-nak a prehisztorikust túlértékelő „zűrzavarával”, az amerikai (és szovjet) értelemben vett gyökértelen, jövőorientált modernséggel, a Spengler-féle, a történeti folytonosságot kultúrkörökbe szabdaló historizmussal szemben Komlós leszögezte: „Hinnünk kell abban, hogy az emberi természet, a fajok és korok változatain át lényegében mindig és mindenütt azonos, hinnünk abban, hogy a primitív megnyilatkozásoknál a magasabb kultúra értékeesebb, s végül, hogy valamely kielégítetlen vágyunk épp ott megvalósításra talál”.

A „hagyományörző” jelzőt tehát a „konzervatív hírbe keveredett” Komlós alaposan kiérdekelte. Nem tagadhatjuk meg azonban tőle a jelzővel paradox viszonyban álló jelzett szó, a „modernség” minősítését sem. A *Homérosz margójára* méltó ellenpárjára, a kritikus modernségét ékesszólóan igazoló esszére 1965-ig kell várnunk, amikor a szerző a *Nagyvilágban* megjelentette *Baudelaire olvasása közben* című tanulmányát. Idézhetünk belőle olyan megnyilatkozást, amely alapján a Baudelaire-t méltató Komlóst akár a manapság Szabó Lőrincire hivatkozó, s József Attilára is kiterjesztett dialogikusság felfedezőjének, s ezzel szinte az ún. „későmodernség” apostolának is tarthatnánk: „A belső konfliktus, amely... egyéniségének minden részét áthatja, lehet a forrása, hogy nyelvében a rút és a triviális a legemelkedettebb hangulatok kifejezésével keveredik. Fantáziájában az érzelmek és gondolatok küzdenek egymással, s a cselekvéses jelenetekben és párbeszédekben bontják ki lényegüket. Nem tudom, megfigyelték-e már, hogy érzései, mint verseinek legalább harmada példázza, rendszerint dialógusban csapnak össze. Nem ismerek költőt, akinek lírája ennyire drámai volna”.

Komlós azonban megértette, hogy a dialógus jelenléte Baudelaire akárhány versében éppúgy nem eléggé teherbíró, és nem eléggé szilárd állagú poétikai anyag egy költészet jellemzésére, ahogy Szabó Lőrincnél vagy József Attilánál sem az. A költészeti modernség emblematikus alakjának jellemzését a belső konfliktus, a meg hasonlítás kifejezésének mélyebb, a dialogikus felelésre nem korlátozódó, az életmű egészére egyetemesebben érvényes szintjén bontakoztatta ki. A francia költő lényegi újszerűségét ember és világ konfliktusáról és az egyén belső meg hasonlításáról való tudósításnak mindeddig soha el nem ért mélységéből származtatta: „Villon óta nem volt költő, aki ennyire vakmerően és szépítés nélkül mutatta volna meg önmagát. Baudelaire nemcsak nem szépíti a belső életét, hanem kihívóan kitarja mindazon vonását, amelyeket általában betegnek, bűnösnek vagy ellenszenvesnek szokás tartani. Nem gyónás ez, több annál: fordított öneszményítés. Olvasása után a korábbi költészet java része szinte ifjúsági irodalom má jámborul a szemünkben”. Komlós szerint Baudelaire után már nem lehet verset írni úgy, mint előtte, mert ez már infantilizmusnak minősülne. S ahogy a francia költőnél szépség és gyötrelem, triviális és emelkedett, korszerű és örök termékeny ellentmondást alkotva válik a mű alapjává, úgy Baudelaire utódaitól, a kortárs költőktől is elvárta, a művészi hitelesség kritériumának tekintette a szép, az esztétikai harmónia mellett a modernséggel járó disszonancia hangsúlyos jelenlétét. A két oldal, a Rossz és a Virág, a Fleur és a Mal szintézisétől várta a művészet megtisztító, katartikus hatásának kifejlődését.

Kritikusi alapállása harmadik meghatározó elemét legkiérleltebb formában az idő s mester egyik kései, 1971-ben megjelent kritikájában, Lukács György *Magyar irodalom – magyar kultúra* című könyvéről írott recenzióban találjuk meg. Szinte megható, s egyben mosolyra késztet, hogy nemcsak a háború előtti időszakban, de a jelenben is Lukács György „magában sokat vitázó, kelleténél kevésbé

szorgalmas tanítványának” vallotta magát, miközben „mestere” kompetenciáját a magyar irodalom kérdéseiben korlátozottnak ítélte. Balázs Béla túlértékelését a filozófus magánemberi elfogultságával magyarázta, Molnár Ferenc elítélése pedig Lukács részéről – úgymond – „a játék és szellemes lelemény iránti értetlenségre vall”, s kritikai érzékét nem vonta ugyan kétségbe, de szemére vetette – ami egy kritikusról szólva eléggé elmarasztaló vélemény –, hogy „a gyönyörködés képessége kevésbé fejlett benne”. A kritika kulcsmondata alighanem az a jellegzetesen egyszerre dicsérő és elmarasztaló komlói mondat, amelyben a recensens a méltatott könyv egyik legfőbb tanulságát vonta le, s amely ennél fogva önnön törekvései jellemzésének is tekinthető. A kötet egyik legnagyobb értékének „a marxista kritika feladatairól szóló tanulmány”-t tartja, „amely visszavezet a tartalmi esztétikához (ha a tartalmat le is szűkíti)”.

A mondatba rejtett hitvallás a tartalmi esztétika alapján álló kritikusként állítja elének Komlóst. Egyetértéssel idézte Lukácsot, aki szerint „a nagy írótól elválaszthatatlan az emberiség, a társadalom, a nemzeti, a népi fejlődés nagy haladó áramlatainak adekvát költői kifejezése”; „A nagy író a társadalmi élet fejlődésének mély és átfogó képét adja”. Komlós sohasem mondott le az esztétikai értékelésről, a poétikai, narratológiai és stiláris szempontokat érvényre juttató kritikusi gyakorlatról, de nem zárkózott be a formai kritika szűk korlátai közé sem. Elfogadta (ezúttal Lukácstól), hogy a kritikusnak szorosan vett irodalmon kívüli szempontokat, társadalmi vagy nemzeti ügyek képviselőjét, etikai elvek képviselőjét is vállalnia kell. A marxista esztétikához képest nagyon komoly korrekciókkal ugyan, Komlós mégis azok közé a nagy kritikusok közé sorolható, akik szemében a korszak „nagy elbeszélései” nem veszítették el a hitelüket, még akkor sem, ha ő a nagy elbeszélések közé sorolta az egyéniség felszabadulását, és e felszabadulás paradox következményeként az egyéniségnek egyúttal problematikussá válását is. Lukács tertium daturja, amely szerint a kritikusnak egyaránt tartózkodnia kell az üres formalizmus és a politikai leegyszerűsítés két rossz végétől, már csak ezért sem nyugtatta meg. Hiába határolódott el ugyanis a filozófus a vulgárisan értett politikai követelésektől, a „tanítványa” világosan látta, hogy a nagy közösségi ügyek képviselőjére való lukácsi hivatkozás mindig jó takaró az esztétikai szféra autonómiájának durva politikai-ideológiai beavatkozással történő megsértése elfedésére. A tartalmi esztétikában túlsúlyra jutó közösségi szempontokkal szemben az egyéninek, a játékosnak s a „tisztán” egyetemesnek is megfelelő mozgásteret igényelt.

A kései Lukács-kritika persze nem az – egyébként fontos korrekciókkal kiegészített – tartalmi esztétika melletti elkötelezettség megfogalmazásának, hanem csupán pregnáns formába öntésének alkalma volt. Ha a húszas-harmincas évek bőséges kritikai termése nem szolgálna erre elégséges bizonyítékkal, hivatkozhatok a kritikus nemrégiben publikált, első kiadásban 1947-ben megjelent *Irodalmunk társadalmi háttere* című könyvecskéjére, amely a magyar irodalom és a

magyar kultúra történeti-szociológiai vizsgálatára vállalkozott. A magának feltett kérdésre, hogy a könyv mire törekszik, ezt a választ adta: „esztétikai méltatás helyett irodalmunk társadalmi gyökereinek felderítésére, művészi élvezeteink növelése helyett sorsunk, helyzetünk jobb megértésére, művelődésünk múltjának és a jövő feladatainak tisztább és helyesebb megítélésére”. Aki irodalmi tájékozódásának horizontját ilyen nagy körzönyílással rajzolja meg, az a kritikáiban méltatott irodalmi műveket, soha nem feledkezve meg azok művészi teljesítmény voltáról, egyúttal a polgáriassulás, az egyéniség felértékelődése, a nemzeti egységben való gondolkodás, a történelmi osztályokon kívüli néprétegek emancipálódása, a társadalmi haladás ügyeinek előmozdítása perspektívájába is állítja. S ebbe nemcsak a sikerek, diadalok, hanem a keletkező anomáliák, feszültségek, konfliktusok, sőt, kudarcok és zsákutcák jelzése is beletartozik.

Annál inkább, mert Komlós a maga kritikusi aranykorát, az időt, amelyben bírálói szerepében otthonosan érezte magát, néhány rövid évre korlátozta, s úgy vélte – a kortárs irodalomról szólva – ezután mindig ár ellen kellett úsznia. Az *Irodalomtörténet* 1969-es évfolyamában megjelent nagy tanulmányában, amely A „második nemzedék” útja címet viseli, a *Nyugat* „második nemzedéke” kibontakozásának időszakát három szakaszra tagolta. Az első időszakot, 1917 és 1925 között, „az apokalipszis korának” nevezte. Ezek voltak az ő kritikusi eszmélésének évei, amikor a dominanciára törő avantgárdal folytatott lovagi tornáját elkezdte. A második korszak 1925 és 1932 között zajlott le, s irodalmi téren Komlós szerint az jellemzi, hogy „a dadaizmus és szürrealizmus helyett, bár némi módosítással, a kulturális hagyományokat folytatja. S zajtalanul, elméleti dobverés nélkül nagy fordulat megy végbe: az új nemzedék tudomásul veszi, hogy álmai mellett a valóságot is figyelembe kell vennie”. A nemzedék történetének harmadik korszaka 1933-ban kezdődött, azzal, hogy „a nemzedék kettéhasad, a népi és urbánus írók csoportjára”.

A kritikusi aranykor természetesen a második időszakaszra esett, amiről Komlós szerényen állapította meg: „1925–31 közt, ha nem tévedek, némi szerepem volt az irodalmi felfogás kialakításában”. Egy esztendővel korábbi, *Komlós Aladár ébresztése* című előadásom középpontjában ez a korszak állt, amelyben a kritikus valóban tevőlegesen és nagyon hatékonyan hozzájárult a hagyományörző modernség kialakulásához vezető fordulatnak a végrehajtásához. Az igazi erőpróbát, az ár ellen úszást azonban a rendszer ellenzékének táborát népi és urbánus oldalra megosztó szakadék kialakulása és elmélyülése tette szükségessé, és Komlós kritikusi teljesítményét talán még az előző szakasznál is jobban minősíti helytállása ebben a próbatételben, amikor heroikus küzdelmet folytatott azért, hogy nemzedékének eme meghasonlása fölött gondolatilag és kritikailag úrrá lehessen.

Nem dédelgetett apostoli terveket, mint Németh László, nem ábrándozott a hagyományörző modernség programját végrehajtó, de egymással szembenálló táborok összebékítéséről. Tudta, hogy a harcot nem lehet megkerülni: „Szellemi

téren nem kell félni a harctól, van szükséges és jó harc, s elgondolható ilyen a népi és városi irodalom közt is”. Tudta, hogy ebben a küzdelemben az ő helye urbánus oldalon van. A *Toll* kritikusaként és más fórumokon is rendszeresen szemlélte a városi, azaz a polgári liberális, többségükben zsidó származású írók műveit: Zsolt Béla, Hevesi András, Komor András, Pap Károly, Márai és mások regényeit és novelláit, vagy a háború után a *Magyar mártír írók* antológiáját. De mindig a magas irodalom végső egységének eszménye lebegett célként a szeme előtt, a népiség és a nyugatosság szintézise, amelyet a legnagyobbakban, például Aranyban, majd Adyban megvalósulni látott.

Felismerte, hogy a hagyományörző modernség konstellációjának biztosítása, a kortársi magas irodalom kritikai alapvetése nem tűri a gyűlölködést, a pártoskodást, megköveteli a vitapartnerek és a másik térfélen alkotó művészek kritikai megértését, értékeik mérlegelő elsajátítását. Ennek az elszánásnak a terméke 1935-ben az *Erdélyi Helikon*ban megjelent összefoglaló tanulmánya, amely *A régi népiesség és az új* címet viseli. Senki az urbánus oldalon nem írt olyan kemény, de udvarias kritikával kísért mély megértéssel a nyugatos és urbánus törekvésekkel élesen konfrontálódó, szélesebb értelemben vett népi irodalom képviselőiről, Szabó Dezsőről, Németh Lászlóról, sőt, még Nyíró Józsefről is, mint Komlós Aladár. Udvarias és odaadó megértésében könyörtelenül tisztán látó és távolságtartó maradt. Az érdemeket gondosan számon tartotta, de ez nem akadályozta meg abban, hogy pontos látéleletet, sőt, nem egyszer kórismét állítson ki a vizsgált szerzőkről, művekről. Vérbeli kritikusként tudta, hogy a megértés és belátás nem zárja ki az éles ítélkezést. Felülmúlhatatlan kritikusi teljesítménye a *József Attila kritikusai*, az az írás, amelyben a kritikusi vakságot állította a vádlottak padjára, beleértve ebbe önnön kortársi szemellenzősségét is. Senkit nem tudok annyi egyetértéssel, igazának oly mértékű belátásával olvasni, mint a húszas-harmincas évek magyar kritikájának ezt a kiemelkedő mesterét.

József Attila alakja

Gyarmati Fanni naplójában

Paul Ricœur ismert mondása szerint az emberi szabadság megnyilatkozási módja a beszéd, a cselekvés és az önelbeszlő képesség. Ez utóbbinak kanonizált műformája a napló és az önéletírás. A napló – mint a megnevezése is mutatja – a folyó időnek napról napra való följegyzése, s a benne való történeteknek a regisztrációja. A szövegtest ebből következően – ha nem feltételezzük, hogy a naplóíró utólag ellenőrzi, korrigálja a leírottakat, s valamilyen koncepciónak megfelelően át- és összerendezi a szövegrészeket – megkomponálatlan írásmunka, s dokumentálja az írás, a lejegyzés aktualitásait, s a lejegyző aktuális állapotát. A napló igényével íródó szövegek dokumentációi és reflexiói történeteknek, legyenek azok történelemformáló események, vagy a naplóíró közvetlen környezetében történő egyszerű banális sztorik. De ugyanilyen dokumentatív erővel szólnak magáról a személyről, a naplóíró szubjektumról.

Philippe Lejeune az önéletírás és a napló létszemléleti különbözőségéről írja: „A naplóíró sohasem ura szövege folytatásának. Úgy ír, hogy nem ismeri a cselekmény folytatását, még kevésbé befejezését. A múlt jó anyag, viszonylag könnyű kikerülni, hogy megcáfoljanak bennünket (bár az igazság olykor szörnyű módon vág vissza.). A jövő viszont könyörtelen és előreláthatatlan, nem dönthetünk szabadon róla. A naplóíró témáját adó jelen pedig azonnal meghazudtol mindent, ami a kitalálás rendjébe tartozik”¹. A jelenidejűség azonosíthatósága gyakran abban a látszólag külső formai gesztusban is megmutatkozik, hogy a naplójegyzetek dátumhoz vannak kötve. Ez a fajta dokumentációs szándék a tények, események – legyenek azok külső, vagy a pszichében zajló esetek – rögzítésére alkalmasint jól jöhet adott korszak kutatóinak, akik információkat gyűjtenek eseményekről, történetekről. Természetesen akkor is fontos forrásként szolgálnak, ha magáról a naplóíró személyről, vagy közvetlen-közvetett környezetéről akarunk autentikus, első kézből származó információt kapni. A külső történetek mellett a lélek belső mozgásairól, alakulásáról, reflexióiról és önreflexióiról.

A naplóíró célja lehet az önmagára vonatkozó rámutatás és az azon keresztül történő megértés. Az írás idejére a személyiség felfüggeszti azt a társadalmi konszenzust, amely magánüggé nyilvánít bizonyos lelki, testi történeteket. A hatalmas naplóirodalom a szemérem, az identitás, a belső beszéd ideiglenes át-

¹ Lejeune, Philippe: A napló mint antifikció. In *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai* (szerk. Mekis D. János – Z. Varga Zoltán), Bp., L'Harmattan – PTE MIIT, 2008., 14.

értelmezésének, zárójelbe tételének sokféle, változatos formáját mutatja. A napló elsődleges címzettje és olvasója ugyan maga a naplóíró, ugyanakkor a legtöbb esetben mindig feltételeződik a külső olvasó, még a titkos vagy félig megsemmisített írások esetében is. A lelkét – és gyakran testét – közszemlére bocsátó naplóíró az önmegmutatásnak és fejlődésnek különféle stratégiáit alkalmazza: az önfeltárulkozás viviszekciójától az álnéven írásig, vagy napjaink blognaplói-nak anonimitásáig. Az azonban biztos: egy napló érdekességét – adott esetben művészi értékét – az adja meg, hogy a leírt történelmi és személyes történeti információk hitelessége mellett mennyire gazdag a belső történetek finom világa.

A napló a modernitás sokféle változatban teremtdő írásformája. Az énnak, a személyiségnek sajátos megjelenése, legyen az 19. századi úri kisasszonyok epekedéseit, szenvedéseit elmondó irat vagy a műalkotás igényével formálódó napló. Minden alakváltozatára értelmezhetjük Veres András szavait: „... a napló örökös jelen idejű, folyamatos dráma zajlik benne. Még csaknem minden bizonytalan, lehet, hogy a történet jóra fordul, de az is, hogy rosszra. Nincs magasabb teleológia, se kárhozat, se kegyelem (e kettő ugyanis lezárná a folyamatot). Annál inkább bizakodás és csüggedés, ismételten elhamvadó és feltámadó remények”².

Napjaink egyik izgalmas olvasmánya Radnóti Miklós özevegének, Gyarmati Fanninak a naplója. Ez a könyv betekintést ad a sorsfordító évtized (1935–1946) történelmi eseményeibe, szörnyűségeibe, tragédiáiba és bepillantást enged – szemben a költőférj korábban megjelent naplójával – a házaspár magánéletébe, intimitásaiba is. A naplóolvasók sokféle érdeklődésének teret ad a két kötet. Az irodalomtörténésznek izgalmas adatokat nyújt a korszak irodalmi mozgalmairól, híres és kevésbé híres alkotóiról. A József Attilával (is) foglalkozó irodalomtörténésznek pedig az első kötet lapjain többször is feltűnő költőről.

A *Napló* adalékokat szolgáltat Radnóti és József Attila portréjához is. Gyarmati Fanni elmond néhány alkalmat, amikor a Pozsonyi úti lakásukban, illetve József Attila által bérelt lakásban találkoztak, és személyesebbé formázza azt a képet, amelyet a meglehetősen hiányos irodalomtörténeti adatok jeleznek.

A két költő alakját összeköti a pályakezdés közös színtere. Noha Radnóti egyetemi éveiben (1930–1935) József Attila már legfeljebb átutazóban volt Szegeden Vásárhelyre tartva, a költői pálya kezdete mindkettejük életében ehhez a városhoz köthető. Összefűzte őket néhány személyes kapcsolat még Szegedről. Mindekelőtt Sík Sándor, Radnóti „atyai” jóbarátja. Sík korán felfigyelt Radnótira, Szegeden is segítette és a későbbi időszakban is igyekezett támogatni, ahogy a *Napló* is dokumentálja azt. József Attila is látogatta Sík Sándor szemináriumát, és azt tervezte, hogy nála fog doktorálni verstanból. S meg kell említeni Horger Antalt is, hisz az „egyetem fura ura” mindkettejük versei ellen kivont szablyával óvta a hont. Persze az igazi kapcsolatot hasonló világnézetük, baloldaliságuk

² Veres András: Egy műfaj a gyorsuló időben. *Alföld* 1993: 2., 48.

jelentette. József Attila rövid életű lapjában, a *Valóságban* a főszerkesztő híres-hírhedt tanulmánya (*Egyéniség és valóság*) és Lukács György (Laurent György álnév alatt megjelent) Goethéről szóló írása után Radnóti *Hiroschi* című verse következett.

Gyarmati Fanni *Naplója* József Attila kapcsán is sajátosan érzékletes képeit adja kora irodalmi életének, benne a különcknek tartott s el nem ismert költővel. Fejtő Ferenc és Veres Péter *Gondolat*-beli vitájuk (Babits *Amor Sanctusa* kapcsán, *Gondolat*, 1935. január-február) összefüggésében írja Gyarmati Fanni: „Most már egy külön csoportnak bélyegezték Miklóst, Attilát és Ferit”³. A következő nap, a József Attilánál tett látogatás után született feljegyzés azonban megvilágosítja, hogy a „külön csoport” nem a baloldaliságot jelenti, hanem a baloldali táboron belüli megítélést és elítélést. „Igy hát együtt volt a hármasklikk, a »számkivetettek«. Szomorú, hogy ez a helyzet. Most már Mik [Miklós] is meg van bélyegezve, a Füst cikk visszautasítása is ennek volt a dokumentálása. Ellenforradalmi! Jobbra-tolódó!”⁴

A József Attiláról adott leírás ismerős más kortársi jellemzésből: „Judit helyes, pedig féltem tőle, azt hittem hideg lesz és merev. De nem. Közvetlen. Soká ülnék együtt. Attila folyton beszél. Mindig kell állítania dolgokat, rendszerint aminek senki nem mond ellent. Vagy ha ellent is mond, nem lényeges az egész. Judit anyásan megjegyzi: nem baj, attól fejlődik. Egyáltalán nagyon anyás vele. Lehet is, nagy a korkülönbség. Van valami kedvesen gyerekes Attilában. Egyenrangú társaságban sokkal szerényebb és elviselhetőbb, mint akkor, két év előtt volt Dócziéknál”⁵. A *Napló* szerzője általában mindennap feljegyzi a történeteket – ha későbbi a bejegyzés, utal arra, többnyire valamilyen magyarázatot adva a késlekedésre –, tehát Szántó Judit lejegyzett szavai, anyáskodó fölénye hitelesnek tartható. Amint a költő – más forrásokból is ismert – ellenvéleményt nem tűrő vitamodora is. Gyarmati Fanni nem kételkedik József Attila költői nagyságában, jelentőségében („Józsefet visszafojtott lélegzettel olvasni és mély gyönyörűséggel”⁶), személyét azonban a különcknek kijáró távolságtartással írja le. Egy Bálint Györgyéknél tartott összejeövetel kapcsán írja: „... de később jött Hont [Ferenc], hozta magával Attilát és Hont Erzsit. Nagy röhögések, ahol Attila van, ott gyerekes röhögési kedv támad, és ez Gyuriékban is megvan”⁷. Egy viszontlátogatás kapcsán jegyzi fel: „Attiláék jönnek, és a Schöpflin Gyuri helyes, nagyon tetszik, Attila viszont fáraszt, és mindig ugyanaz. Beszél valami most meginduló lapról, amit egyedül Ignótus [Pál] fog csinálni. Rövidesen megjelenik, Ferinek nagy része

³ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946, I-II*. Bp., Jaffa Kiadó, 2014., 15.

⁴ I. m. 16.

⁵ I. m. uo.

⁶ I. m. 25.

⁷ I. m. 88.

van benne. Hiába, ő jól megcsinálja az életét”⁸. Gyarmati Fannit ártatlan szerelmi románc fűzte egy ideig Schöpflin Gyulához, a „helyes” rá vonatkozik. Fejtő Ferenc viszont a *Napló* oldalain egyre ellenszenvesebb alakként tűnik fel. Nemcsak a férj sikertelensége miatti feleségi féltékenysége rajzolja át Fejtő portréját negatívvá. A lejegyzés itt a *Szép Szó*ra utal és azokra az ellentétekre, amelyek a kor irodalmi életében meghatározóak voltak.

„Útközben meséli Mik, milyen nagy dilemmánk van megint. Hatvany [Lajos] tizenötezer pengővel új lapot csinál, az öreg Ignotus lesz a szerkesztője. Nagy vállalkozás lenne, a *Válasz* lehengerlésére és a *Nyugathoz* hasonló. Persze benne lesznek József, Ignotus Pali és mind, akik a *Válaszból* kimaradtak. Így most ő az, akitől a Gyula [Ortutay], mint a *Válasz* szerkesztője, verset vár. Esetleg maga alatt vágja a fát ezzel, mert a *Válaszban* való megjelenés nagyon ideiglenes jellegű a mai órában. Meddig tűrik, hogy zsidótól jöjjön vers. Míg ez a Hatvanyé meg lenne alapozva”⁹. Radnóti helyzetét, dilemmáját hűen érzékelteti felesége. A *Szép Szó* – amelynek nem Ignotus, hanem József Attila lett a szerkesztője – világgépét tekintve közelebb lehetett Radnótihoz, ám költői indulása, múltja, barátainak egy része a népiek lapjához, a *Válaszhoz* is kötötte. Valójában azonban mindkét lap ritkán közölte. „Bánt a *Szép Szó* és vidéke körüli állapot” – olvasható a *Naplóban* annak kapcsán, hogy megjelent a „Mai magyarok régi magyarokról” összeállítás. A valóban reprezentatív szerzőket felvonultató antológiából kimaradt Radnóti (miközben a más „táborokhoz” tartozók szerepeltek). A feleségi megbántottság a mellőzést Fejtőnek tulajdonítja: „Fejtő nem hogy nem szólt erről Miknek és nem hívta, hanem egyszer, amikor ott volt, még el is hallgattatott mást, aki szóba hozta Komisz, gaz ez a Feri, nagyon nagy csalódásunk”¹⁰.

A *Napló* emlékezetes módon örökíti meg József Attila élete utolsó időszakát és halálát. Az 1937. november 27-i feljegyzésben szerepel Szántó Judit látogatása, aki pénzt gyűjt, hogy kiválthassák a zálogból József Attila írógépét. Judit tele van panasszal, szidja a *Szép Szót*, Fejtőt: „A Fejtő, a gyalázatos, talán meg azt szeretné, ha már meghalna – panaszkodja Judit –, mert akkor megírná az élettörténetét”¹¹. Noha Fanni megjegyzi, hogy az az érzése, Judit „mintha valahol valamiben mégis linkelne”¹², valószínűleg némiképp oszthatta Szántó Judit *Szép Szó* iránti gyűlöletét. Persze más okból. Judit József Attila barátait polgári származásuk és liberális világnézetük miatt utálta.

József Attila halálát az *Est* 1937. december 4-i száma ezzel a szalagcímmel közölte: „József Attila költő borzalmas öngyilkossága // Vonat elé vetette magát, azonnal meghalt.” Majd a cikk utolsó bekezdésében olvasható: „Azonnal szörnyet-

⁸ I. m. 91.

⁹ I. m. 39.

¹⁰ I. m. 113.

¹¹ I. m. 245.

¹² I. m. 246.

halt, a kerekék keresztülmentek rajta, nyakcsigolyáját és jobb vállát borzalmasan összeroncolták”¹³. Erre vonatkozik Gyarmati Fanni elborzadást tükröző leírása: „Szegény Tilla [József Attila fiataalkori beceneve], drága kisfiús, kedvenc költőm, hogy szerettem, hogy szerettem, mikor megtértem hozzá az értetlen gyerekkorból, mikor Lakatos Péter Pál felolvasta a *Fiatal asszonyok énekét* – Attila, szegény, szerencsétlen testvér vonat elé vetette magát, a torkán és a vállán ment keresztül, azonnal meghalt”¹⁴. Fanni megjövendölte a későbbi irodalomtörténelmi kultusz-kutatás egyik témáját, a bűnbakkeresést: „Ujvári Imre cifra szavakkal káromkodott, és szidta Fejtőt, mi kontráztunk tiszta szívből. Azt mondta, önkéntelenül bűnbakot kell keresni ezért a halálért, és nem tud szabadulni attól, hogy ezek, ez a banda részes benne. Nem közjük való volt az Attila érzékeny és drága embersége”¹⁵.

A *Napló* későbbi részében egy-egy rövid mondat illeti József Attilát. 1938. december 4-i feljegyzés Dési Huber István kiállításán: „Van egy örült Attila-feje, sírnivaló”¹⁶.

¹³ *Kortársak József Attiláról I.* s .a. r. Tverdota György. Bp., Akadémiai K., 1987. 543.

¹⁴ *Napló*, 248.

¹⁵ I. m. 249. Újvári Imre kommunista újságíró. Ez idő tájt a *Társadalmi Szemle*, a *Gondolat* munkatársa.

¹⁶ I. m. 351.

Reb Fülig Jimmy

•

Rejtő egy lehetséges ihletője

Az alábbi szöveg az *Egyenlőség* 1917. február 24-i számának 15–16. lapján jelent meg. Rejtő Jenő ekkor 12 éves volt. Semmi biztosat nem tudunk arról, hogy olvasott-e újságot, s ha igen, vajon éppen az *Egyenlőség* a kezébe került-e. Ha bizonyos Rejtő-szövegek mégis emlékeztetnek az itt közreadott írásra, az mégsem lehet teljesen véletlen – a korszak humoros irodalmát, amelynek Ujvári Péter regényrészlete (annak 4. része) egyik jeles darabja, bizonyára jól ismerte.

Az alábbiakban betűhíven közöljük az írás egy részletét.

Ujvári Péter

Három hónap: sok hónap

– Életkép –

(4)

Reb Sabsze nem habozott. Szentül megfogadta, hogy úgy lesz. Három hónapig uralkodik és fürdik a dicsőségben, aztán már nem fürdik többet. Le fog mondani.

Ebben megegyeztek,

Jupiter megkezdte a kortesmunkát. Minden súlyosabb embert fölkeresett és azt mondta neki: egy haldoklónak nem lehet megtagadni az utolsó kívánságát. Reb Sabszet meg kell választani. Szegénynek csak három hónapja van, hát ne sajnálják tőle ezt a tisztességet. Hiszen nem tud szegény meghalni addig, amíg elnöknek meg nem választják.

Az emberek megsajnálták. Hogyne, mikor haldokol. Hát üsse kő, legyen ő a rosekol. De mit szól a báró hozzá?

– A báróval – nyugtatta meg Jupiter az embereit – ő intézi el a dolgot.

Hát ez valóban így történt. Nehezen ment, mert a báró Peten lakott és zsidót már elvből sem engedett maga elé. Haladó zsidót még inkább nem, mert őméltósága konzervatív volt és nem szivelte a haladókat. De hát fégelesz ismerte a nagyurat és jól tudta, miként férközhetik valaki a kegyeibe. Ennélfogva irt hozzá egy instanciát. A fogalmazás nem volt éppen kifogástalan, mert mint tudva van, a magyar ivre-ban némileg tökéletlen volt, de belső szépséghibáitól eltekintve, az írásművészetnek remeke volt ez az írás, amely illetéknépen hangzott:

„Kegyelmes Bátor ‘ur és Fenség!

Minekutána az nagyfalusi zsidó gyülekezetben, tisztesség ne essék, mondván, a főkurátorság kiadó, és nem Lehetséges, hogy az ki ne adassék, mély tisztelettel jelentem Kegyelmes Fenségednek, hogy ne tessék utálkozni tülem, mert, hogy arra Illetékes volnék, nem kétségeskedem. Mindazonáltal esedezem, méltóztassék felém fordítani kegyes arculatját, amelyet tisztelni amaz Magas méltóságban is megszűnni nem fogok, mert ha Fenséged nem is Izraelita, arról nem tehet. Továbbá biztosítom, hogy ami az sulchan aruchban van, az benne van és ha mindenki Könnyen veszi is, én meg Kegyelmességed mindig a sulchan aruch alapján megmaradunk. Miről is biztosítván, alázattal kérem, hogy az főkurátorságra engem méltóztatni méltóztassék, annál inkább, mert arra irtóztatóan érdemes lévén. Az egészségem felől pedig ne tessék busulni, mert hikopondriás vagyok. Több irnivalóm nem lévén, maradtam Fenséged jeles ismerőse és alázatos szolgálja Fégelesz Sebestyén volt mészáros és Elnökjelölt idehaza a községben. U. i. A Sabsze zsidó, hiszen teccik ismerni. Interest ez idén ne Tessék küldeni és az Feleségem megálmodta, hogy az váltót, ha megteccik fölmagasztalni az kurátorságba, elveszítendem, az Ü álma mindig igaz!!!”

Ez volt az instancia. És nem is hiába foglalta ily remekbe Fégelesz, a báró leírt a nagyfalusi zsidó gyülekezetnek, hogy ő nem ellenzi a Fégelesz megválasztását. Ha nem akad nagyobb bolond, hát neki ez is jó.

Reb Sabszet ennélfogva megválasztották.

Akármilyen nagy potentátum volt is Nagyfalun a báró, azért nem ő egymaga döntötte el a választást. Hiszen igaz, hogy imponált, de nem tulságosan. Olyan zsidó nincsen, aki önmagában is egy nagy potentátot ne lásson. A helyzet ennélfogva úgy alakult, hogy a választás eredménye merőben bizonytalanná vált. Mert amiért Fégeleszt akarta az egyik párt, ugyanezért nem akarta őt a másik. Hogy őt a báró akarja? Hát hiszen ők éppen azért nem akarják. Az ellenzéket észbeli okokkal kellett puhítani.

– Nagyszerűbb rosekólt – kapacitálta Jupiter az ellenzéket – elképzelni se lehet[.]

– De hiszen – mondták az ellenzők – még ez életéről se tud az semmit se.

– Nu, – hunyorgatott Jupiter – hát nem elég ez? Nektek talán olyan kell, aki tudjon az életéről valamit?

Erről gondolkodni kellett. Mert való igaz: az is egy kvalifikáció, ha az elnök stupid és ostoba.

Egy páran adó, gabella és más vexaturák miatt magára a hitközségre haragudtak. Ezeket könnyen tudta megnyergelni Jupiter. Azt mondta:

– Egy szép nekóme, ami az lesz, ha azt a Fégeleszt megválasztják. Egy tréfa, hogyan fogja az kompromittálni a hitközséget.

No, gondolták amazok, ha kompromittálni fogja a hitközséget, akkor ő a mi emberünk.

És valóban reá szavaztak Pofozkodtak is miatta, de legalább meggyőződésből pofozkodtak.

[...]

Fordított világ

- Uram! A késemért jöttem!
- Hol hagyta?
- Valami matrózban.
- Milyen kés volt?
- Acél. Keskeny penge, kissé hajlott. Nem látta?
- Várjunk... Csak lassan, kérem... Milyen volt a nyele?
- Kagyló.
- Hány részből?
- Egy darabból készült.
- Akkor nincs baj. Megvan a kés!
- Hol?
- A hátamban.
- Köszönöm...
- Kérem... A csapos mesélte, hogy milyen szép kés van bennem. Egy darab húszcentis kagylóritkaság.
- Forduljon meg kérem, hogy kivegyem...
- Kitartás! A kocsmáros azt mondta, hogy amíg nem hoz orvost, hagyjam bent a kést, különben elvérzek. A kocsmáros ért ehhez, mert itt már öltek orvost is. Régi étterem.¹

A beszélgetés ebben a barátságos mederben folytatódik tovább, mígnem a kagylónyelű ritkaságot ki nem cserélik egy közönséges darabra, hiszen a gazdájának, Fülíg Jimmynek égető szüksége van rá.

Ebből a rövidke és sokat idézett kis párbeszédből pedig vegytisztán lepárolhatjuk a rejtői világlátás esszenciáját. A humor egyik forrása az, hogy a szereplők gyökeresen máshogyan viselkednek, mint ahogyan a hétköznapi életben várhatnánk tőlük: hisztérikus szóváltás helyett kedélyesen és főként nagyon udvariasan beszélgetnek egymással, holott az egyikük életveszélyes állapotba került a másik miatt. Ez azonban egyáltalán nem a maga drámaiságában jelenik meg (gondoljunk bele: egy késsel a hátában az embernek minden oka meg lehet a halálfélelemre), hanem afféle közhelyes aggályoskodásban, hogy „az egészség mindennél fontosabb”. Említésre méltó továbbá, hogy a konkrét életveszélyes helyzet közben is időt szakítanak a felek a kés esztétikai értékének a méltatására,

¹ REJTŐ Jenő: *Pizkos Fred, a kapitány*. Bp., Albatrosz Könyvek, 1958., 5.

sőt, mintha az áldozat maga is büszke lenne rá, milyen szép fegyvert böktek a hátába.

Abszurdnak tűnik az egész jelenet, hiszen teljesen ellentmond mindannak, amit a hasonló élethelyzetekről gondolhatunk. A mindennapi életvilágban a késselést többnyire kevésbé iskolázott, antiszociális emberek konfliktuskezelő stratégiájaként azonosítjuk, olyan agresszív gesztusként, mely felrúgja a társadalmi együttélés normáit – vagyis mélységes ellenszenvet és viszolygást vált ki a békés állampolgárból. Az efféle eseteket inkább szociológusok, pszichológusok és kriminológusok illetékességi körébe utaljuk, ha pedig irodalomban olvasunk róla, az többnyire kemény szociohorror.

Jelen esetben azonban egyáltalán nem erről van szó. Ha a sarki kocsmában vagy az utcán lennénk hasonló eset tanúi, akkor azt minden bizonnyal félelmetesnek és normasértőnek ítélnénk. Ezt a rövidke dialógust azonban inkább érzékeljük a maga abszurdításában is humorosnak, mintsem fenyegetőnek, s ennek a magyarázata pedig az lehet, hogy a jelenet brutalitását kioltja a könnyed és szellemes társalgás. A beszélgetés hangneme és témái olyannyira nem passzolnak a helyzethez, hogy a kettő közti feszültség nevetésre ingerli a jámbor olvasót.

Arról nem is beszélve, amikor az áldozat azzal magyarázza a kocsmáros szakértelmét egészségügyi kérdésekben, hogy ott már ölték orvost is. Semmiféle logikai kapcsolat nincs ugyanis a két tényállás között, vagyis ennek feltételezése is kimozdítja észjárásunkat a megszokott kerékvágásból egy olyan ismeretlen terepre, ahol másfajta világlátások, életvezetési stratégiák, erkölcsök, szokások érvényesek. Ez a rejtői miliő egyik nagy titka: a megszokott, mindennapi világunk csupán elrugaszkodási pontul szolgál egy olyan univerzumba, ahol minden a feje tetején áll, ahol nem érvényesek sem a logika szabályai, sem pedig a megszokott normák.

A rejtői atmoszféra egyedülálló humora és bája pontosan abból a feszültségből fakad, ami a megszokott észjárások és szokások, valamint a Fülig Jimmyhez hasonló szereplők gondolkodásmódja és életstílusa között szikrázik fel. Ahogyan Freud is írja, a vicctechnika gyakran él az abszurditással, logikai hibával, ennek célja és hatása azonban az örömszerzés, amit az „értelmetlenség öröme” nevez². S amit úgy jellemez, hogy „éppenséggel a józan ész által tiltott tevékenység vonzereje okozza a legfőbb élvezetet. A játék ekkor már annak eszköze, hogy kivonja magát a józan és kritikus ész elnyomása alól”³. A vicc megkérdőjelezi a fennálló társadalmi és erkölcsi rendet, amit – ahogyan Freud is utal rá – nem a humanitás és a morál, hanem a hatalmon levők önzése alakított ki. A társadalmi

² Vö. FREUD, Sigmund: A vicc és viszonya a tudattalanhoz (Bart István fordítása). In: Uő.: *Esszék*, Bp., Gondolat Kiadó, 1982. 140.

³ Uő., 141.

élet rigorózus szabályai és kínzó szükségai nem hagynak túl sok örömforrást az embernek, ezért „a konfliktust [...] kerülőúton lehet megoldani”⁴.

Érdekes felidézni Bahtyin leírásait is a karneváli tudatról, hiszen Rejtő esetében is valamifajta groteszk, karneváli világba csöppenünk. Az orosz tudós is két társadalmi s egyben ideológiai sítot különböztet meg: a hatalmon levők és az elnyomottak világát. Az általa leírt népi nevetéskultúra természetesen az utóbbiakhoz kapcsolódik, és a hivatalos, valamint „magas” irodalmi szférán kívül élt és virult, egyfajta illegalitásban, s ennek köszönhető, hogy „kivételes radikalizmusra, szabadságra és kíméletlen tárgyilagosságra tehetett szert”⁵. A nevetés kultúrája ellenkultúra, mindenféle hivatalos, komoly és represszív hatalom ellenlábasa, és nagyon fontos, hogy „megbonthatatlan belső összefüggésben van a *szabadsággal*”⁶. A nevetésnek felszabadító ereje van, mert általa kis időre erőtlennek és félredobhatónak tűnnek azok a szabályok, melyek a mindennapokban gúzsba kötnek. Bahtyin továbbá megtisztító erőt is tulajdonít neki, hiszen a nevetés kigúnyolja az illúziókat, dogmákat, leegyszerűsítéseket, a félelmeket, a megcsontosodott közhelyeket, a fanatizmust és az egysíkúságot.

Rejtő „fordított világában” a kikötők karneváli népe testesíti meg a hivatalossággal szembenálló „népi kultúrát”. A kékszakállú Wagner úr, Piszkos Fred, Fülíg Jimmy vagy hasonló alvilági emberek festői figurája tökéletesen opponálja az általunk megszokott, otthonos, ám börtönné válni hajlamos világunkat, ahol az érvényes normák és kijelölt keretek között igen korlátozottak az ember örömszerzési lehetőségei.

Piszkos Fredet és társait tekintve éppen az az egyik leginkább figyelemre-méltó dolog, hogy figurái szinte kivétel nélkül kerültek már összeütközésbe a törvénnyel. A már emlegetett Fülíg Jimmy azért jött el előző állomáshelyéről, mert minden nap jelentkeznie kellene a rendőrségen, és vérig sértődik, mikor a papírjait firtatják, s hozzá hasonlóan szinte kivétel nélkül az összes többi hős is törvényen kívüli. Ez a státusz azonban nemhogy nem drámai vagy tragikus számukra, hanem egy szabadabb élet lehetőségét jelenti. Ám annak ellenére, hogy szigorúan véve bűnözőkről van szó, többségükről éles helyzetben kiderül, hogy helyén van a szívük. Bizonyos értelemben akár társadalomkritikus művekként is értelmezhetjük ezeket a regényeket, hiszen nemegyszer mutatnak rá a fennálló hatalom által támogatott törvényes rend bornírságára vagy éppen embertelenségére, amivel szemben az illegalitásba vonult hősök képviselik a humánusmot és a moralitást.

Természetesen mese ez az egész univerzum, „vagánymitológia”, festői, ám mégis egysíkú figurákkal. Csakhogy éppen abban a korban születtek ezek a

⁴ Uo., 126.

⁵ BAHTYIN, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Könczöl Csaba és Raincsák Réka fordítása). Bp., Osiris, 2002., 83.

⁶ Uo., 101.

könyvek, amikor a külvilág nemcsak az örömszerzés lehetőségét vette el az egyszerű embertől, hanem akár az életét is – mint ahogyan Rejtőtől is. Ezért írja Veres András: „érthető, hogy az 1930–1940-es évek fordulóján miért vált az egyre szorongatottabb pesti közönség körében annyira népszerűvé a szabadságvágynak ez a lapidáris, a vásári ponyvából eredeztethető megjelenítése”.⁷ Az egyre több mindenre kiterjedő represszióval szemben a nevetés, a vicc kínál menedéket. És ad eszközt a fegyvertelenek kezébe.

⁷ VERES András: A ponyva klasszikusa. In Szegedy-Maszák Mihály és Veres András (szerk.), *A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*, Bp., Gondolat Kiadó, 2007., 382.

KOSZTOLÁNYI-TÖRTÉNETEK

A „harcos templom” propagandistája

•

Egy Új Nemzedék-cikk néhány tanulsága

Az *Új Nemzedék* első, már napilapként megjelenő száma 1919. szeptember 28-án hagyta el a nyomdát. A 6. oldalon, a *Hírek* között az *Új Nemzedék – napilap* címmel, e címre is visszautalva maga a szerkesztőség mondta ki a változás lényegét: „ez a kis változás [ti. hogy a lap folyóiratból napilap lett] a magyar újságírásban egy új elindulást, a magyar nemzeti lét harcaiban egy új stratégiai alakulatot jelent”. Hogy mi is volna ez az „új stratégia”, amelyet a lap képviselni szándékozott, azt ez a szerkesztősége tagjait is bemutató írás homályban hagyja. A *Hírek* rovat első, nem egészen egy hasábnyi anyaga azonban annál inkább betölti a programcikk szerepét. Érdemes teljes egészében idézni.

Harcos templom

Az, ami a templomban történik ma, 1919 őszén, nem annyira az újságba, mint a történelembe tartozik.

Nézd a templomot, ezen a teasárga őszi délután, mely haldokló tüzeivel versenyez a templomi villamosgyertyák fényével. A bazilika zsúfolásig telik, mint valami titáni kivándorlóhajó. Valahogy mindnyájan érezzük a hasonlat erejét. Mert a moslékkal és szennyel háborgó főváros árjáról mindenki szeretne elvitorlázni – hivatalnok és lakatos, postás és tanár, tanító és viceházmester – valami tisztább és nemesebb vizekre s a szűk békatávtat helyett, melyet a múlt mutatott, a madarak perspektíváját kívánja. Néha türelmetlenül összeborzong a sok ezer ember. Mintha már indulna a hajó és szednék a horgonyt. Egyszerre megvilágosul a szószék mögötti ajtó s a tejüvegen végignyúlik egy jel[1]egzetes árnyék, Bangha páternek az alakja. Mint a hajóskapitány a hídon, bátor és férfias kedvvel jelenik meg ennek az óriási hajónak a tengerésze.

Először ezt a szót halljuk: marxizmus, aztán ezt: értéktöbblet. Hurrá, tengerész, a hajót jól vezeted! Vannak ámbraillatos szók is, de most nem ezekre van szükség, most nem szabad visszatörpenni a prózától, a templom legyen a mindent átölelő műveltség otthona, ne elzárt hely, melybe csak félénken szivárog be az élet. Egész életet és tudományos viadalt akarunk itt is. A tengerész, aki magasan áll, nem is fél ettől és fölényesen szembenéz az-
zal az elvonult színházi fürgeteggel, mely gyanta-villámaival és acéllemez-

mennydörgéseivel, faji agyarkodásával és népámításával ki akarta sarkaiból fordítani a természetet. Hangsúlyozza a kereszténység ősi és hősi demokráciáját és onnan, a szószékről hirdeti a szegények jogát, onnan a magasból nyújtja testvéri kezét a munkásságnak, hogy szervezkedjenek emberi jogaik alapján, a tőke ellen, melynek 70 %-a idegen kezekben van. Csodálkozol, hogy ezt a templomban hallod? Ne csodálkozz, mert ez a jóhír, az evangélium, a huszadik század nyelvére lefordítva.

Haeckelnek, a tudomány tudománytalan bohócának nevét [i]s halljuk, melyre Nietzsche valaha azt rímelte „oh Eckel.” Aztán a szónok sorra veszi kétezer éves műveltségünk ellen szegzett papíros-érveket és újság-frázisokat. Klerikalizmus... sötétség... bagoly... középkor... csuhások... Ezekre a hallgatóság különös választ ad. Valaha csak néhány beavatott tudta, mit jelent e szóknak rejtett értelme. Mióta azonban láttuk, hogy mi a liberalizmus... a progresszív irány... a radikalizmus... és szemünkkel győződünk meg, hogy az „europizmus” lovagjai mint lövettek göndörfürtű terror-fiúkkal a „nemzetközi”-nek hívott nemzeti katonáikkal templominkba, a leányaink és védtelen aggastyánaink közé, mindnyájan értjük ezeket a szokat és említésükre önkéntelen nevetés hangzik fel. A templom a múlt kalmár jelszavaira bátran és harcosan fölnevetett.

Sohase feledjük el ez a jelenet, mely korváltozást és a magyarság öntudatra ocsúdását jelképezi. Ilyen hatalmasan még nem kovácsolt össze bennünket senki. Félóráig tart, míg a tömeg lehullámzik a bazilika lépcsőin. Ekkor új meglepetésben van részünk. Egy pillanatra – különös érzékcsalódás – azt érezzük, amit ebben a kiáltóan-idegen fővárosban eddig sohasem, s amit mindenkor belénk sugárzott a párisi, londoni, a berlini járdák tömege: hogy még itthon is európai és keresztény országban vagyunk.

Ez a szöveg, rovatbesorolására rácáfolva, nyilvánvalóan nem „hír”, legföljebb úgynevezett „híréli” cikk, amely a tudósítás és az értelmezés kombinációjaként atmoszférát teremt a hírek olvasásához. A tudósításokra jellemző részletes és tárgyias leírás hiányzik belőle, pontosabban szinte azonnal felolvad az atmoszférateremtésben. Annyi azért kiderül belőle, a Bazilikában (vagyis a lipótvárosi plébániatemplomban) „Bangha páter”, azaz Bangha Béla (1880–1940), a magyar politikai katolicizmus talán legharcosabb alakja beszélt, nagy közönség előtt. Szentbeszéde, a szövegből is kiderül, nem hagyományos templomi megnyilatkozás, hanem politikai programhirdetés volt. Beszéde reflektált a Tanácsköztársaságra (amely akkor alig másfél hónapja bukott meg), s maga is kapitalizmuskritikával állt elő. De ez a kritika, amennyire kivehető a cikkből, elsősorban a „70 %-ban idegen” tőke ellen irányult, miközben a munkások „emberi jogait” hangsúlyozta. Egy új orientáció körvonalai rajzolódnak ki a beszédből, egy olyan orientációé, amely elutasítja a „kommünt”, ugyanakkor a munkások politikai aktivitásával számol – az „idegen tőke” ellen.

A cikk, tárgyias beszámoló helyett, mindennek megemelő, artisztikus interpretációja. Ügyes propagandacikk, amely a maga eszközeivel az eseményt és a programhirdetőt növeli föl, s az új orientációt nehézkes magyarázkodás nélkül, szinte könnyedén, egy-egy jól elhelyezett szóval, jól érthető, mégis „előkelő” hangnemű utalással építi föl. Azt mondhatnánk, írói munka, a politikai propaganda szolgálatában. A nagyon „kemény” tartalmakat is „elegánsan” adja elő. Az esemény megemelése mindjárt az első mondatban megtörténik, amikor azt, ami a templomban történt, nem újsághírként, hanem a „történelembe tartozó” eseményként interpretálja. (Ez az első mondat ráadásul önmagában is bekezdésnyi szekvencia, ezzel megüti az egész cikk alaphangját.) A második bekezdés voltaképpen ehhez a hangütéshez igazodva atmoszférát teremt: „Nézd a templomot, ezen a teasárga őszi délután, mely haldokló tüzeivel versenyez a templomi villamosgyertyák fényével”. Az eszköz, amellyel e hangulat megteremtődik, irodalmi – így nem politikai beszámoló, hanem irodalmi művek szoktak intonálni. A légkör azonban ezzel máris adott. A bekezdés második mondata egy hasonlatot indít el, amelyre aztán a beszámoló építeni tud. A hasonlat kézenfekvő, de hatásos. Az úgynevezett templomi hajó ötletét továbbfejlesztve a templomot hajóként, még hozzá – a politikai helyzetre alludálva – „kivándorlóhajóként” jeleníti meg. Ezzel két legyet üt egy csapásra. A kivándorlóhajó képzetével utalhat „a moslékkal és szennyel háborgó főváros árjára”, ahonnan mindenki szeretne elvitorlázni, s ezzel mindjárt megteremti a múlt „békátávlata” és a vágyott jövő „madárperspektívájának” ellentétét. (Figyeljünk föl rá: „direkt” politika még szóba sem került, de a metaforika már nagyon hatásosan tagolja az időt. S igazolja a változtatni akarást. Ugyanakkor a szintváltással, a hajó képzetkörében mozogva, elkerülhetők a konkrét politikai elemzés buktatói. Szabad az önkényes „interpretáció” útja.) Másrészt, a kivándorlóhajó képzetével automatikusan megjeleníti a „hajóskapitányt” is a hídon, aki mint „ennek az óriási hajónak a tengerésze”, „bátor és férfias kedvvel jelenik meg” előttünk. Ez a kapitány természetesen Bangha Béla, akinek keresztnévét a cikkben le sem kellett írni: a neve mellé tett értelmező, a „páter” szó emblémaként viselkedik. Banghának ez a kapitányként, tengerészként való megjelenítése megint kétfenekű megoldás. Megnöveli, hősi színbe állítja őt, s ugyanakkor ő az, aki a múltból kivezeti a „kivándorlóhajó” utasait. Egyféle természetes vezető, aki vezetni képes. (A cikk szerzője, egy meglepő közbekiáltással meg is dicséri: „Hurrá, tengerész, a hajót jól vezeted”. Ez explicit állásfoglalás a „kapitány”, Bangha mellett.) Bangha szerepének ez a kiemelése, ma már könnyű belátni, nemcsak a templomi szónoknak szól – hanem a lap tényleges, bár háttérbe húzódó irányítójának is. Az *Új Nemzedék* igazi lapvezére ugyanis, ma már tudható, nem a felelős szerkesztő Milotay István (1883–1963) volt, hanem a „páter”. A katolikus „médiaguru”. Banghának a cikkbeli megjelenítése, „sztárolása” tehát bennfentes információn alapult. Mondhatnánk, hazabeszélt.

A politikai bravúr a harmadik bekezdéssel indul. Ez már Bangha programjának bemutatása vagy inkább föl- és megidézése, de olyan módon, hogy egy-egy jól megválasztott szóval, utalással egyszerre képes érzékeltetni a program lényegét és radikális újszerűségét. Mindössze pár sorban. Az interpretáció meglepően indul: „Először ezt a szót halljuk: marxizmus, aztán ezt: értéktöbblet”. E két szó, alig másfél hónappal a kommün bukása után ismerősen, *ott* (a templomban) s *akkor* mégis meglepően csengett. A keresztény középosztály minden tagja ismerte, a két szó kimondása, illetve kiemelése meghatározott képzeteket ébresztett föl, s (aligha tévedünk, ha azt mondjuk) gyűlöletet keltett. Szószékről viszont addig nemigen lehetett hallani ilyesmit. A cikkíró tehát reflektálni kényszerül erre, s ezt a szokatlan gyakorlatot igazolja: „Vannak ábraillesztett szók is, de most nem ezekre van szükség, most nem szabad visszatérni a prózától, a templom legyen a mindent átölelő műveltség otthona, ne elzárt hely, melybe csak félénken szivárog be az élet. Egész életet és tudományos viadalt akarunk itt is”. A katolicizmus átpolitizálásának követelménye jelenik meg itt, méghozzá mintegy a marxista univerzalizmus ellenfeleként, s benne „egész élet” sűrűsödik össze, s lezajlik az ellenféllel folytatott „viadal” is. E harc vezetője – a cikk kontextusában, természetesen – Bangha Béla. De figyelemre méltó, hogy a cikk nem nevén nevezi meg, hanem – a metaforikus megjelenítés megnövelő perspektívájába állítva – „tengerész”-ként, aki „magasan áll, nem is fél ettől, és fölényesen szembenéz azzal az elvonult színházi fürgeteggel, mely gyanta-villámaival és acéllemezzel-mennydörgéseivel, faji agyarkodásával és népábraillesztésével ki akarta sarkaiból fordítani a természetet”. Hogy e harc vezetője Bangha, ismétljük meg, természetes. A tengerész szerep itt e vezető szerep elfogadtatásának kézenfekvő, mert külön magyarázkodást nem igénylő formája. A magasan álló tengerész metaforikus alakjából azonban a metaforikus folytatás is következik, s nemcsak jól illik hozzá, de külön funkciója is van. A kommün hónapjai így színházi műviharrá és népábraillesztéssé fokozhatók le. Ugyanakkor e metaforikus megidőzésben súlyos vádak is előjönnek: „faji agyarkodás”, „népábraillesztés”, a „természetnek” sarkaiból való kifordítási szándék. A cikk szövege e pontokon is tömör és súlyos. A legsúlyosabb (és legbeszédesebb) vád a természettörvényekkel való szembefordulás vádja – ezzel ugyanis, külön szó nélkül is, utópizmustá változtatta a kommün törekvéseit. A legalantasabb a vádak közül azonban kétségtelenül a „faji agyarkodás” szintagma megalkotása. Ezzel ugyanis az egész kommünt valami zsidó „faji” üggyé változtatta (és saját törekvését már e „faji” támadásra adott válaszként határozta meg). A vádak mégoly utalásszerű sorolása már egy ártérítő rabuliztika jegyében fogant, el- és megkerülve a valódi világnézeti csörtét. S e rabuliztikától nem mentes a „saját” álláspont ismertetése sem. Az aktuális kereszténység „ősi és hősi demokrácia”-ként való meghatározása minden realitást nélkülöz, s a munkásnak nyújtott testvéri kéz emlegetése is csupán legitimációszerző igyekezet. A munkások „emberi jogaik alapján” történő szervezkedése pedig, ami nyilván a keresztényszocializmus elveit

képviseli itt, üres formula. Realitás benne alig több mint az „idegen kezekben” lévő tőke elleni föllépés fölvezetése. Zsidózás, szociális hangszerelésben.

A munkásság ilyen kiemelt emlegetése mindazonáltal új elem – ez nyilván a kommün kihívására adott válasz. Maga a meghirdetett program azonban nem munkásprogram, inkább alsóbb rétegeit is beleértve, a középosztályt célozza meg. (A második bekezdésben említett „mindenki” közbevetéses részletezése legalábbis erre enged következtetni: „hivatalnok és lakatos, postás és tanár, tanító és vice-házmester” – ezek a megemlített társadalmi csoportok.) Egy biztos, nem a szimpla restauráció hangja ez, hanem a régi megtartása érdekében végzett változtatásoké. Egy új szerkezetű politikai katolicizmus formájában. A konstrukciót a cikkíró azonban igen magas státusba helyezte: „Csodálkozol, hogy ezt a templomban hallod? Ne csodálkozz, mert ez a jóhír, az evangélium, a huszadik század nyelvére lefordítva”.

A program nagy ideológiai küzdelemre utal. Ennek négy fontos eleme tematizálódik. Az első, a Haeckel névével való, Nietzsche is hivatkozó szójáték a leglátványosabb, de ez alighanem nem annyira Banghát, mint a cikkíróat jellemzi, s nem több a leegyszerűsítő egyházkritika, a mechanikus materializmus visszaverésénél. (Mellesleg: Nietzsche neve a névtelen cikkíró személyére irányítja a figyelmet: ki ő? Bangha példatárából Nietzsche bizonyosan „kilóg”). A második és harmadik elem a két szembenálló fél érvekészlete, címszavakba sűrítve. A kereszténység elleni, rögvest „papíros-érveknek” és „újság-frázisoknak” nyilvánított érvek címszavai ezek: *klerikalizmus, sötétség, bagoly, középkor, csuhások*. A kereszténységet bíráló oldal címszószerű megnevezései pedig ezek: *liberalizmus, progresszív irány, radikalizmus*. Ezek a szavak azonban, mondja a cikk, „rejtett értelműek”, s a cikkíró e rejtett értelem fölszínre hozásával hatálytalanítja őket, önmaguk ellen fordítva vádjait. S ez a dekódolás a cikkben gyakorlati érvel történik meg: „Mióta [...] szemünkkel győződünk meg, hogy az »europizmus« lovagjai mint lövettek göndörfürtű terror-fiúkkal, a »nemzetközi«-nek hívott nemzeti katonáikkal templomainkba, a leányaink és védtelen aggastyánaink közé, mindnyájan értjük ezeket a szókat”. Az eredmény, legalábbis a cikk szerint, e szavak hiteltelenedése. „A templom a múlt kalmár jelszavaira bátran és harcosan felnevetett.” Ez a dekódolás azonban, bár az erőszak leleplezésével operál, két ponton feltűnően fals. Egyrészt nem számol az erőszak folyamatával, amely jóval a kommün időszaka előtt elkezdődött, s egyebek közt egy rendkívül véres világháborúban is megnyilvánult. Az 1919-es erőszak már „csak” a háborúra adott válasz, a háború folytatása volt (a belső, társadalmi térben). Másrészt az erőszakot nem a társadalmon belüli konfliktusként fogja föl, hanem hipokrita zsidó erőszakként. A „zsidó” szó ugyan nincs leírva, de az olyasféle utalások, mint a „göndörfürtű terror-fiúk” vagy a „nemzetközi”-nek nevezett „nemzeti” katonák emlegetése csakis egyféleképpen értelmezhető. Az „elegancia” itt abban nyilvánul meg, hogy a szereplőknek ezt az antiszemita jellegű átírását a „zsidó”

szó kimondása nélkül végzi el. S ennek a rejtett, de mégis jól olvasható antiszemita retorikának a fölerősítése a negyedik elem, amely e küzdelmet megjeleníti.

Az utolsó bekezdés logikailag és retorikailag a cikk tetőpontja és összegzése. A templomi hallgatóságnak a „kalmár jelszavakra” adott – valódi vagy fiktív? – válaszát, a nevetést a cikk a „korváltás” és a „magyarság magára ocsúdása” jeleként kezeli. A korváltás diagnózisa történelmi távlatból is megerősíthető. Hogy a magyarság „magára ocsúdása” történt-e meg ekkor, az viszont már kérdéses. Ez az öntudatos tézis persze bizonyos értelemben csakugyan helytálló. 1919 ősze csakugyan az úgynevezett asszimilációs szerződés felbontását, „magyarok” és „zsidók” elkülönítő szembeállítását hozta. Amikor megtörtént a forradalmakkal való leszámolás, megtörtént a „zsidók” ellenséggként való kijelölése is. Méghozzá kettős értelemben. E logikában a „terror-fűk” is „göndörfürtűek” s a tőke 70 %-a is „idegen”. A cikk azonban mindezt „magára ocsúdásként”, azaz föleszmélésként, pozitív állításként fogalmazza meg. Márpedig ma már tudható, mindez inkább a modern magyar történelem egyik legnagyobb szociokulturális töréseként épült be a folyamatokba. Ilyen értelemben a cikk perspektívája teljesen hamis. De úgy is mondhatjuk, tudatos (ön)megtévesztés. S hogy itt csakugyan egy (kíváncsúnak vélt) ideológiai konstrukció záróköve került a helyére, mi sem mutatja meg jobban, mint a cikk zárása, amely szerint „itthon is európai és keresztény országban vagyunk”. Az ország ugyanis éppen elszakadóban volt „Európától”, a „keresztény ország” minősítés pedig, bár mint a „keresztény-nemzeti kurzus” szintagma eleme csakugyan pozicionáló helyzetbe került, ideologéma lett, ám a kereszténység evangéliumi lényegének ez a kurzus nem felelt meg. Sőt annak megcsúfolója, igazi lényegének kifordítója lett.

A cikk egésze tehát egy irodalmias eszközökkel végrehajtott ideológiai alapvetés. Egy új orientáció elemeinek összerakási kísérlete.

A szerző személye, akár jegyezve van a cikk, akár nem, mindig fontos elemét adja a jelentésnek. Minden megnyilatkozás *valakinek* a műve, ő is megjelenik benne (akár észrevesszük ezt, akár nem). Ha tehát tudjuk, hogy ki a szerző, a jelentés összetettebb lesz. Az *Új Nemzedék* e cikke azonban, újságírói szokás szerint, névtelen. Fölmerül tehát a kérdés: ki írta ezt a cikket? „Külső”, narratív forrásunk nincs a szerző személyére vonatkozóan, e vonatkozásban annyi csak a bizonyos, hogy a névtelenségben maradó szerző egyike azoknak, akiket az *Új Nemzedék* már hivatkozott bemutatkozó cikke a lap munkatársaiként nevez meg. Azaz, a felsorolás sorrendjében: Milotay István, Serényi Gusztáv, Sághy Ferenc, Kádár Lehel, Komáromi János, Kosztolányi Dezső, Lendvai István, Szirmay Ödön, Móricz Pál, Neubauer Gyula, Pető Sándor, Burián Károly, Cavallier József, Dobozi István, Doby Andor, Jeszenszky Géza, Kemenes Lajos, Kiss Géza, Malonyay János, Rakovszky Menyhért valamelyike. Ez a lista azonban egyéb információk híján túl tág ahhoz, hogy automatikusan kijelölje a szerzőt. Marad a stíluskritika, mint az azonosítás eszköze. Ha erre a szempontra összpontosítjuk figyelmünket, a szöveg-

ből kiderül: a szerző író, méghozzá kitűnően fogalmazó író, olyan, aki mesterien bánik a nyelvvel. Tömören, választékosan ír, nyelvi eszközeit a hatásos képiség jellemzi. A nyelv leíró, atmoszférateremtő és manipulatív (megtévesztő) funkcióit egyaránt jól használja. Nyelvi teljesítménye személyét igen magasra helyezi az írói mesterség piacán. Az elhallgatások, kiemelések, az információk adagolása gyakorlott „kommunikátorra” (értsd: manipulátorra) vallanak. Olyanra, aki nem kezdő a szakmában.

A szerkesztőség megnevezett tagjai közül mindez csak Kosztolányi Dezsőről mondható el. Rá eminensen jellemző a nyelvi képzelet gazdagsága és tömörítő ereje, amelyre e cikk is bőségesen ad példát: „teasárga őszi délután”, az őszi „hal-dokló tüzel”, „ámbrailatos szók”, „színházi fürgeteg”, „gyanta-villám”, „acéllemezmennydörgés”, „faji agyarkodás”, „a tudomány tudománytalan bohóca”, „göndörfürtű terror-fiúk”, „kiáltóan-idegen főváros” stb. A második bekezdés első mondata, a „teasárga őszi” és a templomi „villamosgyertyák” fényének egyetlen képben való összefogása pedig szinte névjegyértékű nyelvi formulázás. Tartalmilag is van két mozzanat, ami rá, s csakis rá utal a szerkesztőség tagjai közül. Nietzsche nevének beemelése a diskurzusba (saját olvasmányélménnyel társítva) és az országnak nemcsak keresztényként, de „európaiként” való tételezése. E két momentum megjelenése és hangsúlyos szerepeltetése nem „kurzista” gyakorlat, ez e cikkben a magánizlés és -vélemény fölszínre emelkedése. S egy jellegzetes retorikai szerkezet, amely mondandóját a kérdésre adott válasszal nyomatékosítja, szintén névjegyszerepű. Itt a „Csodálkozol? Ne csodálkozz!” sémával él, nevezetesen *Aurélius* című novellájában (1931) pedig az „Undorodsz? Ne undorodj!” sémával. A képzelet és a retorika mint észjárás egyaránt Kosztolányira vall.

Sajnos, a cikkben megmutatkozó elegáns aljasság szintén az ő személyét tolja előtérbe. Ez ugyanis nemcsak itt, hanem az „újnemzedékes” periódusban írott Kosztolányi-cikkekben is jellemző jegye. (Ismeretes, egyebek közt erre a kombinációra épül a *Pardon* rovat retorika struktúrája is.)

Summa summarum: a *Harcos templom* Kosztolányi bemutatkozó cikke az *Új Nemzedék*ben. S egy új orientáció meghirdetésének artisztikus kísérlete. Hogy mennyiben fedte ez privát álláspontját, lehet találgatni, tehetségét azonban a feladat teljesítésének szolgálatába állította.

A Kosztolányi-szöveg változatai, avagy Kosztolányi szövegváltozatai

Kosztolányi Dezső novellisztikájával kapcsolatban közhelynek számít az a megállapítás, mely szerint a szövegek sok változatban ismertek, és ezek kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól. A szerző által kötetekbe rendezett írásokat sokszor megelőzték a napi- vagy hetilapokban közölt korábbi megfogalmazások, és az újabb redakciók folyóiratokban, további kötetekben gyakran később is újra meg újra napvilágot láttak, bizonyos módosításokkal.

A kritikai kiadás feladata a variánsok számba vétele. Az eltérések regisztrálása, a különböző változatok összevetése alapján akár az „alkotói módszer” alakulására is következtethetünk, vagy éppen az író „szellemi fejlődéstörténetére.” Ám ha nem is mindig nyerünk merőben új szempontokat Kosztolányi értelmezéséhez, és nem kerül az életmű alapvetően új megvilágításba, pusztán a filológiai pontosság kedvéért is megállapíthatunk bizonyos jellemző okokat a szövegváltoztatásokra.

Az alábbiakban a kritikai kiadás azon készülő darabjából hozok néhány példát, amelyik a húszas évek elején először kötetben megjelent rövidebb prózai írásokat dolgozza fel. Ez két kötet: a *Béla, a buta* (1920) és *A rossz orvos* (1921). A kritikai kiadásban a szorgalmas szerkesztő a szövegkritikai apparátusból kiemelve számos helyen világítja meg a fontosabb eltéréseket. Jelen ünnepélyes alkalommal nincs mód hosszasan idézni a példákat, de néhány jellemző esetre azért lehet hivatkozni.

A leggyakoribb változtatás a rövidítés. Ennek legegyszerűbb módja a kötőszók, a határozott vagy határozatlan névelők elhagyása. Ez a karakterszám csökkentése mellett, amit a folyóiratbeli közlés terjedelmi korlátai megkívánnak, stiláris következményekkel is járhat. Hasonlóan egyszerű megoldás egy-egy közbevetés elhagyása.

Bizonyos esetekben a rövidebb változathoz az elsődleges mondandó szempontjából kevésbé fontos körülmény hiányzik.

Vékony Pál hagyatékába történetesen elkeverődött egy angol könyv is, valami homályos és értéktelen teológiai munka, melyet valaki valamikor náluk felejthetett.

Legenda: BB, 1920

Vékony Pál hagyatékába történetesen elkeverődött egy angol könyv is, melyet valaki valamikor náluk felejthetett.

Vékony Pál élete és halála, Pesti Hírlap, 1925

Az ékszerész huszonhárom éves korában nősült meg, akkor, mikor kinyitotta az üzletét egy belvárosi utcában.

Hűség: BB, 1920

Henrik, az ékszerész huszonhárom éves korában nősült, mikor kinyitotta üzletét.

A dal, Az Érdekes Újság, 1925

Máskor a hosszabb változat lényeges információkat tartalmaz, például a szereplők jellemzését árnyalja.

Azon az estén megcsalta a feleségét.

Másnap sürgőnyt menesztett hozzá, melyben valami ürüggyel hazahívta. Vádat vagy lelkiismeretfurdalást nem érzett. Nagyon hamar rájött arra, hogy aggodalma is túlzott volt, [...]

Hűség: BB, 1920

Azon az estén megcsalta feleségét.

Másnap sürgőnyt menesztett hozzá, melyben valami ürüggyel hazahívta. Hamar rájött arra, hogy aggodalma túlzott, [...]

A dal, Az Érdekes Újság, 1925

Mindenekelőtt nehéz a folytatása. Mert minél tovább gondolkodott, annál világosabban látta, hogy az előbbi kimagyarázkodás talán pillanatnyilag megoldotta a helyzetet, de a végső elintézés, mellyel még adós, csak elnapolta. Mit tegyen holnap? Egész éjjel ezen töprengett, hátratett kezekkel járt föl s alá szobájában.

Örült: RO, 1921

Mindenekelőtt nehéz a folytatása. Mit tegyen holnap? Egész éjjel ezen töprengett.

Lajos megőrül..., A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1925

Arra is van példa, hogy a hosszabb változatban a befejezés válik még csattanósabbá egy-két mondatnyi bővítéssel.

Diadalmasan lobogtatta ezt a leletet, mint híres sebészek műtétéknél a kór- okozó daganatot és azt a fölöttébb becses tanácsot adta a betegnek, hogy máskor ne hordjon a zsebében oly sokáig sajtot.

F. F. rejtélyes gyógyulása, Képes Újság, 1919

Diadalmasan lobogtatta meg ezt a leletet, mint híres sebészek műtétéknél a kór- okozó daganatot és azt a fölöttébb becses tanácsot adta a betegnek, hogy máskor ne hordjon a zsebében oly sokáig sajtot.

F. F. főfelügyelő az orvosi tanácsért ötven koronát nyújtott át, melyet az orvos eleinte vonakodott elfogadni, de aztán engedett neki.

Mindenesetre, gondolta, egy tégl a harmadik emeletes házhoz.

F. F. rejtélyes gyógyulása: BB, 1920

Olykor egy-két szó kicserélése arra utal, hogy Kosztolányi az újabb változatot kifejezőbbnek, pontosabbnak érezte.

Az utcán megfordult a nők után és találkozott azokkal a barátnőivel, akiket fiatalkorában szeretett.

Kegyetlen, igazán kegyetlen tréfa – mondta az asszony és reszketett a gyűlölettől.

A rossz orvos, 1921

Az utcán megfordult a nők után, találkozott azokkal a barátnőivel, kiket legénykorában szeretett.

Kegyetlen, igazán kegyetlen – fakadt ki az asszony s reszketett a gyűlölettől.

A rossz orvos, 1927

Semmi kétség, a kis imposztor kívül rázárta dolgozószobája ajtaját és eltűnt.

Öt évi fegyház: RO, 1921

Semmi kétség, a kis imposztor kívül rázárta a dolgozószobája ajtaját és kerekét oldott.

Igazság, Pesti Hírlap, 1926

Ez a négy fiatalember minden szerdán este együtt vacsorázik, mikor megbeszéljük életük kis eseményeit.

Őrült: RO, 1921

Ez a négy fiatalember minden szerdán este együtt vacsorázik, mikor megbeszéljük életük apró-cseprő eseményeit.

Lajos megőrül..., A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1925

Előfordul, hogy egy szó kicserélésével a tartalom lényegesen megváltozik.

Akkor szesszel dörzsölte homlokát, friss kemény ingébe gyémántgombokat tűzött, [...]

A rossz orvos, 1921

Akkor szesszel dörzsölte homlokát, friss keményingébe gyöngyházgombokat tűzött, [...]

A rossz orvos, 1927

Van, amikor a megváltoztatott szórend indokolt.

A színes kockát kiengedte kezeiből, melyet eddig makacsul szorongatott.

A rossz orvos, 1921

A színes kockát, melyet eddig makacsul szorongatott, kiengedte kezeiből.

A rossz orvos, 1927

A különböző közlések között eltelt évek során a pénz értéke, alkalmasint maga pénznem is megváltozott, ezért a korábbi megfogalmazás már nem időszerű.

Huszonöt éves szolgálati idejét a vállalat megünnepelte. Ezer koronát adtak át borítékban [...]

Apa: BB, 1920

Huszonöt éves szolgálati idejét a vállalat megünnepelte. Kétszázötven pengőt adtak át borítékban [...]

Jánoska betegsége, Ünnepe, 1935

A számla 560 korona. [...] 600 koronát nyújtottam át, mire ő visszaadott 40 koronát.

A rossz orvos, 1921

A számla 150 koronát tett ki. [...] 200 koronát nyújtottam át, mire ő visszaadott 50-et.

A rossz orvos, 1927

Néha az újabb változatban az idegen szót Kosztolányi magyarra cseréli.

Ha a *croupier* pénzt számolt, szemét lehunyta, fejét lehorgasztotta.

A rossz orvos, 1921

Ha a kártyamester pénzt számolt, szemét behunyta, fejét lehorgasztotta.

A rossz orvos, 1927

[...] a köpőládát stratégiai okból a másik sarokba tette és védekező állásba helyezkedett.

Őrült, RO, 1921

[...] a köpőládát hadászati okból a másik sarokba tette és védekező állásba helyezkedett.

Lajos megőrül..., A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1925

A napi- vagy hetilapokban olvasható változatok gyakran megelőzték a kötetbeli megjelenést, sokszor azonban követték (is). Ezért amikor a kötetben megjelent szöveget az újabb közlés terjedelmi korlátai miatt rövidíteni kell, az utolsó változat sokszor akár hosszú bekezdésekkel rövidebb a korábbiaknál. Így mindazok a kiadások, amelyek a szerző által utoljára javított szöveget veszik figyelembe, Kosztolányi eredeti megfogalmazásaihoz képest igencsak hiányos változatokat adnak közre.

Az idézettekhez hasonló változtatások gondos összevetése további vizsgálódásokhoz szolgálhat alapul. A kényszerű rövidítések feltételezése mellett következtethetünk az írói szándék alakulására, történjék az akár stiláris, akár tartalmi megfontolásokból. Érdekes lehet például annak megfigyelése, hogy a változtatások vajon összefüggenek-e az adott publikációs fórummal, alkalmazkodnak-e egy-egy napilap, hetilap követelményeihez. Mindezek részletes feldolgozása azonban már nem a kritikai kiadás, hanem irodalomtörténeti szaktanulmányok feladata.

IX. Vita a piskótáról

(Ezt a kézirat töredéket éppen a legjobb pillanatban leltem meg papírkosaram mélyén. Gyanítom, hogy az *Édes Anna* IX. fejezetének egyik korábbi változata, ám ennek eldöntésére az ünnepeket érzem illetékesnek.)

[...] A viszonyok javultak. Igaz, még sok baj volt. Vizednél alkalmi kompániák verődtek össze. Egyik délután eljöttek Tatár Gáborék, Veres szerkesztő, Kulcsár professzor, Druma is leugrott feleségével, meg Moviszterné. A polgári élet meggyújtotta szegényes csillárjait, de az özsonna eléggé kedélytelen volt. A beszélgetés megdőccent, elakadt.

– Igaz – mondta Drumáné az általános csöndben –, az Anna. Hol az Anna? Ma még nem is láttam.

– Az új cseléd? – kérdezte Tatárné. – Jó lányod van? Ügyes? A lakásod ragyog. És megbízható is? Mondd, szívem, nem lop?

– Te nem ismered az Annát? – csodálkoztak az asszonyok kórusban.

– Még nem vagyok neki bemutatva – tréfált Tatárné, a matróna rendíthetetlen biztonságával.

Ezen nevettek. Vizedné csöngetett. Anna üvegtálon hozta a mandulás piskótát, a kék kartonruhájában. Még át se öltözködhett. Cipője klaffogtak. Zavartan jött előre az asztalig, ott megállt, a tálat letette. Vizedné egy darabig gyönyörködött a némajelenetben, majd magához intette, s egy humoros, de büszkélkedő körmozdulattal rámutatott:

– Igen. Ez az Anna. Az én Annám.

Alighogy becsukódott mögötte az ajtó, oly nevetés harsant föl, mint mikor a színről egy hírneves komika távozik. Maguk se tudták, min nevettek, de nevettek. Ebbe a hahotába lépett be Moviszter, az öreg doktor. Ő is úgy érezte itt magát, mint aki színpalak között tévelyegve véletlenül a színpadra botlik, egy ismeretlen darab zajos jelenetébe. Meg kellett neki magyarázni, hogy az Annáról van szó, a híres Annáról.

Később az urak cigarettával és szivarral a szájukban, a bortól fölrozsászott arccal kiszállingóztak az ebédlőbe, az asszonyokhoz. Tatár az ajtófélfára támaszkodva hallgatta, mit beszélnek.

– Még mindig a cselédügyek? – szörnyülködött, kidüllesztve enyhe pohát, melyen szépen megfeszült a fehér selyem mellény.

De azért őket is érdekelte, s félfüllel odafigyeltek. Víz visszahozta a bort az ebédlőbe. Moviszter a hintaszékbe ült, hunyt szemmel hintáztatta magát. Annáról folyt a diskurzus.

– Ezek a parasztlányok itt Pesten hamar kikupálódnak. Az enyém is, kérlek, az én Bözsim. Tavaly hozattam föl faluról. Vékonyka volt, rongyoska, mint egy madárijesztő. Én persze szépen kihizlaltam, föl is öltöztettem – dicsekedett Tatárné.

– Az enyém – szólt Drumáné –, az én Stefim mozizik és politizál. Nagy keresztény.

– Az enyém pedig – mondta Moviszterné –, az Etel, parancsol. Amennyiben engedelmeskedünk, nem is mond föl nekünk.

– Az enyém – jegyezte meg Vizyné nagy figyelem közepette, miután kárörömmel hallgatta végig a panaszokat – se moziba, se színházba. Még csak nem is énekel. Szeretője nincs. A családját nem is láttam. Árvalány. Folyton itthon ül.

– Hja, az Anna, az Anna az más.

– Ez nincs ingyen. Sokat vesződtem. És ennek is megvan a maga hibája.

Vizyné hibákat keresett benne, de nem talált. Helyeslő lárma zajdult. A lárma azonban egyszerre elült, mert bejött az, akiről beszéltek. Anna az asztalt szedte. Most még inkább figyelték, latra vetve minden mozdulatát. Az asztalhoz, a pohárszékhez ugrált, tündéri gyorsasággal. Mint valami halk automata mozgott ide-oda. Mint egy gép, gondolták, mint egy gép. Mikor Anna a pohárszékre tette a piskótát, Vizyné, mint akinek kedves ötlete támadt, így szólt:

– Anna, hozza csak ide.

A vendégek fölkeltek, kört formáltak Vizyné köré, úgyhogy a társaság egy pillanatra megmerevedett, a kör közepén a cseléddel, a szoborcsoportozat főalakjával. Moviszter megállította hintaszékét, kicsit előrehajolt. Vizyné leszelt két szelet piskótát, s átnyújtotta Annának:

– Ez a magáé.

Az arcok földelültek. Alamizsnálkodó, kegyes érzések fülledeztek a keblekben, hogy ezt a derék leányt megjutalmazták. De az alig vette át a tányéron a két szelet piskótát, máris visszafelé tolta:

– Nem. Köszönöm. Nem szeretem.

Kínos csend keletkezett. Vizyné határozott hangja törte meg:

– Akkor, fiam, szépen tegye vissza. A világért se. Nem erőszakolom. Kimehet.

A vendégek ott állogáltak körben, arcukon azzal a derűvel, mely most zavarrá bambult. A leforrázottság undok tanácstalansága kóválygott fölöttük.

– Anna tökéletessége és hallgatása egyaránt félelmetes – jegyezte meg Veres szerkesztő, majd így folytatta –: Némassága először csak védekezés, később már távolságtartást jelezhet, hiszen éppen önök mesélték, hogy Anna tüntetőleg nem vesz részt az egymást kibeszélő cselédek és urak társasjátékában.

– Vagyis kosarat adott? – csodálkozott Tatárné.

– Dehogy – magyarázta Vizyné –, ez ilyen. Nem eszik semmi finomat. Még a baracklekvárt is otthagyja. Reggel kávét. Ebédre is csak egy kis főzeléket. Vacsorára semmit. A piskótát pedig, úgy látszik, egyáltalán nem szereti.

– Vagy talán nagyon is szereti – mondta Moviszter, aki még mindig előrehajolt a hintaszékben, majd még hozzátette: – A cselédek, kérem, nem is merik szeretni azt, amit szeretnek. Tessék egyszer megpróbálni. Adjon neki mindennap piskótát. Majd meg méltóztatik látni, hogy szereti.

– De minek? Hiszen nem beteg. Diétás kosztot a cselédnek?

– Való is az ő hasukba – mormogott Tatárné. – Jó is lenne. Piskótát.

– Ezek a te csavaros elméleteid, Miklóskám – szolt át Druma a doktorhoz.

– Pedig, ha jól sejtem, a doktor nyakában lévő Mária-érem másik oldala a polgári szabadelvűségben gyökerező embertiszteletet tanúsítja – jegyezte meg Veres szerkesztő, majd így folytatta: – Az úr–cseléd viszony kölcsönös kiszolgáltatottságot eredményez, pedig egymásra vagyunk utalva, de csak akkor tudnánk elviselhetővé tenni egymás életét, ha nem vennénk halálos komolyan szerepeinket.

– Szerkesztő úr most prédikál vagy agítál? – kérdezte Tatár, majd Moviszterhez fordult: – Drága doktor úr, ezek mégiscsak más emberek, mint mi. A gyomruk is más, a lelkük is más. Cselédek. Nincs emberi egyenlőség, csak emberi különbség van. Punktum.

Körülnézett. Akkora sikere volt, hogy Kulcsár professzornak kétszer is meg kellett köszörszólnie a torkát, hogy szóhoz jusson:

– Mivel a marxizmus üdvtörténeti örökségét olyan diszkurzus próbálja kitörölni, amelyet az önfelszámoló helyettesítések alakzatai működtetnek, könnyen belátható, hogy a tudatos felejtés stratégiái miért lepleződnek le ismételt az autoritativ emlékezet eseményeiként.

A feleségek kérdőn néztek férjeikre, ők meg egymásra. A professzor észrevette ezt, és megpróbálta segíteni szavainak értelmezését:

– A diszjunktív tudományos tapasztalatok normatív összebékítésének igénye annyiban nem tekinthető már általános érvényűnek, amennyiben tudománymódszertanilag is kérdésessé vált, vajon szükségszerűen és kölcsönösen föltételezi-e egymást a tudás ún. objektivitása és bármely, vele összefüggésbe hozható (morális, politikai, vallási) cselekvés szubjektivitása.

– Márpedig, tisztelt professzor úr, nincsen sem morális, sem politikai, sem vallási megoldás az emberi különbségre – jelentette ki Tatár.

– De van – mondta Moviszter, aki a hintaszéken szórakozottan babrálgatta az óraláncáról lecsüngő Mária-érmet.

– Micsoda az a megoldás? – kérdezte Tatár fölvetve kövér, okos fejét.

– Az irgalom. Van egy ország, ahol mindenki szolga és úr egyszerre. És egyenlő. Mindig, az év minden napján.

– Melyik az az ország?

- Krisztus országa.
- Az fönn van, a felhőkben.
- A lélekben van.
- De tessék megvalósítani itten. A bolsevikiekkal, az elvtársakkal.
- Nem is kell megvalósítani – szólt Moviszter ingerülten, mert a betegsége miatt ideges volt. – Egyetlen ideált se szabad megvalósítani. Akkor vége.
- Bocsanat, ön, doktor úr, odaültetné asztalához a cselédjét? – kérdezte Tatár.
- Nem. Ez csakugyan komédia lenne. Lélekben mindig az én asztalomnál ül az én cselédem.
- Ej – fenyegette a doktort –, te a bőröd alatt vörös vagy. Ne is tagadd, Miklós-kám – és úgy megölelte, hogy Moviszter vékony lapockacsontjai beléropogtak. – No, Isten éltesse! Igyál, öreg bolseviki.
- Persze hogy ezt akarják – folytatta Tatár –, egy világtörténelmi szerepcserét. Titeket leszállítani innen a pincelakásba, a házmesteréket pedig fölszállítani ide.
- Lábuknál feküdt a forradalom patkánya. Döglött volt már. De azért még egyszer agyonütötték. Viziné monologizálva sópáncodott:
- Igaz, hogy eleget dolgozik. De mit csináljon? – kérdezte ingerülten. – Itt megvan a kosztja, kvártély. Ruhát is kap majd. A bérét félreteheti. Mit akar még ebben a nehéz időben? Sokszor mondogatom, hogy manapság csak a cselédeknek van jó dolguk.
- Az asszonyok sóhajtottak, mint megannyi pályatévesztett nő, aki sajnálja, hogy e kegyetlen világban semmi körülmények között sem lehet cseléd..
- Hölgyeim, váltsunk nézőpontot – javasolta Veres szerkesztő –, és lássuk be, hogy a lent és a fent világa között nincs lényegi különbség, az abszolút kiszolgáltatottság és az abszolút szabadság végső soron azonos következményekkel jár: az egyformán kiszámíthatatlan a függéssel.
- A doktor az ujjával odaintette feleségét. Mindig tíz előtt szokott lefeküdni. Tatárek is cihelődtek, de Tatár még búcsúzás előtt odaszólt Veres szerkesztőnek:
- Maga, szerkesztő úr, alaposan belezúgott ebbe a... , hogy fejezzem ki magam? Ebbe a témába.
- Mert ez egy valóságos regénytéma, talán Kosztolányi megbirkózna vele – vélte Veres szerkesztő.
- Az a kommunista hírlapíró, aki most nagy keresztény, aki valami verset írt egy beteg gyermek haláláról? Azelőtt a zsidók fizették meg, most meg a keresztények. És, mondja már, mit akarhatna a maga Kosztolányija ezzel a témával? – kérdezte Druma.
- Talán vezekelni – tűnődött Veres szerkesztő. [...]

Muzsikaszó zongoraszonátával

•

Sárszeg zenei élete

A vidékiesség jelképes színhelye zenétől visszhangzik Kosztolányi regényében.¹ A *Pacsirta* elbeszélője élő eseményként jeleníti meg a cigányzenekar előadását. Az elsőhegedűs arcjátéka, testbeszéde elválaszthatatlan a hallgatóságra gyakorolt zenei hatástól. Színész és néző együttes testi jelenlétének a feltétele a térbeli határok átlépése. Jellemző, hogy éppen a „szárnyasajtóba” áll a „banda”. A szárnyaló, lélekemelő zene szóképein át jelenik meg a megtisztulás képze, amely a kaszinó légkörében a szó szoros értelmében gyógyító hatást jelent: „Látszólag közönyös volt. Szívét azonban egészen átadta a cigánynak, hogy hozzon ki belőle mindent, csiklandozza, kezelje. Kényelmesen, úri nemtörődomséggel nyújtotta oda neki, úgy, ahogy más a lábát teszi a körömápoló elé. Jobban bízott benne, mint Gálban, a háziorvosában”.² Az elbeszélő ironikus hasonlata azt sugalmazza, hogy sekélyes lélekre vall az önátadás léha formája, mert önsajnálata vagy önelégültség az alapja: „Priboczay elolvadt, mind a két szeme könnyezett, pocsékra ázott a mélabúban”. (349) A cigányzene úgy ejti ájult révületbe a hallgatót, hogy az elengedettségen túl nem igényel tőle további erőfeszítést: „Mihelyt meghallotta a hegedűszót, hátradőlt székében, karjait ellógatta, dagadó homlokérrel, elmeredő szemmel figyelt”. (347) A kockázatmentes lelki kitárulkozás élményétől elválaszthatatlan az éntudat megerősítése. Az asztali mulattatók megjutalmazásával űzött játék ezt a célt szolgálja. A kegyetlen tréfa helyreállítja a muzsikások és a mulatozók között fellazult határokat: „Tavaly minden cigánynak egy-egy sonkát akasztott nyakába és úgy kellett húzniok kivilágos kivirradtik”. (347) A zenészek jól ismerik ennek a játéknak a lélektanát, s józan számításból eljátsszák a nekik rendelt szerepet:

¹ Az elképzelt kisváros egyik mintaképe, Szabadka lakossága a *Pacsirta* elbeszélt történetének idején, 1900-ban 83.593 volt, s így népesség tekintetében Magyarország városai között a harmadik helyet foglalta el. Zenei élete fejlett volt. A zeneiskola alapját 1873-ban vetette meg a város. Az 1889-ben alapított Szabadkai Dalegyesületnek az író apja is tagja volt, aki nagy kedvvel hegedült gyermekeinek. A Szabadkai Filharmónia 1908. február 12-én tartotta első hangversenyét. Lányi Ernő irányításával a szimfonikus zenekar egy-két év leforgása alatt országos hírnévre tett szert. Az együttessel szívesen játszottak az Európa különböző országaiból érkező rangos előadóművészek.

² Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*. Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai Kiadás. A szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta: Bucsecs Katalin. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2013. A továbbiakban e könyvre hivatkozva csak a lapszámot adom meg (347) a főszövegben.

„A primás mindent megtett: kínoztá, gyötörte, édesen szenvedtette, mint úri szolgája”. (349)

Az értékek viszonylagosságának sejtelve azonban a cigányzene hallgatása közben is jelen van. Mintha a mélabú lelki közösséget teremtené egy pillanatra a kompánia tagjai között: „Mindenki más és más tartalommal töltötte meg a dalt, a verseket, melyek firól-fira szállnak és évszázadok kincsét őrzik”. (349) A muzsikaszótól elvarázsolt társaság tagjainak a körképe egyszerre megrázó és nevetséges: „Füzes Feri kukorékolt, Hartyányi Olivér dörögött, Szunyogh lehorgasztotta fejét, mélységes részegségében és ingatta, mint az elefánt. Környey hetyke lett, Mályvády, a természettudomány derék barátja, tréfás, Kostyál kötekedett, Gaszner Máté őrjöngött”. (351) Az önkívületi állapot egyáltalán nem számít kivételesnek a párdúcok csütörtöki összejövetelein, sőt a lerészegedés a szertartásrend elengedhetetlen eleme. A „kanzasúrok” nem utolsó sorban a tilalmak egyezményes feloldásának köszönhetik vonzerejüket.

A világi szerepében tetszelgő Sárcevecs felszínes általánosítás alapján hiheti azt, hogy „Valahol a Szajna partján ennyi jószándékból, ennyi szívből és érzésből építmények emelkednének, könyvek íródának”. (351) A francia kultúráért rajongó Sárcevecs fellépése akár ironikus távlatba is helyezheti a cigányzene szeretetét. Az elbeszélt történet idején lényegében kortársnak számító Verlaine művészi hitvallása így határozza meg a költészet törvényét: „De la musique, avant toute chose”. (*Art poétique*) Sárszegen a cigányzene van mindenütt jelen. Amikor Ákos a kaszinóból hazafelé megy a városon át, egy kávéház teraszán Cifra Gézát pillantja meg, aki „szolgálat végeztével ide tért be, cigányzenét hallgatni”, később „megint cigányzenét hallott. Azt hitte, hogy követi a kaszinói banda, a háta mögött, de az valahol előtte cincogott, annál a háznál, melyben Orosz Olga lakott”. (373) Baudelaire a természetesnél magasabb rendűnek ítélte a mesterséges élvezeteket. A *Les paradis artificiels* boros és pálinkás üvegek osztagainak alakjában jelennek meg a párdúcok előtt. Sárszeg neve magában foglalja a földhözragadtságot megtestesítő anyagot. Úgy látszik, a helyi szellemet kifejező egyéniség megkülönböztető vonása a testvéries ellágyulás: „A pincérek lábujjhegyen jártak. Megsejtették, hogy itt valami rendkívüli történik, amit megzavarni istentelenség”. (351) Az érzés azért lesz úrrá a hajdún, mert „ő is székely–magyar volt”. (351) A kaszinó számalmas díszlete a Széchenyi megálmodta „eszmeváltó körnek”.³ A párdúcok olyan elszántan mulatnak, mintha hivatást teljesítenének. A „legnagyobb magyar” cselekvő volt, kései utódai frázisokat pufogtatnak, s legfeljebb szemlélődnek, de az már semmiképpen sem mondható el róluk, hogy „józanul”.

³ Ezzel szemben a Szabadkai Nemzeti Kaszinó ebben az időszakban kéthetenként felolvasásokkal egybekötött estéket rendez, s ezeken az eseményeken zenészek is fellépnek. Vö. Magyar László: *Szabadka képes történelme*. Szabadka, Íróközösség, 2004, 170.p.

A sírva-vigadás és a „spleen”, a francia századvég betegsége között ugyancsak lényegbevágó a különbség: „egy borostás arcot érzett arcán s egy száját a száján, mely nyálas csókkal végignyalta. – Édes, édes, öregem. Ladányi volt, Sárszeg 48-as függetlenségi képviselője, ki mellén zokogott. Ákos megölelte őt. – Derék 48-as vagy, Laci, tudom. – Te is az vagy, édes, édes öregem, – mondta Ladányi – derék, magyar ember vagy. És sírtak”. (357) A nemzeti önsajnálatot a tárgyaltalan bánattól, a mélabú bölcselleti okainak a keresésétől akkora távolság választja el, mint a *Bácskai Közlöny*t a *Figaró*tól. A kortárs francia irodalom a „tisztá költészet” eszményének jegyében eltávolodik az életrajzi forrásoktól, s a jelentésteremtő szóképek képzetfelidéző erejére hagyatkozik. Sárcevecs az irodalom lényegének a személyes élmények közvetlen kifejezését tekinti, ezért ágál az érzések megörökítése mellett: „nábobi tékozlás szétszórni azt, amit átélünk, kilocsantani a borral együtt a padlóra”. (351)

Ákos köszönés nélkül megszökik az utcán, egyedül ő válik ki a társaságból, s keresi a mielőbbi visszavonulást, hogy magába szálljon. A „kánzsúr” mozgalmas kaszinói jelenetei a városban folytatódnak, amelyet valóságos csatatérre változtat a dorbézoló gyülekezet: „Egyszerre durranást hallott háta mögött. Egyet, kettőt, hármat. Revolverből lőttek. Majd ismét hármat lőttek, de most gyorsabban egymásután. Nem ijedt meg. Tudta, hogy ez is hozzátartozik a mulatsághoz”. (361) Jelképes, hogy a nemzeti kaszinó alapítójáról elnevezett épületben tesz kárt a párdúcok vezére: „Környey széles jókedvében lövöldözni szokott, s levegőbe süti el forgópisztolyát. Múltkor a Széchenyi egész mennyezetét és minden tükrét összelövöldözte. Nem rosszindulatból, hanem kedélyből”. (361) A sárszegi polgárok megszokták a csütörtök éjszakai hadizajt: „Sárszegen mindenki ivott. Egy paraszt a járda szélén álldogált, majd pár lépést próbált tenni és arccal a földre vágódott, mint katona, kit eltalált a golyó. Leterítette a hatalmas szesz. Úgy is maradt. Elnyúlt a csatatéren”. (363) Az itallal folytatott össznépi küzdelem békaegérharc, elszántan vívott, kisszerű hadakozás. Környey, a főpárdúc, azonban komoly átéléssel alakítja az emelkedett hadvezér szerepét.

A cigányzene ellenpontját Beethoven első szonátája jelenti a regényben, melyet Pacsirta anyja hajnali három óráig próbálgat a zongorán, férjére várva: „Aztán a hangjegyfüzetben lapozgatott, kiemelte a sok kötet közül Beethoven szonátáit és az elsőt próbálgatta, mely merész, ugrándozó ütemeivel átszállva évek távolságán fájó zsongást ébresztett benne. (...) addig ismételte, míg ujjai forogni kezdtek, és a lehangolt zongora acélosan zengett az összhangos bánattól. Valóságos gyakorlat volt ez, izgalmas hajsza”. (387) A leírás az f-moll, Op. 2 No. 1 nyitó tételére illik. Vajon melyik kiadvány alapján utal itt Kosztolányi a négytételű zeneműre? Beethoven zongoraszonátáinak közreadásában az elbeszélte történet idejétől a regény keletkezéséig Bartók vállalkozása számít jelentős eseménynek, amelyről Kosztolányi bizonyára tudott, hiszen Csáth kritikát írt az első kötetről. A kérdés megválaszolásához azért adhat támpontot Kosztolányi unokatestvérének bírálata,

mert jellemzi a hazai kottahasználatot, s kitér a kiadástörténetre: „Tenger pénz megy ki külföldre kottákért és határozottan indokolt is, hogy azokat a szerzőket, akik közkinccsé váltak, magyarul is kiadják. Csodálkozni lehet rajta, hogy Chopin, Schumann, Mendelssohn még nem jelentek meg. A zeneiskolákban szabály, hogy a teljes szerzőt sohase adják a tanuló kezébe, hanem csak egyes munkáit. Szemelvényeket. [...] Az instruktív kiadványok a pedagógiai célnak megfelelőleg részletes útmutatásokkal és ujjazással vannak ellátva. Eddig persze nálunk csak német kiadások voltak forgalomban”.⁴ Csáth üdvözli Bartók munkáját, bátorítja az itthoni közreadói tevékenységet, s szorgalmazza a magyar kiadások használatát. Csáth, s minden valószínűség szerint Kosztolányi is valamely német kiadványból ismerkedhetett meg Beethoven szonátaival. A Rózsavölgyi és Társa kétszer, 1909 szeptemberében, illetve 191-ben adta ki Bartók közreadásában Beethoven első öt zongoraszonátáját egy kötetben.⁵ Az első szonáta a No. 1, op. 2/1 (f-moll). Bartók a sorrendben nem tér el d’Albert (1902–1903) közreadásától, amelyet az első kiadás előszavában fő forrásként nevez meg: „Minthogy nem vizsgálhattam át a szétszórótt kéziratokat és első kiadványokat, a véleményem szerint legpontosabb szövegű d’Albert kiadáshoz hasonlítottam ennek a kótaszövegét”.⁶ A második kiadásból egyébként Bartók kihagyta ezt a hivatkozást, ennek a lehetséges okait azonban már nem indokolt itt fürkészni. Bartók Eugen d’Albert közreadása mellett talán más, az első kiadásban nem említett műveket is használt.⁷

A zenemű igényes kiválasztása ellenére sem kíméli az elbeszélő iróniája Vajkayné próbálkozását: „Arcán, melyet a két égő lámpa között közel kellett tartani a hangjegyfüzethez, erőlködő figyelem, csodálkozás tükröződött.” (387) Az előadó feddhetetlen mesterségbeli tudása ritkán társul kottahasználattal. Richter idős korában azért folyamodott kottához, mert abszolút hallása valamiért sérült. Vajkayné szerény felkészültségét sejteti, hogy egyedül a *Hullámzó Balaton tetején...* kezdetű dalt tudja fejből játszani. Miután kimerülten lefekszik, a közelből cigányzene hallatszik, kutyaugatással keveredve. A kétféle hang vegyítése, akárcsak a zongoraszonáta és a magyar nóta egybehangzása, kegyetlenül csúfondáros végkicsengést ad az elmaradottságot jelképező Sárszeg zenei életének.

⁴ Csáth Géza: Beethoven–Bartók. Új hangjegyek. *Nyugat*, 1910. december 1. 1748.

⁵ R. és Tsa 3282 No. 5, op. 10/1 (c-moll), R. és Tsa 3283 No. 8, op. 13 (c-moll), R. és Tsa 3284 No. 14, op. 27/2 (cisz-moll), R. és Tsa 3285 No. 19, op. 49/1 (g-moll).

⁶ A hivatkozott mű: L. van Beethoven: *Sonaten für Pianoforte. Kritisch-instructive Ausgabe mit erläutitt fernden Bemerkungen und Fingersatzbezeichnung von Eugen d’Albert*. Lipcse: Otto Forberg (1902–1903).)

⁷ Bartók Beethoven közreadásainak a filológiájáról legutóbb lásd: Stachó László: *Bartók előadó-művészi modelljei és ideáljai*. Doktori értekezés, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2013. 114–122.

Vizyné habmerő kanala

Amikor kicsi voltam, emlékszem, egészen elbűvölt a konyha rejtelmes világa. Nemcsak anyám birodalma volt ez, hanem az egész családé. Ide, a nagy asztal mellé ültünk le iskola után leckét írni az öcsémrel, amíg anyánk vacsorát készített. Ide ült be apám rágyújtani vacsora után, mert akkor még senki sem háborodott fel ezen. Nagyon szerettem ilyenkor mellette ücsörögni és beszívni a konyhai illatokkal jó ízűen keveredő dohányfüstöt, és semmi kivétlenül nem találtam ebben. Az amúgy is állandóan párás helyiségben a cigarettafüst és a vasárnapi húsleves gőzfelhője vagy a sparheltből olykor kicsapó füstgomolyag hajszálra ugyanolyannak tetszett. Azóta is megvan bennem ez a csatolás, az evés meg a dohányzás egyértelműen összetartoznak.

Furcsa, hogy milyen mélyen beleégnek az ember fejébe ezek a gyerekkori képek. Anyámat például mindig ott látom a konyhában. Mondom, nemcsak az ő birodalma volt, de azért ő irányított itt, az nyilvánvaló. Mindent a saját keze alá rendelt, én pedig csodáltam, milyen magabiztosan mozog az asztal – szekrény – mosogató – tűzhely varázsnégyszögében cikázva. Nem voltak fölösleges mozdulatai. Valahogy olyan ügyesen tervezte meg az összes munkát, hogy sosem kellett kapkodnia, mégis egyszerre készült a leves, a főfogás, meg az elengedhetetlen sütemény, miközben rend és tisztaság honolt mindenütt.

Néhány feladatot azért kiosztott ránk is: zöldségpucolás, krumplihámozás, pánirozás és hasonló aprómunkák jutottak nekünk. Amíg ő a nagyjelenetet vezényelte, mi többnyire a konyhaasztalnál szöszmötöltünk. Elővettük a piros, szoc-reál konyhaszekrényből az eszcájgot meg a tányérokat, esetleg elővakodtunk a mosogatóig, mert már elég nagyok voltunk ahhoz, hogy egy-két poharat veszély nélkül elmosogassunk.

De a főhely, a szentek szentélye a tűzhely volt. A mellé nem lehetett csak úgy odaállni, ott nem lehetett felelőtlenül piszmogni, tehetetlenül bambulni, elszerencsétlenkedni a megfelelő időzítést. A tűzhely, ahol az ételek készültek, az igazi ételek – nem holmi vajas kenyér meg parizeres szendvics –, anyám teljhatalmú parancsnoksága alá tartozott. Annak, aki odamerészkedett, nem volt pardon.

Sosem felejtem el, amikor először odarendelt, hogy megtanítsa főzni. Tejbe-grízt. Miután anyám szelíd, de határozott tekintetének felügyelete alatt elkészült a nagy mű, szinte felnőttnak éreztem magam. Aztán következtek a bonyolultabb folyamatok: palacsintasütés, krumplipüré. Lassan beavatott lettem. Nem mindig örültem neki, mert ez kötelezettséget jelentett, mégis jó volt azt érezni, hogy felnőtt számba vettek. Már nem volt olyan titokzatos világ a konyha; tudtam,

melyik lábost használjuk húsételhez, melyik fazék való levesfélének, mi fán terem a habarás. Minden eszköznek ismertem a nevét. Majdnem mindnek.

A tűzhely mögötti falon függött egy piros nyelvű tálalókészlet, amit anyámék nászajándékba kaptak. Nagyon szépen illett a piros szekrényhez. Még a darabok sorrendje is az emlékezetembe vésődött: egy merőkanál, amivel kizárólag a vasárnapi levest szedtük tányérokba, egy módfelett hegyes húsvilla, krumplinyomó, szószos kanál, süteményes kés, amit csak palacsintalapát néven emlegettünk, és végül egy kanál sok lyukkal, amiről egyedül annyit sejtettem, hogy valami szűrőféleség. De hogy mit is kéne rajta átszűrni, azt nem tudtam megfejtetni. Tésztaaszűrésre alkalmatlan, arra az öblös, apró lyukú vagy hálós tésztaaszűrő való. Azt hittem, ez a darab a készletben dísz csupán. Haszontalan dekoráció. Éppúgy, mint a tányérok a falon, a falvédő vagy a szőttesek, a családi fotók aranyozott keretben és a feszület.

Hosszú évek teltek el boldog tudatlanságomban. Akkor szembesültem vele újra, mikor az *Édes Anna* kéziratát rendeztem sajtó alá, s egyszer csak a nyolcadik fejezetben, történetesen nem Kosztolányi jellegzetes zöld tintás kézírásával, hanem írógéppel letisztázott lapon előbukkant egy ismeretlen szó: 'habmerőkanál'. Különös hangzása miatt először azt hittem, félreolvastam valamit. Hogy nem is ez áll ott a sárgult, szakadozott papíron, hiszen nincs semmi értelme. Különben is, a főszövegnek tekintett első kiadásban ésszerűen 'habverő' szerepel. A gépelt lapon sorvégre eső első két szótag nem látszott tisztán, az elválasztójel pedig már egyáltalán nem. Emlékszem, kétszeres nagyításban néztem a kéziratról készült másolatot, csaknem egy centiméteres betűk töltötték be a képernyőt. Aztán belenyagyítottam még egyszer, a nagyfelbontású kép még szépen egyben maradt, az óriás betűk félreérthetetlenül világítottak a monitoron.

Gyorsan fellapoztam a regény első közlését a *Nyugat*-ban, mert a gyanú, hogy valami nem stimmel, egyre erősödött bennem. Ott viszont az árulkodóan értelmetlen 'habverőkanál' állt, ami igazolni látszott az én értetlenségemet. Lehet, hogy a *Nyugat* szerkesztője nem tudta, mi az a habmerő, lehet, hogy észre se vette, amikor tévesztett, és akaratlanul cserélte valami ismerősre azt a szót, amit nem értett. Ezt a jelenséget úgy hívjuk, banalizálás. Én magam is ekként akartam feloldani a bennem dúló kognitív disszonanciát. Elsőre a 'habverőkanál' nekem is értelmesebb olvasatnak tetszett. A kötetkiadás szerkesztője aztán – érthető módon – kihúzta a szóösszetétel oda nem illő tagját, így lett Vizyné habmerő kanálából habverő.

'Habmerőkanál'. Még az egybeírás is arról árulkodik, hogy ezt a szót régen minden háztartásban ismerték. Ma inkább a habszedő kanál van használatban, de külön írva a habmerőre is rengeteg találatot kaptam a hálózaton. És akkor hirtelen értelmet nyert. Volt a képek között egy hajszálla olyan, mint a régi konyhánk falán a tűzhely fölött, csak barnára pácolt nyéllal. Rájöttem, miféle habmerésről van szó. Eszembe jutott, hogy a húsleves tetején úszó szürkés tajtékot egyszer a

nagynéném ezzel a kanállal szedte le. Nem úgy, mint anyám, aki egy kis teaszűrőt használt ehhez a művelethez. Meg voltam győződve róla, hogy néném tévedésből használta a lyukas kanalat. Nyilván anyám tudta jól. Most ez a meggyőződés szertefoszlott, anyám tekintélye romba dőlt, én pedig megtanultam valaminek a nevét, mint kiskoromban.

IRODALOMTÖRTÉNETEK
ÚJABBAK

Rájátszások és értékösszefüggések

Mészöly Miklós egy sokszor idézett naplójegyzetében ezt írja: „A regényt kétrészesnek tervezem. Az első rész az üldöző, a perzekútor Saul, egészen István püspök megkövezéséig; ami számára közvetett módon elkövetett gyilkosság. Illetve, az ő érzékenységevel, a tettes közvetlenül ő. A második rész a damaszkuszi küldetés. Magát a »megvilágosodást« már nem ábrázolom; irodalmon túli megoldhatatlan feladat. (Még az olyan stilisztá is dadog az élményhatáron, mint Avilai Teréz.) Amit tenni tudok-szeretnék: az új sors rejtett előkészületeit bemutatni. Gyakorlatilag úgy, hogy az első rész motívumai – amelyek ott egy bizonyos magatartás és sorsvállalás igazságát igazolták – a második részben megmutatják a másik arcukat, a leleplezött és cáfolót. Olyan összecsendítésekre gondolok, melyeket nem az olvasói értelemnek kell észrevennie, hanem az érzelmi nyitottságnak, az atmoszféra sugallatára. Mindenesetre messze a »mann-ni /sic!/ úttól« szeretném végigjárni a magamét”.¹

Nehéz az íróval saját művének megítélése kapcsán vitába szállni, most mégis ezt teszem. Az az állítás például, hogy a „megvilágosodás” ábrázolása irodalmon túli és megoldhatatlan feladat, korántsem magától értetődően igaz. Ugyan miért ne lehetne erre kísérletet tenni? Érzésem szerint a magyarázat inkább az lehet, hogy Mészölyt valójában a kizökkent időt megtestesítő Saulus foglalkoztatja, míg az új világrendbe illeszkedő, sőt azt jelentős mértékben megvalósító Paulus nem érdekli. Ahogy írja, azt szeretné megmutatni, ahogy az új sors átveszi a régi helyét, nem előkészítetlenül, de az érintett szubjektum számára jóformán láthatatlanul. Hozzátenném még, továbbra is tiszteletlenül vitatkozva a szerzővel, hogy a *Saulus* első részében felvonultatott „motívumok” vajmi keveset árulnak el a hős belső bizonytalanságának feltételezhető okairól, vagyis kevésbé előlegezik a megtérést mint végkimenetelt. Veres András egy Mészöly-novella értékszerkezetét elemezve már évtizedekkel ezelőtt felfigyelt arra, ahogy az író a motívumokat a „rájátszás-technika” alkalmazásával hozza mozgásba. „Az irodalmi rájátszások általában kiragadják az olvasót a szöveg közvetlen teréből, a megjelenített világot viszonyítják valami rajta kívül eső kulturális értékrendhez. [...] Talán még fontosabb a rájátszások funkciójának értelmezése Mészöly novellájában, mivel a motívumok (és ezek értékösszefüggései) kevésbé nyilvánvalóak.”² Ezek a „motívumok”, maradván ennél a kifejezésnél, nem racionalizálhatók, vagyis az olvasó szempontjából

¹ Mészöly Miklós: Munka közben. In: *A tágasság iskolája*. Bp., Szépirodalmi, 1977. 200.

² Veres András: Szociológia és irodalomtudomány. In: *Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére*. Magvető Könyvkiadó, 1979. 366.

is értelmezhetetlenek maradnak, legalábbis a lélektani valószínűség szintjén. Erre célozhat Mészöly, amikor azt mondja, hogy az olvasótól nem értelmi reakciót, hanem érzelmi nyitottságot vár, az „összecsendítések” érzékelését.

Motivikus párhuzamok és ismétlődések természetesen jócskán akadnak a szövegben (ilyen például a piros szín visszatérése, vagy mindenekelőtt a vakság és a vakító fény funkciójának alakzatai, párhuzamosan az üldözés cselekményszervező gesztusaival). Kérdés azonban, hogy mindez alkalmassá válik-e arra, amire egy „manni úton” haladó író minden bizonnyal talált volna megoldást: hogy közelebb kerüljünk a „pálfordulás” folyamatához. Félreértés ne essék, ezt nem poétikai vagy esztétikai hiányosságként említem, hanem csupán annak illusztrálására, hogy a naplójegyzet célkitűzése jóval racionálisabb és teleologikusabb, mint amit a mű végül is megvalósít. Ezen a ponton ki kell térnünk Camus prózájának szerepére a regényben. A fény-vakság motivika, amelyet már sokan elemeztek a részletekig menően, egyértelműen *A közöny*ben kialakított mintát követi, mintegy kifordított szerepet szánva neki. Meursault fény általi megvakulása megelőzi és előidézi a gyilkosságot, anélkül, hogy indokolná. Mészöly Saulusa először gyilkos lesz, még látó korában, és csak a belső megvilágosodást megelőző pillanatokban vakítja el a fény. (Vele kapcsolatban ezért hivatkoznak többen az oidipuszi modellre mint a fizikai vakság és a belső látás komplementaritásának klasszikus példájára.) A gyilkosság – amely nem véletlenül éppen az utolsó előtti oldalon kerül szóba – a szöveg szerint nem több, mint az Istefanos megkövezésében való passzív részvétel. A második számú mottó, amely Camus-tól származik, *A közöny* vizsgálóbírójának kérdése: „Miért, mondja, miért lőtt egy földön elterülő testre?” Nem egyszerű kérdés, hogy miért ezt a mondatot választotta ki Mészöly; amely így, a kontextusból kiemelve jócskán félreérthető. A regényben ugyanis megelőzi egy másik kérdés, amely arra vonatkozik, hogy Mersault egyvégtében adta-e le az öt lövést. „Gondolkodtam, s megállapítottam, hogy először lőttem, aztán pár másodperc múlva megint négyszer.” A kihallgató ezt a pár másodpercnyi szünetet nem érti, ennek a megmagyarázatlansága (hiszen Meursault maga sem tudja megmagyarázni, bár nem is akarja, mert lényegtelennek véli) az, ami meggyőzi a vádlott mélységes erkölcsi romlottságáról. A gyilkosság jelenetében Meursault belső beszédéből megtudjuk ugyan, hogy megértette: valami helyrehozhatatlant követett el, s a további négy lövéssel (Beethoven V. szimfóniájának első négy hangját idézve) saját balsorsának ajtaján kopog. Mindez azonban lélektanilag nem magyarázza cselekedetét. A vizsgálóbíró ebben a rövid kivárásban látja az immoralitás vagy inkább az amoralitás végső fokát, míg Meursault számára a négy további lövés csak befejezése annak a tettnek, amelyet végső soron sem megmagyarázni, sem visszavonni nem képes. Két külön világot képviselnek tehát. Mészöly Saulusa természetesen sokkal intellektuálisabb figura, mint Camus főhőse; ennek ellenére vagy éppen ezért gyakran éppoly kevésbé tudja megmagyarázni saját döntéseit és reakcióit, mint emez. Mindkettejüket egy bizonyos

típusú identitáshiány jellemzi; ám míg Meursault-nak ez nem okoz problémát, Saulus folyamatosan szenved tőle. Mondhatni saját önazonosságát üldözi, vagy arra akar rálelni a keresztények üldözésében.

Saulus hiányérzetét azonban a szöveg semmilyen szinten nem igyekszik megmagyarázni. Ez bizonyos szempontból rokonítja Camus írásmódjával, bár szürreális látomásossága gyakran el is távolítja attól. Saulus sem tud semmit önnön indítékairól; ám ő végső soron *választja* a tudatlanságot. Tudatlanként, vagyis elfogulatlanul akar Damaszkuszba érni, mondhatnánk tiszta lappal. Mi sem kétségesebb, mint ennek a vállalkozásnak a sikere; íróilag már csak ezért sem vágthatott bele Mészöly a megigazulás eseményének ábrázolásába. Az olvasó számára „csak” az újszövetségi történet ismerete szab korlátokat a történet továbbgondolásának. Talán ezért mondja Thomka Beáta, hogy „a regénybeli Saulus megalkotott énje, az elbeszélésére korlátozódó én és csupán abból megképződő narratív azonossága az olvasó újjáalakított énjével együtt jön létre”.³ Ez azonban nem több lehetőségnél; a befogadást a Saulus-figura megformálása gyakorlatilag egyáltalán nem orientálja, a kor magyar prózájában példátlan mértékű nyitottságot tanúsítva.

Ami ugyanakkor lehet a poétikai bizonytalanság jele is. Sokatmondó az a feljegyzés, amely a mű esetleges színpadra állításának ötletére vonatkozik. „Drámát a Saulus-ból? Két Saul: a játészó és az önmagát szemlélő-elemző. Utóbbi csak árnyékként, élő »díszletként« – mint jelenlét. Többnyire jelen is van a színen; többnyire, de nem mindig. (Főképp háttal.) Mikrofonhang. Pantomim. A játészó Saul: gyanakvásaival stb. a nézőt, nézőteret célozza meg. A nézőtér a kiismerhetetlen dimenzió, ahonnét a kérdések, rögeszmék, törvénysértések stb. szüntelenül táplálódnak. A nézőtér: néma vita-vallatási-faggatási partner is. Úgy szólván díszlet nélkül. Semmiképp sem korahű öltözet”.⁴ Csak sajnálhatjuk, hogy ez a terv nem valósult meg; nem kétséges azonban, hogy a nézőtérrel való interakció megvalósítása bizonyúan nehéz drámaírói feladat lett volna – egy prózaíró számára.

³ Thomka Beáta: A kívülvaló ember. In: *A magyar irodalom története, III. kötet (1920-tól napjainkig)*. Szerkesztette Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Bp., Gondolat, 2007. 581.

⁴ Mészöly Miklós: *Érintések*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 198.

Példázat a felelősségről

•

Déry Tibor: Philemon és Baucis

Az Ovidius *Átváltozásai*ból ismert történetben Jupiter és Atlantiadész, más néven Merkúriusz halandó képében leszálltak az emberek közé, s bár „kértek ezer házban pihenőt és éjjeli szállást”, senki sem nyitott nekik ajtót: „zártak ezer házat reteszek”.¹ Végül egy sásfedeles kicsi kunyhó lakói – a „jó Baucis anyó s vele egykoru férje Philemon” befogadják őket. A két öreg serényen nekilát, hogy a vendégeket étellel és itallal kínálja. Fáradhatatlanul sürgölődnek, vacsorát főznek, s a szerény étkekhez bort töltenek a kancsóba. Döbbszent látják azonban, hogy a kiürülő kancsó ismét megtelik: „megrémulnek, a furcsa csodán, tenyerét fölemelve / Baucis anyó könyörög s vele félénk férje Philemon /, rögtönzött kicsiny étkeikért a bocsánatuk esdve”. Ijedtükben egyetlen jószágukat, a ludat akarják levágni az égi lakóknak, akik azonban megálljt parancsolnak, s így szólnak: „Égből érkezünk, bűnhődni fog itt a sok ádáz / szomszéd, érdeme díjában; de ti” – szólnak –, „a vészből / megmenekültök, igen; de ki kell most lépnetek innen, / s nyomdokaink kísérve, a hegy meredek tetejére / mennetek!” Így is tesznek mind a ketten, botjukra támaszkodva lépdelenek föl a domb derekán a vének. Felérkezve ijedten látják, hogy a táj mocsárba merült, kunyhójuk helyén pedig pompás szentély emelkedik. A szerény öregek csak annyit kérnek, hogy együtt őrizhessék a szentélyt, s életük végeztével egyiküknek se kelljen a másikat temetni. Az istenek megadják nekik ezt a jutalmat, s amikor eljön utolsó órájuk, egyszerre változnak át fává: egyikük tölgyfa, másikuk hársfa lesz.

Philemon és Baucis története Ovidius óta számos költőt és írók ihletett meg, parafrázisok és átírások egész sora született meg az európai irodalomban. Hogy jobban értékelhessük Déry feldolgozásának újszerűségét, vessünk egy gyors pillantást a mítosz átírataira. Az irodalomtörténet elsőként La Fontaine 1693-ban publikált meséjét említi, mely híven követi az antik történetet. Ugyanebben az évben jelent meg Dryden tollából a történet angol fordítása. Később a legenda változásokon ment keresztül és az adaptációk gyakran ironikussá váltak, mint például Swift *Baucis and Philemon* című verse (1709), amelyben a szerző az anglikán egyházon gúnyolódik, amikor a lelkésszé vált Philemon nyárspolgári szokásait ecseteli. Hasonló szellemiségű adaptációt közölt 1803-ban a német költő, Ludwig Höltz is – nála az utazók a svábok földjét járják be, ahol Töffel és Käthe fogadják be őket.

¹ Publius Ovidius Naso, *Átváltozások*. Fordította Devecseri Gábor, VIII. könyv. <http://mek.oszk.hu/03600/03690/03690.htm#60>

A mindent elsőprő vízözön után, mely a régi lelkézt parókástul, pongyolában, papucsban nyeli el, Töffel veszi át a hivatalát: az öregek kunyhója templommá alakul, az üstből harang, a karosszékből szószék és a tűzhelyből oltár lesz, és éppen úgy, mint Swiftnél, a két megjutalmazott öreg nevetséges életvitelére esik a hangsúly. Philemon és Baucis neve megjelenik Goethe Faustjának második változatában, az V. felvonásban (1832), Gogol novellájában (*Régimódi földesurak*, 1835) és Barbey d'Aureville *Ördögi dolgok* (1874) c. kötetének egyik írásában. Megemlíthetjük még Gounod operáját (*Philémon et Baucis*, 1860), s azt a számos utalást, melyet irodalmi művekben találunk Shakespeare-től André Bretonig és Italo Calvinóig.

A feldolgozások sorát áttekintve láthatjuk, hogy míg Ovidiusnál Philemon és Baucis a vendégszeretet idealizált modelljei voltak, a 18. századtól kezdve a mítosz erősen degradálódott, s Philemon és Baucis majdhogynem debilis és szánalomraméltó öregekké váltak. Alain Montandon megállapítja, hogy „Swift, Höltz és a többiek paródiái következtében a mítosz egy nagyon konzervatív ájtatosság, a mozdulatlanlás és a változás tagadásának képe lett...”²

Könyvek és tanulmányok sora mutatja ki Déry érdeklődését a korabeli irodalmi áramlatok iránt, s Proust, Thomas Mann, Kafka vagy a szürrealizmus hatását írásaiban. Kevésbé ismert az antik örökség jelenléte az író műveiben. A harmincas években, a szürrealista vonzalmakat követően, felébredt Déryben az érdeklődés a klasszikus görög kultúra iránt³ – írja Botka Ferenc, és példákkal bizonyítja, hogy az írónak az antikvitás iránt érzett vonzalma a görög pásztoridilleket idéző *Felhőállatok* számos versében fellelhető, de jelen van tiszteletlen *Szophoklész-paródiájában* és lírai hangvétellű *Theokritosz Újpesten* című novellájában is.

A jó húsz évvel később írt *Philemon és Baucis* idilli jelenettel kezdődik: „A két öreg csöndesen ejtőzött a keskeny kerti padkán, amelyre az őszi napfény a levele hullt diófának már csak az ágait rajzolta fel, egy-egy himbálódzó levél topázfüggőjével”.⁴ Az időtlen nyugalmat és békességet sugalló incipitben mindössze elmosódott utalást találunk a térre (peremvárosi kert, távolban a gyorsvasút kattog) és az időre (őszi napsugár). Csak valamivel később, az ajándékba vásárolt nagyothalló készülék indoklásakor tudjuk meg, hogy az asszony félig-meddig süket, s a közeli ágyudörgést csupán kopogtatásnak véli az ajtón. Az öregek élete csendben, egymás szeretetében telik. A férfi meg akarja kímélni feleségét az izgalmaktól: a fegyverropogás közeledtével megpróbálja kizárni a külvilágot, lehúzza a redőnyt, kulcsra zárja az ajtót. Az öregasszony születésnapját akarják

² Alain Montandon: Les non-dits de l'hospitalité ou les silences de l'hôte. *Le dire de l'hospitalité*, études réunies par Lise Gauvin, Pierre l'Hérault, Alain Montandon, Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2004., 30.

³ Déry Tibor: *A halál takarítónője a színpadon. Cikkek, nyilatkozatok, jegyzetek 1921-1939. Die glückliche Familie*. Sajtó alá rendezte: Botka Ferenc. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004. Botka Ferenc bevezetője, 140.

⁴ Déry Tibor: *Philemon és Baucis*. In *Theokritosz Újpesten*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975., II. kötet, 265.

este megünnepelni, s ebbe a mozdulatlan világba tör be egy lőtt sebből vérző fiatal férfi, aki menedéket kér, de nem kap: az öregasszony ellenzi a befogadását. Érvelése kisszerű, de érthető – és itt Swift és Hölty házaspárjának kispolgárszemlélete érvényesül – a fiatalember ruhája csupa vér, a rekamiét is bevérezné. De az asszony kimondja a fő ellenérvet is, és ennek már semmi köze a rekamiéhoz. „Itt nem maradhat, fiam – mondta kint az előszobában a széken elnyúlva ülő fiatalembernek, aki még mindig az ágyékára szorította a kezét. – Ha nem tudná, nekem három fiam veszett oda a háborúban, kettő a harctéren, a harmadikat, az utolsót pedig kivégezték a nyilasok. Nekem elegendő volt ebből, hagyjanak minket békében! Menjen el, fiam, nem haragszom magára, de menjen el! Ebben a házban már csak két halott számára van hely.”⁵ A gondosan szerkesztett elbeszélésben nem véletlen, hogy később a féltett füzöld rekamié mégiscsak véres lesz, odafekteti ugyanis vérző orrú férjét az öregasszony.

Déry adaptációja a többi változathoz képest egy radikálisan új elemmel gazdagabb. Igaz ugyan, hogy a századok során a befogadás motívuma már háttérbe szorult, és Philemon és Baucis nevének hallatán a „mint két galamb” éldögélő öregek képe merül fel előttünk, de olyan verzió tudomásom szerint még nem született, ahol a vendégszeretet megtagadásáról lenne szó. Következésképpen az istenek ajándéka is elmarad: nem jutalomról van szó, hanem éppen ellenkezőleg, büntetésről, hiszen érezhető, hogy a férfi rosszullete lelki okokból (is) fakad, minthogy restelli a menedéket kérő sebesült kiutasítását, s ha nem kezd el vérezni az orra, az asszony nem megy el segítségért és nem éri halálos lövés.

„Ez az elbeszélés is a felkavart szenvedélyekről beszélt, utcai harcokról, sebesültekről adott képet, s egy öregasszony haláláról, akit akkor ér a gyilkos golyó, midőn orvoshoz siet, hogy beteg férjének hozzon gyógyulást. A halál értelmetlen és véletlenszerű, a történelmi összecsapás egy ártatlan család idillikus békéjét zúzza szét”⁶ – írja Pomogáts Béla, s ezzel a megállapítással egyet is lehetne érteni, de ha figyelembe vesszük az elbeszélés hipertextjéül szolgáló mítoszt, az idős nő halála már nem véletlenszerű, mert a mítoszban megjelenő közösségi normák szerint a vendéglátás visszautasítása bűn, és szigorú megtorlást von maga után. Ily módon a feleség, akit joggal tekinthetünk Baucisnak a férjéhez fűződő odaadó szeretete okán, az eredeti ovidiusi történet szereplői között a másik oldalra kerül, az árvízzel sújtott település rideg, keményszívű lakosai közé, akik elutasították az istenek befogadását.

Ha visszatérünk tehát Ovidiushoz és a büntetéshez, a novellában nemcsak a házastársi szeretet, hanem a másokért való felelősség kérdése is felmerül, mely például Dérynek egy korabeli másik írásában, a *Számadás* professzorának vívódásában is megfogalmazódik: az idős tudós önmagát vádolja azért, hogy diákjait

⁵ Uo., 272.

⁶ Pomogáts Béla: *Mikor a rózsák nyílni kezdtek. 1956 az irodalom emlékezetében.*
www.forrasfolyoirat.hu/0204/pomogats.html

fegyverrel küldte a pusztulásba. A felelősségtudat Déry felfogása szerint ugyanis a személyiség integráns része, az értelmiségi ember morális igényességéből következik.⁷

Az öt évvel korábban megírt *Niki*-ben a kutya belepusztul a reménytelen várakozásba, méghozzá azon a napon, amikor gazdája kiszabadul a börtönből. A *Philemon és Baucis* példázatos története ennek ellenképével zárul: miután az öregasszony meghalt, és az öregember halála is közeleg, a kosárban vajúdó kutya világra hozza kölykeit, s ezzel a szomorúan végződő történet – legalábbis a biológia szintjén – pozitív végkicsengést kap, hiszen az élet megy tovább.

Philemon és Baucis szelíd mítosza Déry tolla alatt drámává sűrűsödik. A történet, mely örökre megtöri az idillt és tragikus befejezést ad a hétköznapi megszokott monotóniájának, az elbeszélő csendes, indulatok nélkül meséli el: nem kommentál, nem ítélkezik. Mindkét öreg nézőpontja megjelenik: a fő vonal a férfi, egészen addig, amíg az öregasszony el nem indul az orvoshoz. Ekkor az elbeszélő áttér a kivilágítatlan utcákra futó, a félelemtől reszkető szájú feleség belső világának bemutatására, majd az asszony halála után ismét a férfi szemszögéből beszéli el a végkifejletet. A novellában megjelennek Déry szokásos stílusjegyei, köztük a finom irónia, mely nem engedi, hogy a két ember közötti szeretetteljes kapcsolat irreálisan eszményítetté váljon. Az elbeszélő diszkréten jelzi, hogy nem mindenben teljes az összhang köztük: az öregasszony az erőszakosabb, és a férfi az, aki békés természetű és kerüli a konfliktusokat. Különbözőségeikről árulkodik az elbeszélő két mondata is, mely a férfi szembenállását mutatja a Swift és Hölty világába illő feleségével: „Az öregasszony elmosolyodott. Az öregember hátán végigfutott a hideg: undorodott ettől a magabiztos mosolytól, s körülötte a világos konyha és a terített asztal émelyítő tisztaságától”⁸.

Déry magyar kontextusba helyezte a klasszikus témát, és kétségtelen, hogy a novella megjelenésekor minden hazai olvasó kitalálhatta, mikor és hol történik a cselekmény. Mégsem mondhatjuk, hogy a novella referencialitása jelentős lenne, mert az író csak finom utalásokkal jelzi, hogy Magyarországon vagyunk (itt pusztítottak a nyilaskeresztesek és itt hívják a főteret Marx térnek), és alighanem az 56-os forradalomról van szó, de végső soron elvileg azt sem tudhatjuk, melyik oldalon állt a meglőtt fiatalember.

Déry *Philemon és Baucis*a megható, de fanyar történet, mely az eredeti mítoszra támaszkodva, annak apróbb elemeit más beállításba helyezve, új üzenetet hordoz a felelősségről. Dérynél nem az eredeti *jótettért jót várj* mondanivaló, hanem az elmaradt jótettért járó büntetés a monda jelentése. Az olvasó mégsem veszti el rokonszenvét a tiszteletre méltó, de az idegent mégis szívtelenül elűző házaspár iránt, mert, mint a görög tragédiák nézője, részvétet és félelmet érez a két öreg halála miatt.

⁷ Pomogáts Béla, *i.m.*

⁸ Déry Tibor, *i.m.*, 271.

Örkény fülkeforradalma

A nyolcvanas évek küszöbén Veres András által gründolt (kitalált, szerkesztett, sőt kiharcolt) új gimnáziumi tankönyveknek köszönhető, hogy Örkény István *Ballada a költészet hatalmáról* című novellája lett a szerző talán legismertebb és legkedveltebb prózai alkotása. Mindebben persze meghatározó szerepe van annak, hogy a tananyag messze szélesebb befogadói kört céloz meg, mint Örkény egyperces novelláinak rajongói tábora. Ha körülnézünk a mai interneten, se szeri, se száma azoknak az alkalmi elemzéseknek, amelyek az említett novellát valamilyen iskolai hasznosítás céljából (például egy érettségi tétel részeként) kínálják fel a tanuló ifjúságnak. Külön érdekessége a dolognak, hogy a novella eredetileg az olvasói szerep nyomatékosítása miatt került be a tananyagba, vagyis annak illusztrálására, hogy a befogadás „lezáratlan és lezárhatatlan” folyamat, s minden „értelmezés szükségképpen korlátozott érvényű”.¹

A szükség szülte internetes elemzéseket olvasva nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy az említett tankönyvek kevésbé gyökereztettek meg azt a – szakkörökben magától értetődő – belátást, hogy az olvasó (a befogadói aktus) önálló ágens, része az irodalmi mű létmódjának. A célhoz kötött alkalmi elemző csak az elsődleges jelentés praktikus rögzítésére fókuszál, mely szerint a telefonfülke játékos elszabadulása a „költészet hatalmát” fejezi ki a hétköznapi világ csökkenésével szemben, de a történet naiv újramondásán kívül csak esetleges, sőt bátran mondhatjuk, téves olvasatokat kínál. A befogadást ugyanis aligha helyes abszolutizálni a szöveggel, a kontextussal vagy a teljes életmű szövegtörzsével szemben. Érvénytelen olvasat akkor is van, ha tisztán elméleti alapon minden olvasat része a műnek. Az érvénytelenség nem feltétlenül jelent szövegszerű tévedést, mert gyakran olyan felületes vagy töredékes értelmezői eljárásról van szó, amely nem képes érzékelni a mű mindig talányos összetettségét. Elrettentő példaként idézni lehet a *gyakorikérdések.hu* oldal vonatkozó ajánlatát. Kérdés: „Hogyan nyilvánul meg a költészet hatalma?” Válasz: „Az élettelen tárgyakat is életre kelti”.

A már idézett tanári (?) kézikönyvben, amely az első osztályos gimnáziumi tankönyv mellékleteként jelent meg, Veres András az Örkény-novella több lehetséges értelmezését kínálja föl, de előadja a maga bőven kifejtett ajánlatát is. Kanonikus érvényű magyarázata szerint a cím megválasztásával az elbeszélő

¹ Veres András: *Irodalom. Bevezetés az irodalmi művek olvasásába*. Budapest: Krónika Nova, 2001. 9.

„zavarbaejtő” kulcsot ad művének megfejtéséhez, mert nehéz eldönteni, hogy azt „komolyan vagy ironikusan kell-e értenünk”.² Aligha kétséges, hogy több érv szól az ironikus változat mellett, hiszen ez az értelmezés a novella minden elemét egységbe rendezi. A műfaji megjelölés („ballada”) Veres szerint is legfeljebb „némely elhallgatott részlet” vonatkozásában állná meg a helyét. Az interneten található legolvasottabb érettségi tétel (27.994 olvasás) viszont ragaszkodik az iskolás definícióhoz: „kisepeikai mű, azaz története, cselekménye van, nyelvi tömöritettsége és hangvétele miatt lírai jellegű, szerkezete pedig drámai”.³ A tétel alighanem tanár-szerzője megtalálja persze a „balladai homály” ekvivalensét is a novella rejtve maradt négy verssorában.

A „költészet hatalma” persze akkor sem egyértelmű, ha ironikus áttétel nélkül olvassuk, hiszen a költő által telefonba mondott négy verssortól megittasult telefonfülke mámoros vándorútja szembeállítódik a buszmegállóban várakozó emberek beszűkült tudatvilágával. Veres értelmezése szerint mindaz, amit a „költészet” metaforikusan magában foglal, az életforma forradalmát követeli meg, a „változtasd meg életed!” imperatívuszát. Az antropomorf telefonfülke remetei magányban találja meg a végső bölcsességet: „még csak nem is elmélkedik”, de „*makacsul őriz és közvetít valami (föltehetően) értékeset*”.⁴

Amennyiben azonban kitartunk az ironikus olvasat mellett, melyet a jelentésvilág csomópontjai (ábrázolt világ, a főhős jelleme stb.) legalábbis felkínálnak, a „költészet hatalma” más kontextusba kerül, hiszen a szövegszerű jelentést a közlés módja folyamatosan ellenpontoszza. A felszabadító humor tiltakozást fejez ki: többre és másra is irányul, mint a költészetben rejlő értékek közönyös fogadtatására. Alternatív értelmezésként Veres András felkínál egy politikai üzenetet is, mely szerint az elbeszélés „burkolt tiltakozás egy olyan hatalom ellen, amely csak derűs műveket tűr meg”, „tiltja a »leverő« hangulatú költemények publikálását”, s „torz értékrendet kényszerít rá az emberekre”.⁵ A politikai szál felfejtése azonban nemcsak történeti, hanem irodalomtörténeti szempontból is átszínezi a mű jelentését.

A novella ugyanis első ízben 1956 szeptemberében jelent meg a *Ludas Matyi* című vicclapban. A szerző valamiért fontosnak tartotta, hogy a közlemény végére odabiggyessze a mű keletkezésének dátumát (1951), amely így a jelentés részévé vált. Ezen túlmenően van egy apró, de cseppet sem lényegtelen különbség a novella első és minden későbbi szövegváltozata között. A szerkesztő, aki az elbeszélésben nem hajlandó közölni a költő versét, az 1956-os változatban nem

² I. m. 85.

³ Jaczó Dániel: A művészet értékéről, szerepéről tett vallomás – Értelmezze Örkény István Ballada a költészet hatalmáról című novelláját. In: *A sikeres érettségi kézikönyve*. Szerk.: Jaczó Dániel, Budapest: DFT-Hungária, 2003. Idézve: <http://www.mszip007.hu/modules.php?name=Sections&op=printpage&artid=296>

⁴ I. m. 86. (Kiemelés az eredetiben – BT.)

⁵ I. m. 87. (Kiemelés az eredetiben – BT.)

a „leverő” kifejezést használja, hanem „dekadensnek” minősíti a költeményt, ami az adott kontextusban nyílt utalásnak tekinthető a sztálini korszak kulturális politikájára. Ugyanezt a jelenetet az internetről fentebb már idézett érettségi tétel merész (ideológiai színezetű) értelmezéssel látja el: „A szerkesztő célja a tömegigény kielégítése talmi értékekkel, a szenzáció, az alkalmi siker, a fogyasztói társadalom által kitermelt kultúrmocsok kell neki”.

Ám a telefonfülke „átváltozását”, amit egy másik érettségi tétel Gregor Samsa történetével állít párhuzamba, nehéz lenne pusztán az ironikus olvasat alapján magyarázni, hiszen a groteszk fantasztikum betörése megváltoztatja a cselekmény többi elemének helyi értékét. A groteszkről írt nevezetes könyvében Wolfgang Kayser állapítja meg, hogy a fantasztikum síkjának hirtelen betörése az ábrázolt világba érthetetlen, személytelen, a „titokzatos valami” kifejeződésének formája.⁶ A fantasztikum a kialakított rendbe beilleszthetetlen erő kihívása, amely leleplezi a beidegzett szokások, formális emberi kapcsolatok kisszerűségét. A groteszk alkotásai az abszurdal való játéknak tekinthetők: „borzongunk a világunk mögött leselkedő sötét hatalmaktól”, de a „művészi megformálás egyben titkos felszabadítóként hat”.⁷

Örkény novellája persze a groteszk kispróza humorosra hangolt változatához tartozik, hiszen a fantasztikum síkján valami komikus értékhiány tárul föl, de megpendíti a tragikum húrjait is. A „hangfogós hegedű” csendes, lefojtott hangja egyszerre szomorú búcsú, resignált dac és szubverzív ajánlat. A költészet hatalma ugyan idézőjelben értendő, hiszen a hétköznapi világhoz képest egy másik koordináta-rendszerben fejt ki hatását, de a fiktív játék az olvasó révén önálló létre kel. Ebben a kontextusban a költészet hatalmát maga a novella testesíti meg, amely beférkőzik az emberi cselekedetek rejtett indítékai közé, s adott esetben „hatalmat” szegez szembe a nyers erőn alapuló evilági hatalmakkal.

⁶ Wolfgang Kayser: *Das Grotteske. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung*. Oldenburg-Hamburg, Stalling, 1957. 199.

⁷ I. m. 202.

Kísérlet az irodalmi önszerveződés visszaépítésére az 1980-es évek közepén

•

Esettanulmány-vázlat

A rendkívül magas szintű sajtót produkáló koalíciós korszakban, 1945 után *formálisan* minden lap, a napi- és hetilapok, a folyóiratok is, valamilyen szervezethez, politikai párthoz, társadalmi szervezethez, baráti társasághoz kötődtek, mert a kivérzett országban a papírhiány miatt csak így lehetett lapengedélyhez jutni. A fordulat éveinek átmenetében azonban elhallgattatták, jobb esetben kivéreztették vagy áthangolták a lapok többségét, némelyeket megtűrttek. Megszűnt – szűkítsük az optikát a művészetek területére – az irodalom önszerveződésének lehetősége. Az 1949-es alkotmány VIII. fejezetének 55. § szerint „(1) a Magyar Népköztársaság a dolgozók érdekeinek megfelelően biztosítja a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot. (2) Az állam e jogok érvényesítésére a dolgozók rendelkezésére bocsátja a szükséges anyagi eszközöket”. A rugalmasan értelmezhető fogalmazás öntudatos kommunista-szocialista értelmezése szerint az egymást váltó korszakokban – egészen a rendszerváltásig – nem volt Magyarországon cenzúra. Hogy volt – nem kérdés. Az irodalom történetében az első ellenlap a rafinált címmel életre hívott *Csillag* volt, előkészítette például a *Magyarok*, az *Újhold*, az *Alkotás*, a *Sorsunk*, a (Magyar-Francia Társaság kiadásában megjelenő) *Nagyvilág*, a *Válasz* és megannyi más orgánus megszűnését.¹ (Azért nem álljuk meg, hogy ne említsük, 1949 szeptemberében a Vallás és Közoktatási Minisztérium Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatala körlevelet írt a *Valóság* valamennyi régi számának a kollégiumi könyvtárakból való bevonása ügyében. Még az is szerepelt a körlevélben, hogy azelőtt kezdjenek hozzá a munkához, amint a hivatalos selejtezési jegyzék leérkezik. A berendezkedő kommunista rendszer már saját folyóiratának korábbi számaitól is félt.)

¹ A megszüntetésre törekvést persze álcázták, az anyagiakra hivatkozva: „A VÁLASZ anyagi bajokkal küzd. [...] Lapunk árát – a kevésbé tehetősekre gondolva – csaknem az előállítás költségében állapítottuk meg. Igen sok példányt küldünk feleáron. Azokat az olvasóinkat, akiknek módjuk van rá, arra kérjük, fizessenek elő hosszabb időre és a maguk előfizetésén kívül vállalják egy összegben vagy részletekben mások előfizetését is, olyanokét, akiknek nem jut erre. (A *Válasz* felelős szerkesztője, 1949. március)” – A jelzőtlen *Csillag* visszautalt a „központi” orgánus szerepét betöltő *Magyar Csillagra*, ez az asszociáció pedig halványan felidézte a *Nyugat*ot is.

Az Alkotmány idézett (2) bekezdése szerint „az állam” biztosította a szükséges anyagi eszközöket. A gyakorlatban ez azt is jelentette, hogy lapot, folyóiratot csak felülről lehetett alapítani. Még pontosabban ez azt takarta, hogy a (mindenkori) Politikai Bizottság döntött az alapítás és a kinevezések ügyében.² Létezett a minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, ez az állami szervezet azonban nem volt önjáró, jórészt foglalkoztatási adminisztratív ügyeket intézett, valójában végrehajtó szervezet volt. A folyóiratok közvetlen pártirányítás alatt működtek, de legalábbis kettős ellenőrzés alatt. A Művelődési Minisztérium képezte az első, közvetlen szintet, és valljuk meg, a kevesebb veszélyt rejtőt is. Az irodalmi lapok működésért felelő miniszterhelyettes – Tóth Dezső – mégiscsak irodalomtörténész volt, könnyebben intézte a letolásokat, időnként még a nagyobb veszély elhárítására is képes volt. A 80-as évek legelején a művelődési miniszter az adott viszonyok között liberális, a pártvezetéssel konfrontatív viszonyt is vállaló, önjáró Pozsgay Imre volt. A hatalmi játszmaiban – ez közismert – más-más helyen állt a minisztérium két vezetője.

Az irodalmi lapok a 80-as évekre hosszú múltra tekintettek vissza. A *Kortárs*, az *Új Írás*, a *Jelenkor*, a *Tisztaúj*, az *Alföld* mögött mind-mind évtizedes múlt állt.³ Ez a múlt azonban nem volt konfliktusmentes. Csakhogy a hatalmi apparátus óvakodott megszüntetni lapot. Fegyelmi ügyekben az eljárás rutinszerű volt: figyelmeztetések után kiemelték a főszerkesztőt, helyére valaki mást neveztek ki, megbízhatónak tekintett „elvtársat”, aki feladatul kapta, hogy a folyóiratot a helyes irányba fordítsa, azaz biztosítsa – csak jelzésszerűen fogalmazva itt – a marxista dominanciát. A valóságban azonban rendre másként történt. Nem a főszerkesztő fordította el a kormánykereket, hanem a munkatársak hasonították magukhoz a rendszabályozás feladatával érkező „idegent”. Jól dokumentálja ezt a *Valóság*⁴ példája: a Szovjetunióban végzett és ott kandidátusi fokozatot szerző, a *Társadalmi Szemlé*től érkező marxista Wirth Ádám váltotta a túlságosan szuverén Hegedűs Andrást, egykori miniszterelnököt; a *Valóság* nemhogy visszafogottabb lett volna, hanem az ott dolgozók radikalizálódása alakította magához az új főszerkesztőt. És végigvehetnénk az irodalmi lapok élén álló vezetők cseréjét – hasonló eredményre jutnánk. A politikai felügyelet részét képezték a rendszeres főszerkesztői értekezletek. A politikai napilapok főszerkesztőit hetente hívta értekezletre az APO. A hetilapokét havonta, a folyóiratokéit negyedévente hívta meg vagy a minisztérium vagy a pártközpont. A kétféle meghívó előrevetített valamit

² A *Magyar Hírlap*nak, „a kormány lapjának” létrejötte a gazdasági reformokkal egy időben, 1968-ban inkább szimbolikus jelzés volt, főként a nyugat felé: a párt- és az állami irányítás különbözését, önállóságát akarták vele dokumentálni.

³ Lásd a *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye* c. többszerzős kötetet, Bp., Gondolat, 1978.

⁴ Az olvasó tudja, az 1958-ban indult, a TIT által indított *Valóságról* beszélünk, amely folyóirat József Attilára hivatkozott, s már nem az 1945-ben a kommunisták, jelesül a MADISZ létrehozta orgánusra.

a hangnemből, az állami meghívó békésebb két órát sejtetett, a pártközponti konfrontatívabb kritikát jósolt. Az értekezletek napirendje konstans volt: először egy tájékoztatóra került sor, amolyan beavató hangnemben, a nagy nyilvánosság előtt nem pertraktált ügyekről hallottak a résztvevők, majd az előző értekező óta eltelt időszakban megjelent lapszámok elemzése következett. Elemzése? Inkább intelmek közlése, mégpedig hibalisták elősorolása alapján, a mihez tartás végett. Melyik lap melyik publikációja sértette meg a soha seholy le nem írt publikációs-politikai normákat. A *szóbeliség* jellemezte az irányítást, soha semmit nem adott írásba. Feltehetően létező levéltári források mellett a *Tiszatáj* főszerkesztőjének, Vörös Lászlónak köszönhető, hogy sok minden megőrződött az ezeken elhangzottakból.⁵

Az irodalompolitika elerőtlenedését, közeli csődjét előjelezte a *Mozgó Világ* főszerkesztőjének leváltása 1983 őszén. Soha nem látott szolidaritás mutatkozott a lap közösségében és körülötte. Példátlan módon nem sikerült véghezvinni a bevált gyakorlatot, az elfogadhatatlanná vélt kiemelt személy újra cserélését. A szerkesztőség *kollektíve* felmondott, beleértve a kézbesítő munkakörben dolgozót is, megtagadta az együttműködést a kijelölt szerkesztővel. Átmenetileg – ilyen sem volt még – a Lapkiadó Vállalat igazgatója „jegyezte” a folyóiratot, a lapszámok anyagát úgy tarhálta össze. A szerkesztőség tagjait országsszerte ankétokra hívták, és végül sor került a még inkább szokatlanra: Tamás Gáspár Miklós nyilvános vitára hívta ki a miniszterhelyettest, adjon számot döntésükről. A beszélgetést a Szabad Európa sugározta haza, és így azok is értesültek róla, akik nem fértek be a Jogi Kar hatalmas előadójába. Mindez – ha szűrőkön és a hatalom oldaláról nem kívánt erősítőknél át is, hiszen a SZER közreműködése felerősítette az eseménynek visszhangját – eljutott az érdeklődőkhöz. Miként 1986-ban a *Tiszatáj* betiltása (!) is.

Mindezek mögött és az itt jelzésszerűen felidézett eseményeknél már kicsit korábban, egy intern vita is elindult az Illyés körüli bizalmas, belső körben. Illyés szemére hányta az őt tisztelő „ötveneseknek”, hogy nem tudtak nemzedékként megszerveződni, még folyóiratuk sincs. A fiatalokat bántó vita során – akik úgy érezték, ha Illyés nem kaphatott lapot életében, méltatlan a szemrehányása –, megszületett a „döntés”: megpróbálkoznak a lapalapítással, és annak fővédnöke Illyés lesz. A 80. születésnap alkalmából megjelent *Illyés Gyula élete képekben* című kötet egy példányát úgy írták közösen alá: „Midőn a Hitelt megalapítottuk...”⁶ Ezen alkalommal „természetesen” a népiek voltak jelen, az aláírók köre is őket képviseli.⁷ Elindultak a jóhiszemű és kevésbé jóhiszemű tárgyalások, ezek

⁵ Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből 1975–1986*. Szeged, Tiszatáj-könyvek, 2004. Vörös László a *Tiszatáj* betiltásáig, 1986 júliusáig állt a folyóirat élén.

⁶ A történetet Domokos Mátyás hangszalagra mondta és azt Kelevész Ágnes publikálta is 1999 áprilisában a *Beszélőben*. 78–87.

⁷ Faksimilében közli a *Hitel* „megalapítóinak” aláírását a folyóirat XI. évfolyamának (1998) novemberi száma. 6–7.

történetét Domokos Mátyás rögzítette és közreadta. Itt most csak néhány olyan elem kiemelésére van mód, amelyek jelzik, mit nem tudott, nem akart „elviselni” a kultúrpolitikai irányítás, miért kekeckedett, mik voltak a tervezet „robbanó”, az akkori lapstruktúra feltételrendszerével szembemenő elemei.

Előttem a lapalapítás egyik utolsó dokumentuma, az 1985. február 26-án beadott „folyóirat-tervezet”. Ilyen maga az önszerveződés akarata. Abban is megnyilvánul, hogy a megindulást követően az esetleges, időközben beálló „változások konzekvenciát – a címváltozástól a lap megszűnéséig – a folyóirat kezdeményezői természetes formák és keretek között levonhassák”. Az együttműködés tehát *kétoldalú*, a főszerkesztői csereberével álcázott megszakítottság nem jöhet szóba, a látványos felmondás, kivonulás az irodalom oldaláról lehetséges. A szervezeti-adminisztratív keretekre vonatkozó kitétel is szokatlan volt az *akkori* viszonyok között. „A folyóirat tevékenységéért, közleményeinek tartalmáért és jellegéért a szerkesztők és a szerzők a törvényes rendelkezésekben és a Magyar Népköztársaság alkotmányában meghatározott feltételek szerint közvetlenül vállalják a teljes szellemi, erkölcsi, politikai és jogi felelősséget”. A mesterséges kiskorúság alóli kibújást rejtette a mondat, a *felelősségvállalásra* való igényt. Anyagi biztosítási garanciát kértek továbbá a nyomdaipari és terjesztési tevékenységre – ilyesmi eddig fel sem merült a lapkiadók⁸ pénzügyi keretében, de talán megfogalmazódott a bizonyos szempontból automatizmusok bőrtönében működő lapok munkatársaiban. A kereteket adotttnak vélték, és nem is gondoltak rájuk. Ennek a rájuk erőltetett felelősségnélküliségnek az ára a példányszámok mesterséges kialakítása volt: például az *ÉS* példányszámának felső limitje 60 ezer volt. Annál több példányban még a közéleti viták, valóban felfokozott olvasói igény esetén sem jelenhetett meg a hetilap; közismert volt anno, hogy illetett jóban lenni egy-egy újságárussal, aki eltette a lapszámot a jó kuncaftjainak. De a fordított eset is előfordulhatott: a terjesztés visszafogása, a lapszámok raktárba süllyesztése. Erre rálátása úgyszólván senkinek nem volt, elsősorban a lapok szerkesztőinek nem. A mai technikai feltételek között már megmosolyogható elvárás volt, hogy biztosítsák a „számonként egyhónapos nyomdai átfutási időt”. Havilapok esetén ez 3, azaz három hónap volt. Kézirat-előkészítés – papíron, nyomdai kéziszedés, korrektúra – postai úton a szerzőknek, tördelt korrektúra, szerkesztőségi újraolvasás. Ebben talán nem volt ellenséges szándék: ezt tudta a szervezet, és a nyomdák nem a folyóiratokból éltek. De kétségtelen: a rendszer ezzel úgyszólván technikai értelemben is kiküszöbölte a friss hírek közlését. Erre legfeljebb az *Élet és Irodalom* volt képes, lévén hetilap. Az *ÉS* mumus volt: Illyés úgy tekintett a lapra, mint saját alacsonyabb szintű ütközési pontjára a kultúrpolitikával, és úgy

⁸ Lapkiadó Vállalat (a szocialista Osztap Bender, a mozgékony, okos és többnyire korrekt, lapjait és főként munkatársait nem egyszer erőteljesen védő Siklósi Norbert vezetésével) illetve Hírlapkiadó Vállalat. Ez utóbbi pártvállalat volt, vezetőjének nevét jellemző módon elfelejtettük.

nyilatkozott róla, mint ami nem is létezik. Ezt az axiómaként közismert konfliktust egy hetilap-monográfia fogja csak felderíthetni, de felteszem, módosulni fog ez a torzkép.⁹ A tervezett *Hitelt* – mert mindvégig erről a lapról beszélek – egyfajta ellen-*ÉS*-nek szánták életre hívói. Periodicitását is ezért igazították – kényszerű megalkuvással persze – kéthetire. Az 1982-es alapító aktus népijeihez képest az 1986-os tervezet személyi állománya már jelentős bővülést hozott: Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula neve után – az ábécérendet követve – Hanák Péteré áll, majd Ilia Mihály, Karinthy Ferenc, Kocsis Zoltán, Lengyel Balázs, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes és Sára Sándor következik. A felelős szerkesztő Domokos Mátyás lett volna. Kocsis „mozgós” volt, az újholdasok ezenközben már csinálták az Újhold-évkönyveket. A népfrontosság ekkor még, mondhatni, kötelező volt.

Ebből a *Hitel*ből akkor nem lett semmi. Domokos Mátyás feladta a küzdelmet, nem tehetett mást, türelme, jóhiszemősége elfogyott a velük való packázások alatt. Az „idő” azonban felgyorsult, és 1988 novemberében megjelent a *Hitel* első száma. 1989 októberében pedig a *Holmié*. Domokos Mátyás – egy ideig legalábbis – mindkettőnek főszerplője volt. A főszerkesztőknek már nem kellett főszerkesztői értekezletre járniuk. Azt közöltek, akit akartak, igaz, megkezdődött a sokszor igen megalázó pénzfelhajtás is, a bizonytalan pályázatok és a személyes kuncsorgások korszaka. („Lapot kéne alapítani! Ó Hatvany! Ó Hatvany!” – ahogy Karinthy mondta volt. Csakhogy a Hatvanyak már nem léteztek.) De ez a szokatlanul újfajta pénzszerző munka is megérte: *az irodalom önszerveződésének lehetősége a rendszerváltással végleg visszatért*.

*

Epilógus: egyetem után pályámat a Művelődési Minisztériumban kezdtem 1980-ban, 1984 ősze és 1987 tavasza között az MSzMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályán dolgoztam. A minisztériumban feladatköröm a folyóiratokkal volt kapcsolatos. Az utóbbi helyen már nem volt közöm az irodalomhoz. Az irodalompolitikával foglalkozó évekhez való viszonyomat megírtam.¹⁰ Most is aláhúzom, hogy soha el nem múló nyomot hagyott bennem, a huszonhárom évesben, hogy a mellettem ülő művelt és nagy tudású, lapjukra igen büszke főszerkesztők, egyébként mind férfiak, *féltek* a jelenlétemben. Soha ilyen rendszer ne épülhessen vissza Magyarországon, vallom.

⁹ Addig is ajánlom Faragó Vilmos egykori főszerkesztő-helyettes kispéldányszámú visszaemlékezésének – *Hosszú utca darabvég* (Zenit könyvek. Móra, 2000 .) „Azt a lapot én nem ismerem” c. fejezetét. 227–232. Haláláig szeretett munkatársa volt az *ÉS*-nek Nagy László, aki viszontszerette a lapot és munkatársait.

¹⁰ Utam Fejtőhöz. In: Jacqueline Cherrault Serper – Kende Péter – Litván György – Papp Gábor – Jacques Rupnik és Széchenyi Ágnes (szerk.): *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékekkel és tanulmányokkal*. Bp., Világosság, 1999. 288–300.

Öt kis sírvers

Nem túl ízléses születésnap-i kötetbe sírversekről írni. Mondhatni, ízléstelen. Ha nem bíznék az ünnepelt humorában és mindenféle pimaszságot, kultusz- és pátoszrombolást elnéző, sőt támogató beállítottságában, akkor nem is vetemednék effélére. Az is a *captatio benevolentiae*-hez tartozik, hogy ez a téma erősen kötődik a Ménesi úthoz, az Eötvös Collegiumhoz, és az Irodalomtudományi Intézethez is. Én magam az Intézet folyosói folklórkincséből szedegtettem össze eleinte (Varga Lászlótól például, de Erdődy Edit is írt-rögtönzött hasonló, csipkelődő kétsorosokat), nemrég még az intézeti farsangon is előadtak néhányat a huszadik századi osztály tagjai.

A visszaemlékezők szerint Jékely Zoltán faragta többségüket a fordulat évében és később, a Mándy Iván által halhatatlanná tett (lásd: *Fabulya feleségei*) Darling presszó asztalánál, ahol az *Újhold*, a *Válasz*, a *Magyarok* fiataljai jártak össze. A sírversgyártás játékos magánbosszúnak indult, az ötletet az adta, hogy Jékely *Álom* című kötetét „dekadens temetőköltészet”-nek nevezve utasította el a cenzúra. Hamar az asztaltársaság szórakozásává vált a gúnyos, satirikus, helyenként vulgáris sírversek hallgatása, másolása, írása, továbbadása. Sőt, a bátrabbak bemondták a saját változataikat, rímválaszaikat, s ha Jékely azt ítélte jobbnak, akkor áthúzta a sajátját, és a közös változatot jegyezte le. 1948-1949-ben sokaknak volt oka a Jékelyéhez hasonló magánbosszúra. Határ Győző írta például a kor egyik leghírhedtebb kommunista kritikusáról, Keszi Imréről szóló sírverset: „Itt nyugszik Imre de Keszi / férget a féreg eszi.” (Keszi a *Heliánét* már akkor elparentálta 1946-ban a *Szabadságban*, amikor az még meg sem jelent, és ő sem olvashatta.)

Lakatos István így emlékszik az asztaltársaságra:

„Szem- és fültanúja vagyok, az első sírverseket a parányi kávéház kis márványasztalán Jékely vetette papírra, fölolvastva tüstént a kajánabbakat. Hallgatói mi voltunk, Mándy Iván és Vajda Endre, Pilinszky és Szabó Ede, Vargha Kálmán és én. Olykor az ifjú Ungvári Tamás, aki elsőéves bölcsész lehetett [...]. Jékely sikere átütő erejűnek bizonyult. A lányok pirultak, de szorgosan jegyezték, terjesztették utóbb a bölcsészkar folyosóin. Mi többiek szerkesztőségekben és magántársaságokban.”

Fodor András Eötvös Collegiumban töltött éveiről vezetett naplójában írja le, hogyan mesélte barátainak, illetve Fülep Lajosnak, valamint azt is, hogyan kerültek be a parodisztikus kollégiumi diákrituálékba és előadásokba. Többen úgy emlékeznek, hogy Nemes Nagy Ágnes előszeretettel idézte fel a kétsorosokat, sőt van, aki szerint egy részüknek ő a szerzője.

A sikerültebb sírversek azért terjedhettek el, mert szellemesen, tömören kifejezték sokak akkori rendszerellenes érzéseit. Szelepként szolgáltak, mint a politikai viccek. A sírversek egy része azokról szól, akik bezupáltak vagy legalábbis akikről a Darling asztalánál ülő és más, pálya szélére került értelmiségiek úgy ítélték, hogy jól fordultak, hogy sikerük pártszolgálatuknak köszönhető.

Ilyen például a Zelk Zoltánról szóló sírvers is. „Itt nyugszik Zelk, a Zoltán, / egy pártjelvény akadt a torkán”. Ungvári Tamás visszaemlékezése szerint Jékelyék úgy látták Zelket, mint „pesti tarhás”-t, akiből hirtelen keményvonalas elvtárs lett. Zelk a húszas évek végén is, a Munka-körben is baloldali volt, azaz nyilvánvalóan nem ekkor „fordult”. A verseike mégis telitalálat, kimondja a fellebbezhetetlen, még csak nem is politikai, hanem esztétikai ítéletet: aki pártköltő lesz, az megszűnik költőnek lenni. Mindezt nagyon képszerűen teszi, a fulladást idézve hatásosan, és a költői elnémulástól való félelem toposzából (gondoljunk Babits *Jónás imájára* vagy *Balázsolására*) csinál viccet. A verseike úgy tömöríti az ok-okozati viszonyban álló állításokat, mintha szillogizmus lenne. A költő meghalt, (mivel elnémult), mivel pártköltő lett. A vers persze a szólásszabadság szempontjából is értelmezhető: pártjelvény = beszédképtelenség. Humorát annak is köszönheti, hogy a verseike mindezt banalizálja. Mintha csak sajnálatos baleset lett volna, ami történt, vagyis hogy Zelk bérbe adta a tollát, mintha „A hűség és hála éneke” című Sztálin-óda és Zelk többi hasonló, korabeli opusa olyasmi lenne, ami „bárkivel előfordulhat”. Ahhoz már valószínűleg pszichoanalitikus elemzés szükségeltetne, hogy kiderüljön, miért került egyáltalán a költő szájába a pártjelvény (infantilis atavizmus? orális fixáció? a fémek íz kedvelése?), de erre a területre nem merészkedünk.

A sírversek más része azokat gúnyolja, akiket tehetségük, szakmai, irodalmi reputációjuk többre érdemesítene, mint hogy lepaktáljanak *ezekkel*. Micsoda megörökösödés fogadhatta Devecseri Gábor, a harmadik nemzedék már neves fiatal költőjének, görög klasszikusok elismert műfordítójának első Rákosi-ódáit! Mint ahogy meglehetősen abszurd élmény lehetett a klasszika-filológust és jóképű múzsafit először meglátni *tiszti egyenruhában*. Az egyik róla szóló sírvers „Itt nyugszik Devecseri Gábor / Akhillesz a Ludovikáról” élettrajzi háttére az, hogy Devecseri őrnagy, majd alezredesi rangban a Honvédség nevelőtisztjeit oktatta a katonai akadémián, politikai megbízásból. Kossuth-díj, majd Írószövetségi elnökség lett a történet folytatása. Ekkori pályaszakaszát tekintve nem feltétlenül érezzük méltatlannak a róla szóló másik sírverset sem: „Itt nyugszik Devecseri Gábor, / Szörnyethalt a seggnyalástól.”

Megbocsátóbb, elnézőbb a Sötér Istvánról szóló sírvers. „Itt nyugszik Étienne, / Egyre inkább keletyien”. A harmincas években az École Normale Supérieure is járt irodalomtörténészt és író-t franciás műveltsége és eleganciája miatt néhányan Étienne-nek is hívták (bár közismert beceneve Pixi volt). A katolikus, modern nyugati szellemiséget képviselő Sötér karrierje meredeken ívelt fölfelé, például miniszterhelyettes lett. A rím kedvéért rontott, franciásra hangolt „tyien”

(„tiens”) képző a csattanó a versikében, a franciáság kap egy fricskát: lám ennyit ért a „nyugatos” értékrend. Mégis, a rímpár humora kacsintás, amelyben talán megbocsátás is érezhető.

„Itt nyugszik Gáspár Endre,/ Lukácsot fordítá héberből vendre.”

A sírversek többsége nemcsak a keletkezési pillanatát őrzi afféle időkapszula-ként, hanem utalások, konnotációk sokaságát képes magába sűríteni. A Gáspár Endréről és Lukács Györgyről szóló versike tömörítési képessége egészen kiemelkedő. Kezdjük a mellékszereplőnek tűnő Lukáccsal. A versikében benne van az a közvélekedés, hogy a nyelv, amelyet Lukács használ: 1. érthetetlen, „magas” és nem azért szorul fordításra, mert németül megjelent művekről van szó; továbbá: 2. Lukács érthetlensége zsidós („héberrel” kell fordítani). Ráismerünk a régi vádra, amely Lukács németes iskolázottságú magyar filozófiai esszényelvét idegennek tekinti. (Voltaképp újrahasznosítva, kifordítva a *Nyugat* ellen felhozott régi Horváth János-i „magyartalanság”-vádát. A nyelvi idegenség iránti ellenszenv mögött mindkét esetben asszimilációellenesség érzékelhető.) Ám mielőtt elhamarkodottan ítélnénk, érdemes megfontolni, hogy ez az utalás legalább annyira lehet filozsemita, mint antiszemita hangsúlyú. A héber szent nyelv, és ha Lukács héberül ír, akkor olyan kivételes tudás birtokában lehet, mint egy rabbi, akire – érthetlensége ellenére vagy épp amiatt –, ahogy mondani szokás, „félelemmel vegyes tisztelettel” nézünk.

Ez a versike is időkapszula, ez is rögzíti a maga születési idejét. Lukács épp ekkor szorult fordításra, hiszen a koalíciós években az ő műveinek kellett „eladnia” a magyar értelmiség jelentős része számára az idegen, gyanús vagy kimondottan ellenszenves marxista terminológiát. Lukács könyvei dömpingszerűen jelentek meg, sűrű egymásutánban és a háború utáni katasztrofális gazdasági állapotok (pl. „papírhelyzet”) ellenére nagy példányszámban. (Más kérdés, hogy művei az ekkori pártvonalnak megfelelően még népfrontos, nem szektás változatban kínálták a kommunizmust.) A két sor így nemcsak Lukácsról vagy Gáspárról szól(hat), hanem a legrémisztőbb kortárs történelmi folyamatról, az ország szovjetesítéséről. A kétsorosban rögzített ellenzéki „néptudalom” úgy bontható ki, hogy a bolsevizmus „lefordíthatatlan” magyarra, értsd: átültethetetlen hazánkba, hiába a kommunisták propagandája, hiába Lukács nagy híre, tudása. Ebből nem lesz magyar kommunizmus, legfeljebb valami „vend”. Így a két sor implikált (és mint jeleztem, „opcionális”) antiszemitizmusa sem feltétlen a zsidó származású Lukácsra és Gáspárra irányult. Inkább azt a Magyarországon régóta virulens antiszemita alaptételét idézi, mely szerint a liberalizmus / szocializmus / bolsevizmus nem más, mint zsidó találmány. Azaz „nincs ebben semmi személyes, elvtársak” – mintha ezt is implikálná a kétsoros.

Ami személyes mégis van benne, az voltaképpen kedves: Gáspár Endre – hogy végre a főszereplőről is szóljunk – legendás poliglott tehetségét ismeri el a két sor. Gáspár irodalomkritikusként is megállta volna a helyét, de műfordítóként lett

híres, hiszen rengeteget és számtalan nyelvből fordított magyarra, illetve néhány nyelvből németre. Egy másik róla szóló versike, amely a rímazonosság miatt a most elemzett változatának is tekinthető („Nincs többé sírás és ordítás / mert a sírban is vállal fordítást / Gáspár Endre / németre / volapükre / franciára / vendre”) szintén ritka nyelvtehetségét méltatja humoros formában. A sírvers afféle nem mindennapi és talán kissé „bogaras” koponyának állítja be Gáspárt, aki Lukácsnak méltó párja. Mintha Lukács és Gáspár amolyan „zsák a foltját” páros lennének. Ráadásul Gáspárhoz is tapadhatott valamennyi „az érthetetlen modernista” imázsából: Kassák-tanítványként és -munkatársként indult, az első jelentős Kassák-monográfia írójaként, továbbá az *Ulysses* első magyar fordítójaként könnyen nézhették „érthetetlen”, „befogadhatatlan” dolgok megrögzött közvetítőjének. Az már csak slusszpoén, hogy Gáspár állítólag lakott Budán, a Vend utcában.

A sírversek sokkal komolyabb, bővebb elemzést érdemelnének annál, mint amilyenre itt hely adódott. Sőt, értelmezésük akár helyet kaphatna az irodalomtörténeti kézikönyvek Rákosi-korszakról szóló fejezeteiben. Alaposabb vizsgálat talán kideríthetné, hogy anekdotikus érdekességnél több is van ebben az szövegcsoporthoz. Olyan anyagról van szó, amelynél a „mindennapok társadalomtörténetének” kutatása és az irodalomtörténet találkozhat. Vizsgálatuk, elemzésük kicsit talán más képet adna az ötvenes évekről, mint amit a korabeli irodalompolitika határozatainak, a cenzúrának, a nagy vitáknak, a kritikáknak és önkritikáknak az elemzése szokásosan ad. A hatalmi szerkezeteket „fölről lefele” szoktuk elemezni, itt azonban perifériára szorultak kisebb-nagyobb csoportjainak önvédelmi játékaról van szó, amelyet talán túlzás lenne a kisemberek mindennapi ellenállásának nevezni, de mindenesetre alsó nézőpontot, a kirekesztettek, félreállítottak nézőpontját biztosítja a kései kutatónak.

Felhasznált irodalom:

FODOR András, *A kollégium. Napló 1947–1950*. Magvető, Budapest, 1991.

HATÁR Győző, *Életút, III*. Kabdebó Lóránt magnetofonfelvételei alapján. Életünk könyvek, Szombathely, 1994.

LAKATOS István, Jékely asztalánál, *Orpheus*, 1992/2–3, 235–238.

LAKATOS István, Még egy sírvers (Jékely Zoltán: Németh László sírfelirata), *Orpheus*, 1992/4, 235–238.

LATOR László, *A megmaradt világ. Emlékezések*. Bővített kiadás, Európa, Budapest, 2012.

Sírversek Lakatos István lejegyzésében, *Orpheus*, 1992/2–3, 228–234.

UNGVÁRI Tamás, Bökvers és haláltánc, *Orpheus*, 1992/2–3, 218–227.

Hány soros egy négysoros ?

•

Pilinszky János : Hideg szél

Pályakezdő egyetemi oktatóként módom nyílt több olyan rádióműsor készítésére, amelyben legtehetségesebb tanítványaimmal s egy vendéggel beszélgettünk a kortárs irodalom jelenségeiről. Mások mellett Veres András volt segítségemre e munkában. Köszönet érte. Az egyik adás Pilinszky munkásságával foglalkozott. – T. T.

Sosem került az elemzői érdeklődés homlokterébe, de nem is mellőzött vers a Pilinszky-recepcióban a *Hideg szél*, mely először az 1958. decemberi *Vigiliában* jelent meg több más költeménnyel együtt, majd az 1959-es *Harmadnapon* című kötetben kapott helyet. A vers szövege számos forrásból, az interneten is könnyen és megbízhatóan hozzáférhető, a Digitális Irodalmi Akadémiának köszönhetően egy kéziratfotója is rendelkezésünkre áll, itt és más felületeken pedig jól rendszerezve a szakirodalom tételei ugyancsak felsorakoznak, részint (főleg a legfrissebb munkák kivételével) azonnal olvashatóan. A vers szövege ez:

HIDEG SZÉL

lakatlan kő, hever a hátam,
emlékek nélkül, nélkülem,
az évmilliók halott hamujában.

Hideg szél fújdogál.

A mű ismert Pilinszky-motívumok (hideg, szél, lakatlanság, kő, emléktelenség, énhiany, időnkívüliség, [halott] hamu, szélfújás) variatív, tömör megkomponálása a reménytelen diszharmoniaérzet, az időt és a személyt negligáló, transzcendáló bevégzettség, mitikus megmásíthatatlanság jegyében. Az itt egyes szám első személyű beszédmódból indító, rímmel is operáló alkotás részleges megfelelője – egy példa a felmerülő nem kevés közül – a töredékben maradt szövegek A *három Karamazov* cím alá iktatott, 1964-es keltezésű négysorosa (a verstervezet második egysége), mely nyelvtanilag az egyes szám harmadik személyt választja,

s szintén rímes: „Ökle mellé, a kimerült homokra / egy kéz esett. Üres keze: / egy tompa kő. Egy kő bukott. Feje. / A rongyhomokra teste rongya”. A megfeleltethető motívumok (kő, az ego üressége/hiánya stb.) mellett a *Hideg szél* anyagával rokonítható, elmozdított képi referenciák tűnnek fel (heverés – esés, tompaság; személytelenül heverő hát – a testtől levált fej; hamu – homok stb.). A metaforizálási tartomány viszonylagos belső és külső homogenitásának érzékeltetésére a Pilinszkynél megfigyelhető egyik toposz-terrénum relatív fogalmi és nyelvi állandóságát bizonyítva, számos további párhuzam kínálkozna.

A versünket magába foglaló műfaj, versalak megnevezése érdekében nemegyszer történtek lépések. Szaktudományos értelemben kevésbé fontos az orientalista költő, keramikus Terebess Gábor összeállítása a világhálón (*Pilinszky János haiku-szerű verseiből*), mely a keleti műformák iránti kötődésben érdekelten, de inkább csak ötlet- és jelzésszerűen egy regiment rövid Pilinszky-verset halmoz fel a *haikuszerűség* kétséges égisze alatt, az egysorosról a nyolcsorosig majdnem valamennyi sor-szám képviselésében. Valószínű: haikuszerű darab ezek között egy sem található, de a sajátos antológia egy mérlegelhető irányt mégis megnyit.

Fülöp László, a Pilinszky-életmű úttörő érdemű kutatója kismonográfiájában (*Pilinszky János*, 1977.) már *A négysorosok világa* című alfejezet előtt, a *Formanyelvi jellegzetességek* lapjain is foglalkozott a „négysoros tagokból épülő vers-egész típusával”, a négysoros metszések (szakaszolások) uralkodó versépítő jellegével (köztudomású, hogy a négysoros strófákra történő osztás eredetileg a később épp ezzel a szerkezettel szakító *Apokrif* elrendezését is megszabta volna). „Valósággal ortodox jellegű szabályosság” érvényesülését észleli Fülöp a négy sor mint egység túlhatalmában. A tényleges négysorosok regnálását a *Trapéz és korlát* (1946) utáni időszakban mutatja ki. A *Harmadnaponból* az *Agonia christiana*, *A harmadik*, a *Hideg szél*, az *Ama kései* és a *Négysoros* címűeket helyezi egymás mellé, „elkülönített szemrevételeket” jelölve ki feladatuk. Roppant határozott megállapítást tesz: „Nem kétséges, hogy a *Harmadnapon* időszakában feltűnt négysorosok Pilinszky János líravilágának igen jelentékeny és költőisége alkatáról beszédesen valló, fölöttébb jellemző egységét alkotják”. Elismerve, hogy az addigi szakirodalom némileg vitázva szólt e verskörőről, ő maga a *gyökvers* elnevezést javasolja: „Ezzel az alkalmi jellegű megnevezéssel ennek a verstípusnak egyik fő sajátosságára próbálunk utalni: arra, hogy a négysoros költemények a lírai kifejezés lehetőségeit végletesen redukálják, a közlendő élmény, a közvetíteni kívánt szemlélet esszenciáját formálják meg, együtemű szerkezetbe zárva a költői tartalmat. Bennük csupán az élmény magja van közvetlenül megformálva. Ez a struktúra, ez a »reductio ad essentiam« forma természetesen szigorú határok közé szorítja a művészi alakítást, a szélsőségig viszi a »művészet: elhagyás« elvét, s ily módon legalább annyit hárít az elhallgatásra, a kihagyásra, a csendre, mint a verbális kimondásra, a látható szöveg üzenetsugárzó erejére”.

A szerző verdiktjei alapvetően ma is helytállóak, s bár a gyökvers kifejezés kevésbé honosodott meg, felemlítése nem ritka a Pilinszky-interpretációkban. A négysorosok verscsoportjának elkülönített vizsgálata is hagyománnyá lett, nem kis mértékben a *Francia fogoly*, az *Apokrif* és a *Harmadnapon* mellett a legismeretebb Pilinszky-vers, a címével is deklaratív *Négysoros* ígésében. (Elkerüli viszont a kérdéskomplexumot Tolcsvai Nagy Gábor pályarajza: *Pilinszky János*, 2002. Ezt tárgyalásmódjának következetes ontológiai hangoltsága és poétikai értékszisztémájának modern szókészletű frissessége, továbbá lehetőleg csak négy-öt témára és csekély számú kiemelt alkotásra koncentráló gyakorlata indokolja.) Az újabb közelítések sorából Sebők Melinda *Halálmotívum Rónay György és Pilinszky János költészetében* (2010) című gondolatgazdag könyvére hivatkozunk a leginkább Fülöp nevével fémjelezhető gondolkodás-tradíció követésében – s megújításában, hiszen nála a lét totális kilátástalansága és a végítélet torokszorító kétségessége a halálélmény, halálpillanat felől szemlélve jelenik meg. Sebők *A négysorosok és a stációversek dermesztő tája* című alfejezetben idézi is a *Hideg szél*t. A „négysoros versmodell” e realizálódásáról többek közt így ír: „Az örök szenvedésre utal a *Hideg szél* harmadik sora is: »az évmilliók halott hamuját« magunk mögött tudva próbáljuk elfeledni az átélt szörnyűségeket, de »emlékek nélkül« is jelen levő a fájdalom”; „A vers egyértelműen jelen idejű, a hideg szélben örökké didergő ember jövőbeli szorongását is előrevetíti. A négysoros lírai darabban valamiféle mozgást csupán a hideg szél érzékeltet. A vers első sora – »lakatlan kő, hever a hátam« – inkább passzív mozdulatlanságra utal. A kő minden személyességtől eltávolítva, minden érzelmi drámától mentesen, az idő végtelenjében hever”.

Mivel e dolgozatnak nem elsődleges célja a verselemzés, csupán futólag jegyezzük meg: nem elképzelhetetlen, hogy a megírás, közreadás idején, 1958-ban, 1959-ben, nem egészen másfél évtizeddel a II. világháború befejeződése után a hamu szó különösen a „halott hamu” jelzős szerkezetben a fentebb összegzett általánosságokon túl a holokausztt borzalmainak konkrétumait is magába sűrítette. Pilinszky mély holokausztraumájának szembeforduló, sokszor hangoztatott és írásokká formált tiltakozó, elhatárolódó erkölcsisége – a majd az 1970-es *Nagyvárosi ikonok*ban olvasható *Ars poetica helyett* lirizált prózájának téziseivel egybehangzóan – igencsak megengedi ezt a feltételezést, melynek az olvasás szinkronitálásában, 1960 táján befogadói oldalról is feltételezhető a valószínűsége. Ezt a konkrétabb tragikus tartalmat a mai értelmező számára is felajánlja a költemény.

Minden eddigi szavunk azonban csak „bevezetés”.

A *Hideg szél* ugyanis négy sorból áll, de – versalaki, műfaji jellegében – nem négysoros. Bár a *Harmadnapon* kötetben két négysorost (*Agonia christiana*, *A harmadik*) követ, és ezeket a *Négysorostól* is mindössze egy vers (a négyszer négy sorból álló *Egy arckép alá*) választja el, nem illeszthető zavartalanul a négysorosok körébe. Egyébként a *Harmadnapon* a harmincnégy vers között öt (ha a *Hideg szél*t is ide sorolnánk, hat) négysorost ölel fel (Fülöp a jóval korábbi, 1949-es *A*

tengerpartra címűt hagyta ki felsorolásából), ami valóban szembeszökő változás az egyetlen négysorosot sem tartogató *Trapéz és korlát* után, főleg a rengeteg négysoros szakaszt, köztük néhány majdhogynem „önállósulót” is látva.

Már többen felhívták rá a figyelmet – legnyomatékosabban Csokits János, de épp a másik költemény érdekében –, hogy Pilinszky csak két versét kezdte kisbetűvel: a *Harmadnapon* versei közt harminckettedik helyre ékelt *Hideg szél* címűt és ugyane kötetben a huszonhatodiknak sorolt *Jelenések VIII. 7.-et*. Utóbbiban a bibliai parafrázisos jelleg, az „és”-es mondatkezdéssel sejtetett történeti és stílusbeli láncolatosság elégséges indok a szokatlan eljárásra („...és lát az isten égő mennyeket / s a menny színén madarak szárnya-röptét / és látja mint merülnek mind alább / a tűzkorongon átkerülni gyöngék...”). A Pilinszky-zsengék és -töredékek dossziéiban ugyan fellelhetők további kisbetűs kezdésű forgácsok (*Őszutói látomás* stb.), de ezekkel valóban nem kell számolnunk.

A *Hideg szél* autográf kézírata által is tanúsított kisbetűs verskezdés mintegy a vers első sora elé helyez legalább egy („nulladik”) virtuális verssort; esetleg többet. Óhajtja és feltételezi egy megelőző, rávezető sor (versegység) létét, szavak nélkül is lehetséges olvasói megalkotását: a vers indítását a látható szövegtest előtti, nem látható és nem rögzített szövegbe kódolja. Valószínűtlen, hogy ez a potenciális sor a verscím lenne, a cím a szövegbe történő alászállása lehetne. Nehezen képzelhető el a sorok szótagszámát ugyan meglehetősen szabadon kezelő, de a jambikusságból nemigen engedő vers metrumziláló és a látszólagos azonosítással is súlyos értelmezői problémát gerjesztő hideg szél – / lakatlan kő, hever a hátam’, netán ,hideg szél, lakatlan kő, hever a hátam’ indítás. Ebben az esetben az összességében a vers sorai közé számító, de a „négysoros” elnevezés által abból épp kihatárolt cím belépne a versbe, az immár esetleg ötsorosba. Ha viszont nem vetjük el ezen „új” négy sor feltételezett, de meg nem engedett képzetét, a vers a címét veszti. Holott a cím és a spáciummal különvitt „Hideg szél fújdogál” sor a mű fontos kerete, a szintagma bővítő továbbírásával (amelyben a fújdogál szó gyakorító képzője elemi erejűen titokzatos, hiszen kicsinyítő funkciót is ellát, s ez nem kevéssé meglepő az évmilliók, a hamu nyomatéka után). Az (egy vagy több) „zérósor” mint hiányzó (le nem írt), de versi értelemben létező előzmény terjeszti ki a *Hideg szél* időterét. Hiánya lehetővé teszi, hogy mind az első két sor toldalékríme (hátam – nélkülüm), mind az első és harmadik sor alliterációtól is telt ríme (hátam – hamujában) maradéktalanul hasson, összefogva az enigmatikus költemény első pillantásra-hallásra széttartó sorait, s épp a zárásban emelje ki az egyetlen nem rímelő sor, sorvég (fújdogál) összecsengés-hiányát. (A toldalékrím az *a b a b* vagy *x a x a* rímképlettel is leírható *Négysorosban* is fontos, hiszen ott a villanyt – véretem t-je parányi rimmel a harmadik és negyedik sort „külön”, egymással is rímközösségbe hozza.)

A *Hideg szél* elérhető négy műfordítása közül három igyekezett megszabadulni a négysoros formát aláaknázó (sőt akár a közléskor nyomdahibának tűnő) kis-

betűs kezdéstől. Rác Judit francia („Mon dos est touché – pierre inhabitée...”), Cikos Ibolja olasz („Nei millenni della cenere morta...”), Sulyok Vince norvég („En ubebodd sten: min rygg...”) átültetése egyként nagybetűvel indít. Csúpn N. Ullrich Katalin angol változata hű az eredeti tipográfiához („undwelt stone, my back lies around...”). Az természetes, hogy valamennyi fordító módosít többet-kevesebbet a szövegen, például sorok felcserélésével.

Négysorosnak azt a lírai művet szokás tekinteni, amelynek négy sora spácium nélkül egységbe forr. A *Hideg szél* ezt a kívánalmat sem teljesíti be. Ahogy a kezdésben a szöveg helyzeti energiájából fakadóan hív egy kvázi plusz előzménysort, úgy a spácium keltette mozgási energiával széthúzza a négy sort, a negyedik sor leválasztásával másodszor is bomlasztja önmagát mint négysorost. Új dimenziót vesz fel. Más olvasatot kér, mint például a kötetben közvetlenül előtte feltároló *Agonia christiana* és *A harmadik*.

Nem kétséges: Pilinszkyt erősen foglalkoztatta a négysoros poétikája – mint versépítő egysége és mint önálló verse. A magyar lírai közkinccs előkelő helyeinek egyikét betöltő *Négysoros* mellett még egy, töredéknek számító verse viseli a *Négysoros* címet (az „Elmebeteg folyosó...” kezdetű). A *Nagyvárosi ikonok* (1970) új anyagában három négysoros jelenik meg, de érdemes latolgatni, hogy a kötetnek címet kölcsönző költemény utolsó, *Kórus* jelzésű tétele, valamint a vele szomszédos *Van Gogh* első szekvenciája is karakterizálható önálló négysorosként.

A *Szálkákban* (1972), a Pilinszky poétikai fordulatáról tanúskodó gyűjteményben egy négysoros jelenik meg, a következő és részint kapcsolódó kötetben, a *Végkifejlet* (1974) lapjain három (abból az egyik, a *Rembrandt* a *Két arckép* részeként). Az ezerkilencszázhetvenes évek elején mégsem igazán adekvát versalak a költő kezén a négysoros. A jambustól, a kötött szótagszámú és valamely szabályossággal egymás után illesztett vessoroktól, a rímtől történő majdnem teljes elszakadás, a tömörség, kihagyásosság újfajta gondolati-nyelvi radikalizmus repeszesebb formákat eredményez. Szálkákat, szálkaverseket. A recepció, ha fenntartásokkal is, használhatja versalaki műszóként a *szálka* terminust, elvonva azt a kötetcímből, lefedve általa a hosszabb-rövidebb, jobbára rímtelenül „hegyes” végű sorokból szerveződő, tördeltebb, mondhatni prózaibb, alkalmanként az írásképből is szokatlanabb rövid verseket.

E két kötetben válik jellemzővé az amúgy sem hosszú és gyakorta erősen metszett-osztott költemények utolsó egy, két, három sorának spáciumos külön szedése: summa, refrénszerű változat, enigma, kérdés, visszahajlás lesz a zárlat (mint a *Hideg szél*ben is). A korábbiaknál is sokkal célzottabban bukkan fel egyazon versen belül a fokozó szerepű második, harmadik kimondás, illetve a tényleges, olykor többszavas ismétlés. Például a *Szálkák* legnagyobb szerűbb darabjainak egyikében (a most következő idézet előtti tíz sor is többszörös példa lehetne): „...és mégis, hogyha valamit tudok, / hát ezt tudom, e forró folyosót, / e nyílegyenes labirintust, melyben / mind tömöttebb és mind tömöttebb / és egyre szabadabb a

tény, hogy röpülünk” (*Egyenes labirintus*). A *Hideg szél* (a címmel együtt) tizenhét szava, mint láttuk, a cím és az utolsó sor egymásra mintázásával, valamint az „emlékek nélkül, nélkülem” sorral, összesen hat-hét szóval (a versmatéria mintegy harmadával) nyújtja ennek bizonyosságát.

A választott Pilinszky-vers egy bizonyos aspektusú mikrofilológiájával nem volt egyéb szándékunk, mint jelezni: a négy sorból álló vers nem fogható fel klasszikus négysorosként, s noha nem megokolatlan Pilinszky a *Nagyvárosi ikonok* publikálásáig íródott négysorosai között szólni róla – nem feledve műfaji sajátosságait –, versalaki értelemben a *Hideg szél* a *Szálkák*kal kezdődő periódus formavilágát ugyancsak megelőlegezi. Talán azt nézetet is alátámasztva, hogy a két alkotói korszak között nincs oly nagy különbség, mint sokszor az érték-szembeállítás szándékával is feltételezni szokták.

Niger sum, sed formosus

•

Péterfy Gergely: Kitömött barbár

Péterfy Gergely nagyregénye talán a legnépszerűbb magyar könyv volt 2014-ben. A siker minden szempontból indokolt. A *Kitömött barbár* egy izgalmas, fél-régi korszakot idéz fel: a 18. század végét és a 19. század első harmadát, hol tény-szerűen, hol a fikció által. Tabutémákat feszeget (szabadkőművesség, rasszizmus, szexualitás); Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman barátságáról enciklopédikus mennyiségű tudást rögzít – a szerző a doktori disszertációját is e témából írta. Péterfy gördülékeny, élvezetes stílusban fogalmaz, eredetien, de felhasználja a régmúlt témáit megíró Kosztolányi vagy Závada Pál, sőt az utóbbi évtizedek „miliófilmjeinek” eszközeit is az *Amadeustól* az *Egy veszedelmes viszonyon* át a *Taxidermiáig*. A nagy számú kritika és reflexió jelzi, hányféle olvasóhoz szól egyszerre. Nem vagyok kritikus, nem is volna méltányos ebből a nézőpontból írnom a könyvről. Nem érzem kardinális kérdésnek azt sem, milyen arányban örvénylenek a történelmi tények és a fiktív elemek; ezt az írói szabadság részének tekintem. Kiemelnék azonban néhány olyan motívumot, amelyekről eddig kevés szó esett. Talán azért, mert annyira magától értetődők, legalábbis, ha az ember felvállalja a pszichoanalitikus megközelítést.

A regény cselekménye dióhéjban: Kazinczy Ferenc 1831-ben, a kolerajárvány napjaiban halálos betegen, több évtizedes hallgatását megtörve elmeséli feleségének, Török Sophie-nak élete legnagyobb barátsága történetét, amely a Bécsben élő néger szabadkőműves polihisztorhoz, Angelo Solimanhoz fűzte. Elszakadnak egymástól, majd Kazinczyt bebörtönzik, s egy napon váratlanul Bécsbe szállítják, ahol végig kell néznie elhunyt barátja kipreparálását, mivel a bőrét rá hagyta örökségül. A kitömött, afrikai vadásznak beöltöztetett Soliman a Természettudományi Múzeumba kerül; Kazinczy halála után (épp az ő születésnapján), a történet ismeretében Sophie is elmegy megnézni, mintegy szembesülni vele. A könyv, sőt minden fejezet keretként visszatérünk azokhoz az asszociációkhoz, amelyeket Soliman láttán érez, s amelyek belső monológként elmondják vele saját élettörténetét, Ferencsel való házasságát, beleszöve a tőle megtudott dolgokat Angelo ifjúságáról és közös bécsi élményeikről, a fogságról és a széphalmi évtizedekről. Felváltva olvashatunk tehát saját emlékiratot, illetve másod- és harmadkézi szövegrészeket.

Meggyőződése – s ehhez Péterfy számos támpontot ad –, hogy a *Kitömött barbár* nem csupán egymásba kapcsolt életnarratívákról szól, s nem kizárólag a megfélemlített és illúzióiktól elrettentett magyar értelmiségiek szilenciumát, meg nem értettségét tekinti fő témájának. Még csak az sem lehetett a fő célja, hogy a kultusztárggyá személytelenedett, távolinak tűnő Kazinczy Ferencet hús-vér, gyarló és szerethető figurává gyúrja át. E fontos témákon túl, úgy érzem, ez a könyv valójában szimbolikus mélységű, mondhatni rituális. Sophie azért tökéletes elbeszélő, mivel sokrétű tudása és emlékei ellenére sem volt (nem is lehetett) beavatva sem Kazinczyék hajdani bécsi páholyának titkaiba, sem saját apjának, az alkimista Török Lajosnak időnként elég hajmeresztő, valójában csak jelképes síkon értelmezhető kísérleteibe. Gyerekkorában az apa fejtegetéseit, majd Ferenc utolsó történetét hallgatva Sophie csupán kényszerű tanúja lett fájdalmas és titkos dolgoknak, feldolgozhatatlan terheknek. Az általa elmesélt történet nem a mindentudó nézőpontjából szólal meg (bár hajlamosak vagyunk azt hinni), hanem önkéntelenül feltárja saját *írói* következtetéseit is.

Sophie szétszaladó gondolatársításában (amelyek persze hihetetlen aprólékos írói szerkesztéssel párosulnak, így sosem zökkentenek ki a regény olvasásából), a narrátorokat ötvöző szerepjátékában épp ez a kívülállás, a gyász munkával vegyes érzelemtávoltítás a megkapó. Egy nő, akinek be kellett pillantania a kárpiton túlra, aki az érthetetlen megértésére kényszerült, s most rendet kell raknia visszamenőleg mindenben. Ráadásul Sophie nem naiv szemlélő, hanem Ferenc elveinek és sorsának jó szemű kritikus, aki nem akarja idealizálni férjét és annak barátait. A birtokába jutott történet súlya alatt állandó feszültséget érzünk, ki nem beszélt közös gondok terheit, a férfiak világával szembeni ösztönös távolságtartást, sőt néhol leleplező szándékot, mítoszrombolást is. A regényt eközben egyre erősebben átszővi Sophie-nak az a dilemmája, hogy Ferenc valójában azonosította őt egykori barátjával, s tudat alatt Angelo szerepét ruházta át rá. Ennek kimondása zárja le a regényt:

[...] ahogy végül ott álltam a Természettudományi Múzeum tetőtéri raktárában, szemben a fekete testtel, amely a vörös szekrény izzó mélyéből lépett felém, már tudtam, hogy önmagam előtt állok. (448)

A finom női intuícióval megtalált szempont segít az asszonynak rendet rakni, s megtalálni az összefüggéseket. Apránként velünk is elhiteti. Igen ám, de vajon teljesen igaza van-e?

Esszém címéül az *Énekek éneke* egyik latinra fordított sorának parafrázisát választottam. Eredetileg nőnemben áll, hiszen Sulamitha, az egyiptomi király fekete bőrű lánya fordul e szavakkal Salamonhoz: „Fekete vagyok, de szép, Jeruzsálem leányi; mint Kédár sátrai és Salamon szőnyegek. Ne nézzetek engem, hogy én fekete vagyok, hogy a nap lesütött engem; az én anyámnak fiai ellenem megharagudtak, a szőlőknek őrizőjévé tettek engem, – a magam szőlőjét nem őriztem.”

(1, 5–6; Károli Gáspár fordítása.) Az *Énekek éneke* nemcsak szerelmi tárgyú, inkább misztikus vers, örök előképe a hasonlóan „kétszólamú” alkotásoknak. Történelmi értelemben épp az örök kibékíthetetlen Egyiptom és Izrael békéjét, egyesülését jelképezné, magánéleti nézőpontból pedig az idegen, megvetett, ráadásul fekete bőrű (alvilági vagy ellenséges hiedelmekkel övezett) asszony szorongását oldja, hogy megszabadítsa őt a különbözőségeiből áradó terhektől. A vágy szavai: az egyenlővé, elfogadottá válás szavai. A bölcs és hatalmas Salamon király, a Templom építtetője viszonzott vágyakozással szereti az önmagát feladó (a saját szőlőjét már nem őrző) Sulamithát, s maga mellé veszi, amint arra a 45. zsoltár, e misztikus házasság ünnepi himnusza utal.

A babonás látszatoknak, a sötét bőrhöz asszociált sötét lélek kirekesztő toposzainak hátat kell fordítsanak mindazok, akik Angelo Soliman értékeire kíváncsiak. Akik – ahogy a riadt, ifjú Kazinczy – meg akarják pillantani a fekete ember fehér, „teknősbéka színű” tenyerét. Akik mögé akarnak látni a testvériségben s a világ szemében egyaránt magára vállalt *vir terribilis*-szerepnek. Hiszen ne feledjük: akár gyerekként a messinai palotában, akár ifjú emberként a bécsi szalonok forgatagában egyszerre tekintik izgatónak, élők csecsebecsének, csokoládéfigurának, tiltott gyümölcsnek, majd váratlanul visszataszítónak, ha például a magukból kivetkőző, gyerekesen viselkedő nőkhez tökéletes németiséggel szól. Angelót épp a neve emeli ki a feketeségből; az ő „angyalát” az elbeszélő gyakran emlegeti, egy alkalommal pedig a férfiakban kiváltott „harmadik nemű” vágyakról is szó esik.

A néger fiú hamar megtanulta testi adottságait tárgyiasan, önmagától leválasztva kezelni. Transzponáló alkat, aki Lobkowitz herceg hadiorvosaként mások sebeit gyógyítva egyúttal a saját testéhez fűződő viszonyán is dolgozik. A regény címében sokkoló *kitömöttség* ugyanis vándormotívum Angelo életében, s nemcsak a Kazinczyval való első találkozásakor látható preparált madárkák vagy az ajándékba kapott krokodil miatt. Lenyűzött bőrét valójában már életében kívülről figyeli, s a nyüzsgő érdeklődők, sőt támadók martalékaul veti, miközben a szellemét teljesen függetleníti tőlük. Pilinszky szavaival: „emésszétek föl lényegem, hogy éhségtek megértsem”.

A végső, tragikus preparálás megfordítja az idő kerekét. A kiszolgáltatott és elszegényedett, idős Angelo jól sejti, hogy az udvar a felvilágosodás híveit akarja a neki címzett szörnyű „ajánlattal” figyelmeztetni önnön kicsinységükre és alantasságukra. A paradox helyzetből a kiállítási tárggyá átlényegülés borzalma jelent megrázó kiutat. Azzal, hogy Angelo a bőrét Kazinczyra hagyja, a pusztító külvilág elleni vádirattá, mementóvá válik a mulandó test (ráadásul megfiatalítva, zsánerfiguraként, végképp toposszá degradálva), a halhatatlan szellem pedig észrevétlenül távozik. A bőr átadását a hatóságok megtagadják, a megnyúzás látványának sokkjával pedig megalázzák a státusfoglyot – az atyai barát épp erre figyelmeztette: ne várj semmi jobbat! (Emlékeznie kellett arra, amit első találkozásukkor

Ferenc gúnyosan mesélt: barbár hazájában a szeretett miskolci páholy is egy bőrcserző műhely épületében alakult meg.) Ha figyelmesen olvassuk a múzeum leírását, feltűnhet, hogy Angelo testét tették először közszemlére, csak a következő években kerültek oda más, Bécsben élő négerek. Igazi cédrustestet kapott, erős egyéniségéhez méltón (a preparálásnál segédkező barátok ezzel időtálló „szobrot” emeltek elhunyt páholybéli testvérüknek, amelyről a bőr fel is pattogzik néhány év múltán); a többiek a viharvert krokodilhoz hasonlóan csak kóccal és fahulladékkal voltak kitömve.

Az már a művelt Sophie asszociációin múlik, hogy megérti: Angelo azáltal is kitömöttnek érezte magát életében, hogy megfosztották saját élményeitől és identitásától (nem voltak emlékei anyjáról és szülőhazájáról), s Lobkowitz herceg szerecsen gölemjeként, saját képére formált intellektuális árnyjátékaként kellett önmagára ébrednie. Ifjúkorát a magas szellemi igények mellett ez a bénító telítettség, tervezettség, formáltság, tehát *mások világa* uralja – Sophie az azonosulás során önmagán is egyre erősebben érzi ennek hatását Kazinczy tervezett jövőképtől a várandósságig és a szülésekig. Nem csoda, ha a gyász labilis érzelmi állapotában át-átcsap a férje és elvbarátai, az „ememberek” elleni vádaskodásba, amint rádöbben saját áldozatszerképére, tehetetlenségére. Angelo esetében erre csupán az ad felmentést, hogy ő maga is ilyen terméke egy korabeli, de nem szabadelvű embernek, Lobkowitznak, s hogy nem önszántából lett ilyen.

Az afrikai rabszolgafiú képzelt királyi származása (a sokféle hányattatás és a perverz gazdák ellenére) szerencsére a külvilág szemében is felruházta őt Sulamitha biztonságával. Az ajándékba kapott családnév (a világverő szultán emlékére), s a színes, egzotikus öltözet ugyanúgy az elkülönülést hangsúlyozza – erre utal a sokat idézett jelenet, ahol összetalálkozik Kazinczyval, aki kurucos magyar gúnyában rója Bécs utcáit, s ekkor mintegy a jelmezük is hírül adja kívülről állásukat. A váratlanul gazdag és szabad emberré, valóban arisztokratává váló Angelo a szerecsennek ábrázolt Boldizsár királyt is felidézi, aki ugyancsak Sulamitha-szerepű: hátra kell hagyni az elkülönítő régi önmagunkat, s át kell lépünk valahova, ahol egyenlők vagyunk. A Háromkirályok így lettek az evangélium tanúi, Sulamitha így lett Izrael királyának asszonya, Angelo pedig a 18. század végi Bécs előítéletektől sem mentes világának kulcsfigurája, a megtestesült szabadkőműves.

Kérdés tehát, kivel és miért lehet Angelót azonosítani Kazinczy világában. Az elemzők többsége szerint a regénynek azok a szavai árulják el erről a legtöbbet, amelyekből megtudjuk, hogy az elbeszéléskor Ferenc már idősebb, mint hajdan Angelo volt. Mintha mostanra érne bele abba az életkorba, hogy megértse az idősebb kőműves testvért. Angelo Soliman innen nézve a fiatalon elvesztett apa szerepét veszi át, aki Széphalom felé irányította Ferenc figyelmét. Az ehhez szükséges szellemi háttérrel a szellemi apától, Angelótól kapta, legalábbis a regény ezt a motivációt tekinti hangsúlyosnak.

Van azonban még egy erős apafigura, akiről kevesebb szó esik, holott a könyv általam javasolt értelmezési keretében épp neki jut a főszerep. Gróf Török Lajos, Sophie különnc, alkimista édesapja volt Ferenc első pártfogója, s az ő révén került kapcsolatba elsőként a szabadkőművességgel a miskolci *Az erényes kozmopolitához* páholyban. Ő az egyetlen ember, aki nem fordul el a fogságból hazatérő Kazinczytól, s (mint megtudjuk, a sorsa miatt érzett büntudatból) hozzáadja leányát – annak ellenére, hogy az épp jegyben jár valakivel, s az egész frigy ellentmond a konvencióknak. Szerencsére a régi vőlegényhez se fűzte Sophie-t különösebb érzelmi kötődés, mint ahogy kezdetben Ferenchez sem. Török a valóságtól már-már elszakadva, mesebeli öreg királyként osztja meg fele királyságát hajdani tanfelügyelő kollégájával és kőműves testvérével. A fiatalok összeházásítása az ő számára egy alkímiai konjunkció, így valóságos *unio mysticát* hoz létre köztük. Ki tudja, mennyire lehetett tudatában Ferenc és Angelo hajdani barátságának. (Az aranycsináló gróf jótékony, naiv kotyvasztásainak ördögi ellenpárja épp Angelo gyerekkorában villan fel: a Lobkowitz-palotában élő pedofil nevelő, Herbert abbé, aki megköveteli, hogy a gyerekek a fekáliákat nevezzék meg rózsakeresztes szókinccsel.) Mindenesetre a Török Lajos által kötött, mágikusan biztosított szövetség lesz az egyetlen emberi kapocs a könyvben, amely kiállja az idő próbáját, ellentétben a sógorok szintén népmesei álnokságával. Nem túlzás: Török egyetlen sikeres alkimista „kísérlete” menti meg Kazinczy életét és identitását, s új esélyt, mintegy új bőrt ad neki. A börtönviselt író pedig ennek tudatában kezd új életet Széphalmon.

A *Kitömött barbárnak* innen nézve nem is hősei vannak, hanem allegorikus szereplői, elementumai, akiket kapcsolatok helyett konjunkciók kötnek össze. Ennek az elbeszélő(k) néha tudatában van(nak), néha nem. Ferenc pontosan érti a szimbolikát, amikor azt kéri élete utolsó „helyzetkonstrukciójában”, hogy Sophie vegye el az életét – odakint már gyülekeznek a feldühödött parasztok, akik a gyanús múltú férfit okolják a kolera kitöréséért. Tehát nem a barbárság áldozata lesz, hanem a Bölcsesség görög nevét viselő Sophie mintegy beteljesíti a tervet, mely szerint Ferenc a bölcsességnek élt és halt. Az asszony ebben is joggal láthatta utóbb, felindultságában annak jelét, hogy a nevével való jelképes kapcsolat (Török Lajos révén) felette állt a személyesnek, amellyel az ura mintha ennyi éven át sem tudott volna mit kezdeni. Emiatt aligha vádolhatjuk Angelo Solimant, de még a horrorisztikus kitömés-jelenet emlékét sem. Ám ezért érzek – minden mélysége és a történet szövevényéből kibontakozó, megkapó őszintesége ellenére is – finom torzítást abban, ahogy Sophie önmagával azonosítja a kitömött Angelót. Elmondom, miért.

A szövegek többsége, amelyet a könyvben olvasunk, krízishelyzetekben hangzik el, átlépve az őszinteség megszokott határait. Egyedül Angelo élettörténete az, amit Ferenc nyugodt körülmények között hallgathatott és jegyezhetett meg, ennek drámaian anekdotikus elemei és lokálszínei uralják a könyv egyik fe-

lét. Amikor azonban átadja e tudást Sophie-nak, a halál közelében, nyilvánvaló hangsúlyeltolódással teszi, hiszen sürget az idő: a vérszomjas parasztok már a környéken csörtetnek. Ferenc még mindenképp el akar jutni a preparálás sokkoló és eddig elmesélhetetlen történetéig, amelyet végül kíméletlen részletességgel mond el. Hamar megértjük, hogy a meg nem kapható bőr helyett – amelyet később Angelo leszármazottainak sem adott ki a múzeum – maga a történet az örökség, s Ferenc ekként hagyományozza a feleségére.

Sophie elbeszélő hangja realistább, néha kifejezetten elégikus, de jóformán érzelemmentes. Néha mintha szándékoltan férfiszerepet játszana, mintha a magukat „emember”-nek tartó férj és apa álláspontját erőltetné magára. Eközben a szikár tények megannyi ellentmondással gyengítik a konstruált világot. Az önmagát nem annyira bennfentesnek, inkább aggodalmasnak és ironikusnak mutató Sophie hajdani érzelmei és tettei is csupán távoli, filmszerű jelenetek, amelyek másodlagos (vagy elsődleges?) igazságaiként rajzolódnak ki a fakó, paszellszínű memoratókból és a kolerajárvány haláltáncának ősképeiből. Sophie leleplező, az illúziókat lebontó attitűdje, amely a gyász lelki folyamatából táplálkozik, egyúttal párhuzamba állítható Kazinczy elhallgatott történetével, hiszen Sophie sem mondhatta el még ezeket a tapasztalatait. A tabutémák kimondása, a sebek feltételezése a dominóelv szerint rázza meg a regényt újra és újra, hol Ferenc, hol Sophie sorsának elhallgatott részleteivel, amelyek elmondása nyilván terápiás erejű is. Épp emiatt gondolom, hogy pszichológiai nézőpontból egy másik értelmezés is elképzelhető.

Sophie ugyanis nem véletlenül „férfias”, s ez nemcsak az általa visszatükrözött férfitörténetekből táplálkozik. A Ferenc által megidézett események sok évtizeddel korábbiak, sőt némelyikük másodkézből, Angelótól való. A fogság utáni, közösen megélt évtizedekről kizárólag Sophie beszél, akárcsak a kerettörténetben, melynek „utólagos ideje” összefolyik az előzőekkel. Ez sem véletlen, hiszen a szembesítés élménye uralkodik e sorokon, s ugyanaz a zaklatott, gyásztól és tabusértésektől felszaggatott lelkiállapot fűti, mint a széphalmi évek kissé egyoldalúan negatív elbeszélését (pl. Iphigenia halála, a gyerekek ellenállása az „emember”-programnak, családi vádaskodás, elszegényedés, szétszóródás). Az utolsó képsor tehát súlyos vádat mond ki: azt, hogy az agressziótól amúgy irtózó Ferenc a feldolgozhatatlan Angelo-történet hatására tudat alatt a környezetén vezette le elfojtott dühét. Erre utal a túltervezett és a barbár külvilággal már-már abszurd módon dacoló életmódja (Sophie és a gyerekek „kitömése”), akárcsak a szexualitás okozta feszültség levezetése a növényeken. A kihajtani képtelen, végül titokban kivágott magnólia képsora az önkívületbe eső, bokrokkal csatázó Ferenc drámájával alkot párhuzamot. Az elvaduló kert az alvilág kapuját jelenti a történetben: Sophie itt, a hajdani magnólia helyén temetteti el a férjét.

Itt eszünkbe juthat egy másik irodalmi hősnő, akit épp e korszak újrafelfedezésekor alkottak: Psyché, vagyis Lónyay Erzsébet. Megálmodója, Weöres Sándor

éppúgy „belemesélte” őt Kazinczy, Ungvárnémeti Tóth László, Berzsenyi és Kisfaludy Károly életrajzába – vagy fordítva? –, mint ahogyan Török Sophie fiktív tetteit Péterfy elhelyezi a széphalmi mester személyiségvonalásainak gyújtópontjaiban. Sorsuk nagyon hasonló: Psyché (szintén beszélő névvel) és Sophie egyaránt alávetettként, a női (áldozat)szerepek rabjaként töltik életüket, leánynevelő intézet után/előtt a zempléni barbarikum vidéki nemessége szexuális játéknak tekinti őket, s mindketten olyan férfihoz vonzódnak, aki náluk fennköltebb, tudatosabb és ebből eredően önzőbb. Psyché amúgy Weöres varázsütésére hirtelen Kazinczy körül is szerephez jut, akinek megmutatja verseit, s így válhat *Az én sugallóm* című, hiteles versének műzsjává. Psyché nagy szerelme Ungvárnémeti Tóth László, a görögül is verselő, orvosi stúdiumokban jártas, igencsak fellengzős poéta, aki fiatalon halt meg vérbajban, a férje pedig egy felvilágosult báró, Maximilian von Zedlitz, Kazinczyhoz hasonlóan egykori szabadkőműves, világ-újratervező, akit bizony nem az ösztön és az érzelmek hajtottak, hanem a tervek és az éthosz – kivéve, amikor a lefojtott dühe odavezet, hogy akaratlanul is gyilkosává válik feleségének.

Mindkét asszonyfigura önértékelése hullámzó, érzékenységük néha magával ragadja a történetmondásukat. Igazi hivatásuk a női princípium apológiája, amikor tudós, de vértelen választottjukat nekik kell elvezetniük az ösztönvilág, a szexualitás és a mélyebb érzelmek felé. Sophie nemcsak testi, hanem nyelvi tabusértésre is kényszerül, hiszen szembe kell fordulnia a művelt („kitömött”) arisztokrata hölgy szerepével, s valósággal ő kell megtanítsa Ferencnek a nemi élet köznyelvi kifejezéseit és azok jelentését. Sikerral jár, bár Ferenc a lélek vadonából csak faunként képes előtörni, de ritkás ösztönéletében ez is megnyugvást jelenthet.

Könnyen kínálkozna ezek után, hogy Sophie-ban – Psyché módjára – az ösztönvilág kivételését, Ferenc ellenpólusát lássuk. A képlet azonban, úgy vélem, még ennél is összetettebb. Sophie gyerekkora óta rutinos kukkoló és megfigyelő. Különösebb szemérmesség nélkül, a krízisállapot önfeltárási lendületével meséli el a szülői házban megtapasztalt perverziókat és Ferencsel való házasesetük legfeljettebb titkait. A fenti szerep, mely egyszerre képviseli az ösztönvilághoz, egyúttal a praktikus valósághoz való kötődést (értsd: az asszonysorsot), a három évtizedes házasság során egyértelműen Sophie-t illeti, akárcsak ez az emlékező pozíció. Nem gondolom azonban, hogy Ferenc értékrendjében a színes bőrű és színes ruhájú, valószínűtlenül művelt és izgalmas személyiségű Angelo összekeveredett volna Sophie-val. Inkább úgy tűnik, Sophie – már a megtudott élettörténet birtokában, mondhatni: annak ígézetében – kissé rivalizálni kezd vele, s Ferenc múltjának újraparcellálásában megpróbál magának olyan szerepeket adni, amelyeket mintha Angelótól venne át, holott ez aligha igaz. Ellentmondana Török Lajos misztikus házasságalkímiájának is. Sophie Angelóban az önmagára ébredő, de mégis önazonos, sodró és ősi ösztönlényt ismeri fel. Ferenc is erre csodálkozott rá Bécsben, s ez jelentett ellenpontot a házasesetek konstruált keretei, az „ememberi” feszültség, a családot ért igaztalan támadások között. Sophie Ferenc ifjúkorának

nosztalgiajával, a kristályos távolságú múltöszkönnel kél versenyre, amelyet a harmadkézi történet kissé meg is szépít (a sorolóná váló, „belső rímes” mikro-epizódokban írói bravúrokkal!), s mintha nem venne tudomást Angelo sorsának ellentmondásairól.

Freudi értelemben úgy tűnik, a szereplők megosztoznak a három énrészen, bár megpróbálnak kitörni azokból. Ebben a hős mivoltát hárító, visszafogott Kazinczy Ferenc az iránytűnk, az ő azonosulásai rajzolják ki ugyanis a történetet. Azáltal, hogy ő épp Angelo Solimanban éli át először az ösztönvilág erejét (aki szent feketeségével, királyi modorával, orfeuszi hangjával és szépségével mindannak megtestesítője, amire ő maga vágyott), barátját utólag a „férfimúzsa” szerepével ruházza fel. Angelo kívülről ugyan az ösztönvilág imágója, egy élő tabu, nők és férfiak bálványa – viszont Ferenc közelebről épp annak megzabolázóját, az önreflexív, erős egyéniséget ismerhette meg benne, aki önmaga tárgyiasításával mintegy példakép lesz számára: „öbenne pillantom meg a barátság alteregóját, a másik ént, aki velem azonos” (92).

Az azonosulás beteljesülésére évtizedeket kell várni. A regény egyik első képsorában a kidőlt tinta kékre festi az asztalra borult Kazinczy fél arcát: ekkor válik félig Angelóvá, itt kezdődik a kimondás szertartása – és itt kezdődik a halál időszaka, hiszen a kolera tünetei is épp ilyenek. A túlvilág szólítja meg ekkor Ferencet. Sophie ugyanezt éli meg az első múzeumi percekben:

Úgy lépett elő [...] Angelo Soliman, mintha egy izzó alagút nyílna mögötte, amely egyenesen az alvilágba visz. Mintha visszatartaná azokat, akik a háta mögött tülekednek, vagy épp fordítva, mintha lázadó Orfeuszként az élükre állt volna azoknak, akik kitörni készülnek a mélyből. (14)

Ezzel a kettős nyitánnyal lépünk be ebbe a rituális térbe, ahol megtörik az örök kimondhatatlanság, ahol megnyílnak a titkok, ugyanakkor minden le is zárul. A járvány végidő-képsora éppígy Sophie utólagos, magyarázó nézőpontját erősíti, mintegy előjellel válik a szélsőséges időjárás, majd az ijesztő tünetek és az első halottak képsora, a tömegsírra nyíló ablak stb. Már értjük, miért így ír másutt: „Az időknek kellett megérniük, mint a cédrusnak arra, hogy megrepedjen” (29); „mindvégig a kolera volt, amire vártam” (84–85).

Ahogy az ifjú Ferenc Angelóban átéli az ösztön és az azt irányító felettes én harmóniáját, a teljes embert, úgy tekinti Angelo halálát és kitömését e szép, testvérfiúi azonosulás lerombolásának, saját, elrettentő-megtörő rabsága tükörképének. Mindkettőt törölnie kell. Az ösztön halála után a tudatos törekvésbe, az Angelótól örökölt szellemi önállóságba, a bőrét levetni képes „emember” mítoszába kapaszkodik, s a két (amúgy igen különböző karakterű) szellemi apa, Török Lajos és Angelo Soliman egyesül Kazinczy Ferenc tudatalattijában. A megmaradt, rettegéstabuval terhelt személyiségrészekbe Sophie próbál meg (sikerrel) behatolni a már említett asszonyi szereppel. Ő sem tudja azonban visszatéríteni Ferencet az

ösztönvilággal való teljes szembefordulástól, a megélt traumák tudatos védekező mechanizmusaitól, s már-már rögeszmés tudatosságától, munkamániás önfegyelemétől.

Kazinczy sokszorosan sérült lelkének át kell lépnie saját korábbi azonosulását, az énrétegeket, s nem tehet mást: a *felettes én* szerepével azonosul. Ebben tudja megőrizni az apák és egyéb elődök, példaképek kisugárzását, „ememberi” konstrukcióit és konjunkcióit, posztközművesi életideálját. Ha tehát van kitömött barbár a könyv szereplői között, az voltaképp inkább Ferenc, aki Sophie számára is felettes énként (saját apjának furcsa, de hiteles tükörképeként) rögzült. Elvesztésével Sophie-nak valóban mindent előről kell kezdenie. Egy apró, de nagyon fontos ikerképsor tanúskodik erről az újjászületésről: a járvány után először megrendezett sátoraljaújhelyi piac, ahol az özvegy valósággal beletúr a zöldségekbe, illetve a Bécsbe érkező Sophie illatimpressziói. Angelo mindkettejük számára az ifjúkori Bécset, a remény, a szabadság nem-barbár városát idézte fel. A vele való áttételes azonosuláskor Sophie saját, távoli kiindulópontjához tér vissza.

Azt hiszem, ez a regény egyik kulcsa. A három főszereplő egyetlen személyiség „térképén” találkozik össze, de furcsa szerepcserékkel. Láthattuk, hogyan válik Angelo mind Ferenc, mind Sophie számára az ösztönvilág megtestesítőjévé – Ferenc olvasatában ehhez járul a róla szóló történet teljes elhallgatása, mintegy elfojtása, így Angelo halálával a teljes kitörölt énmezőt, a fogság előtti évek teljes élményanyagát magával temeti. Sophie-nak viszont újdonság az egész, gyönyörű és bizarr történet, ő elemi szinten azonosul vele. Az átvett szövegek továbbadójaként tehát *önmaga ösztönmúltját* is beépíti Angelo Soliman és Kazinczy Ferenc élményeibe. Írói értelemben (vagyis az olvasó számára) immár Sophie lesz az *énjük*: a két férfi színpada. Ő a közvetítő, akinek egyensúlyt kell teremtenie az érzékeny erős ösztön, a szubtilisan elemi, Sulamithaként vágyódó fekete angyal (Ferenc legintenzívebb érzelmi kapcsolata), illetve a Ferencben magára maradt, apránként mániákussá váló apafigurákat és néha irreális terveiket egyesítő felettes én között. A kissé túl nagy hangsúlyt kapó azonosulás Angelo Solimannal nem más, mint Sophie *választása* a kettő között. A gyász, az elszakadás, az elengedés rituáléja során az asszony kritikusan, de elemi erővel íródik bele újra Kazinczy Ferenc emlékeibe – az én-Sophie pedig megmártózhat Angelo Soliman gyógyító és végzetes közelségében, megújító szabadságában. Mert Sophie a saját neve takarásából valóban bölcsként lép elő a regény végén. Még akkor is, ha kicsit füllent a féltékenységet illetően...

KUTYATÖRTÉNETEK

Amit a kutyámtól tanultam

Rengeteget tanultam a kutyákról Csányi Vilmostól, de még többet a kutyámtól. És van, amiben a kutyámnak adok igazat.

Csányi azt mondja, felejtjük el az egész falka-dolgot, a mai kutyák családhoz, és nem falkához csatlakoznak (*Segítség, kutyás lettem!* Libri, 2013, 98). További állításai ennek kapcsán:

- A falka agresszió alapul, a falkaelven nevelt kutyát rendszeresen megverik (89, 164).
- Ez felesleges kegyetlenség, mivel a kutyák (szemben pl. a családban nevelt farkassal) sohasem törnek uralomra (96).
- A falkaelv már azért is értelmetlen, mert emberfalka nem létezik (98).
- A falkaelvet felülíró családelv már beíródott a kutyák genetikájába (164).
- A kutyák vélhetőleg gyerekeknek képzelik magukat, és alapvetően mi is úgy tekintünk rájuk (92).

Mindez alighanem azt szolgálja, hogy Csányi megnyugtassa a családi kutyák gazdáit: ne aggódjanak mindenféle elvek miatt, csak szeressék és kényeztessék nyugodtan a kedvenceiket, hiszen a családi kutyának valóban az a fő funkciója, hogy a szeretetünk tárgya, szórakozásunk forrása, lelki harmóniánk alkotóeleme legyen. Így azonban a fürdővízzel kiöntjük a kiskutyát is.

Csányi bizonyosan sokkal jobban tudja nálam, hogy a falka lényege a hierarchikus szerveződés. Közös érdek, hogy a legrátermettebb legyen a vezér, és ez oly módon biztosítható, hogy a vezér (az alfa) pozíciója folyamatos kihívásnak van kitéve. Abban a pillanatban, hogy legyőzhető, máris nem ő a legrátermettebb. Ennek a rendszernek a fenntartásában valóban fontos, de nem kizárólagos szerepet játszik az agresszió. A hierarchikus viszonyok számos más módon is kifejezhetőek: enyhe, szimbolikus agresszióval, mint a másik szagjeleinek felüljelzése, de kifejezetten agressziókerülő, kvázi-barátságos gesztusokkal is, mint a majomcsapatoknál a kurkászásra való felajánlkozás vagy épp az ajándékozás az alárendeltnek. A farkasoknak is megvannak a mechanizmusaik az agresszió leállítására, hiszen enélkül a hatalmi belvillongások meggyengítenék a falka közös erejét: folyton elpusztulna a második legjobb harcos. A farkas és a kutya között ebből a szempontból nem az a különbség, hogy az utóbbi meg tudja fékezni az agresszióját (hiszen erre a farkas is képes), hanem az, hogy ezt a leállítást más fajok viszonylatában is alkalmazza (míg a farkas nyilvánvalóan nem). Ilyenformán a kutya legfőbb sajátossága a fajközi kommunikáció képessége.

A falkaelven alapuló nevelésnek következésképp egyáltalán nem szükségszerű része a verés. Az első év során, míg a fiatal kutya az alapvető szabályokat megtanulja, nyilvánvalóan szükség van olykor erősebb fellépésre, de ez a gyermeknevelésre is igaz. Amikor az egyéves gyerek elszántan elindul a rotyogó leves vagy a csupasz konnektor felé, akkor nem érvelünk, hanem keményen kondicionálunk: így biztosíthatjuk, hogy gyermekünk megérje azt a kort, amikor majd képes lesz az érvelésünk befogadására. Ezenfelül saját bevallása szerint Csányival is megessett, hogy „elkalapálta” Jeromost (117), tehát a kutyánkkal szemben alkalmazott agresszió nem korrelál olyan nagyon a nevelési elveinkkel. Én sohasem verem a kutyámat, büntetéshez (pár órányi, falkából való kiközösítéshez) is csak egyszer folyamodtam: amikor a kerti szárítóról leszedte az összes ruhát. Azóta sem nyúlt olyan holmihoz, ami nem az övé (persze az óvatlanul földre helyezett bográcsból kinyalta a maradékot, mivel a magáénak értelmezte – de ez a gazda hibája).

Mivel a kutyák a kommunikáció bajnokai, azt is jól értik, hogy az emberek közötti hierarchiát nemcsak az agresszió szabályozza (miként az állatok között is). Egy kutya minden nyilvánvaló, tetteges agresszió nélkül is átveheti egy család felett a hatalmat. Ő dönti el, mikor és merre mennek sétálni, mikor és mennyit esznek, mikor ki jöhet be a házba és mikor kell elmennie: vagyis a családot a kutya falkává minősítette és átvette a vezérséget. Nos, ha valaki éppen így szeret élni, lelke rajta. De az ilyen gazdának rendkívüli nehézségekkel kell szembenéznie. Mit tehet, ha a kutya (a ház ura) úgy dönt, hogy itt márpedig ma nem lesz villanyóra-leolvasás? Kénytelen lesz rendszeren kívüli, tetteges agressziót alkalmazni, és bezárni a kutyát, pedig ha ő lenne a főnök, gond nélkül a helyére küldhetné. Másrészt az alfaság nemcsak előnyökkel, hanem felelőségekkel is jár, és a városi élet olyan feladatok és döntések elé állítja a falkavezérré előlépett domináns kutyát, amelyeknek nyilvánvalóan képtelen megfelelni: ez súlyos szorongás forrása a számára. És mivel a falkaformáció a korlátozott erőforrások legcélszerűbb kihasználását szolgálja, a domináns városi család kutya civilizációs betegségeknek van kitéve: figyeljük meg, hogy a nagyon értelmes és nagyon domináns hajlamú beagle kutyák között milyen sok az elhízott.

Csányi bizonyára azt is pontosan tudja, hogy a családi formáció preferálása nem genetikai, hanem szociális fejlemény, nemcsak a kutyánál, de az embernél is. Jegyezzük meg azt is, hogy a hosszú távú monogám kapcsolatra alapozott családformáció évezredekkel később jött létre, mint a kutyával kialakított társulás. Ha fiatal, ivarérett emberhímeket különösebb feladat vagy elfoglaltság nélkül összezárunk, automatikusan elkezdnek falkaként viselkedni, legfőbb dolguk a hierarchia kialakítása lesz. Bárki, aki volt sorkatona, igazolni fogja ezt, de bármilyen ifjúsági vagy sportrendezvényen megfigyelhetjük a falkaszerű működés jeleit. Attól, hogy a család intézménye kialakult, még nem veszítettük el a falka iránti fogékonyságunkat. Akár egy középkorú, polgári házaspárokból álló kiránduló társaság is pillanatok alatt kitermeli a maga alfáját, aki egyedül dönt az útvonalról,

a pihenőkről, az étkezés időzítéséről – bár a párzási előjogokat azért nem engedjük át neki. Nyilvánvaló, hogy a kóbor kutyák is falkákba verődnek, mert így hatékonyabban érvényesíthetik érdekeiket, és mert ezt diktálják a génjeik. Ráadásul amikor felbomlanak a keretek, az embercsoport nemcsak falkává, hanem hordává is könnyedén át tud változni, például futballbotrányok vagy politikai zavargások idején: olyan módon viselkedik, amelyet kutyáktól is ritkán látunk.

Az allegória, hogy a kutyát gyerekek látjuk, sok mindent megvilágít, de tévútra is visz. A gyermeknek nemcsak az a funkciója, hogy szeretetünk tárgya, szórakozásunk forrása, lelki harmóniánk alkotóeleme legyen. Hanem az egyik leghatékonyabb eszközünk, amelyet az emberi kondícióval, a végességünkről való tudás terhével szembeállíthatunk. A gyerekünk továbbviszi a génjeinket, a tapasztalatainkat és a földi javainkat, ezáltal az életünk túlmutat saját tartamán. Ha a kutyát gyerekek látjuk, akkor ez a gyerek egyrészt örökbefogadott, másrészt szellemi fogyatékos, harmadrészt nagyon rövid életű. Szóval, ha kérhetem, mégse legyen gyerek, hanem inkább kiteljesedett életű kutya.

Az én kutyám (pumi jellegű, fekete, menhelyi jószág) mindenféle beavatkozás nélkül, 100,00%-ban tudja a következőket:

- soha nem lép le egyedül a járdáról,
- soha nem tűnik el a látómezőmből, legfeljebb másodpercekre,
- mindig, bármilyen körülmények között megállítható vagy behívható.

Mindezt mindenfajta kegyetlenkedés nélkül, közös kommunikációnk következetes fejlesztésével sikerült elérni. Ennek a három feltételnek a teljesülése azt jelenti, hogy a kutyám és én minden erőfeszítés és kényelmetlenség nélkül tudunk együtt sétálni vagy futni, s mivel pórázt sohasem használunk, egymás szabadságát semmiben sem korlátozzuk – pontosabban ezzel nem kell külön foglalkoznunk.

Lehet, hogy egy család kutya tökéletesen boldog tévézés és nassolás közben. De alig hiszem, hogy boldogabb lenne, mint az én kutyám, amikor éppen azt tesszük, amire az ember és kutya eredendően szövetkezett sok ezer évvel ezelőtt: együtt cserkészünk, felfedezzük a terepet, „vadászunk” (bár a prédánk alkalmasint csak egy liter tej a közértből). Nyilván én vagyok a főnök, én határozom meg, hogy mikor, hová, milyen sebességgel megyünk. A kutyám elismeri a vezető szerepemet, és segít céljaim megvalósításában. Tudja, hogy minden bajtól megvédek: mindig visszariasztom a rátámadó, erősebb kutyákat, féken tartom a túlkedveskedő embereket, kivívva ezzel a háláját és megbecsülését, és megerősítve biztonságérzetét (ugyanis elég gyáva kutya). Ha valamelyikünk bajba kerül, segítünk egymáson. Cafatnak néha bogáncs megy a bundájába, ami nagyon zavarja. Nem marad le emiatt, hanem előreszalad, és megpróbálja először maga kiszedni. Ez rendszerint nem sikerül, viszont látom, hogy mi történt: ez a segítségkérés célzott módja, azaz kommunikáció. Amikor nekem kötődik ki a

cipőfűzőm, Cafat – megértve az analógiát – segítségemre siet, és nyalogatja a kezemet, amitől nyilván sokkal könnyebbé válik a cipőkötés.

És van, amikor tényleg segít. Egyszer egy jól ismert ártéri erdőben futottunk, amelyet az előző ottjártunk óta egy időre elöntött a Duna, kidöntve a fák egy részét, elmosva az ösvényt. Amikor már harmadszor tévedtem el, Cafat diszkrétan és tapintatosan átvette a vezetést: ment elöl, és rendszeresen ellenőrizte, jövök-e. Kivezetett a sűrűből, miközben egyáltalán nem kérdőjelezte meg a főnökségemet.

Futunk ketten a Duna-parton, tökéletes harmóniában egymással és a világgal. Én vagyok a főnök, ő a segédem: felderítóm, hátvédem, számos érzékszervem, tanácsadóm, kommunikációs tisztem, mókamesterem. Nélkülem ő csak egy félős kóbor kutya lenne, nélküle én csak egy fitneszező pacák. Együtt mi vagyunk a világ urai.

Kutyatörténet Veres Andris születésnapjára

Veres András születésnapj üdvözlője alkalmából, mivel nem vagyok irodalomtörténész, csak két András kedvelte téma között választhattam: vagy zene, vagy kutya. Először zenéről akartam írni, de aztán rájöttem, hogy ízlésünk talán nem mindenben egyezik, s Andris esetleg nem annyira veszi zokon a jelenkori zene mellőzését a MŰPA műsortervében, mint én. Így hát a kutyatéma mellett döntöttem. Ebből nem lehet baj.

Volt egyszer hol nem volt, az Óperenciás tengeren (még) innen, s azon is innen, egy feketeszőrű kutyánk. A szomszédból, Urayné kutyájának almából választottuk ki. (Emlékszik még valaki ennek a szép és nemes úriasszonynak a férjére, Uray Tivadarra, erre a kitűnő színészre?) Középtermetű uszár volt, leányka, azaz nőtény. Bessy névre kereszteltük az angol királynő után, mivel akkor még nem tudtuk, hogy nem is olyan sokára e királynő alattvalói közé fogunk tartozni.

Azért vettük, mert akkor 8 éves Gyuri fiunk kijelentette, hogy neki pedig kell egy kutya, s ha a kutya meglesz, akkor nyugodtan egyedül hagyhatjuk este, mert a kutya vigyázni fog rá. Ez így is történt, Bessy és Urayné együtt vigyáztak Gyurira, míg mi este barátainkkal titokban, bár a titkosrendőrségtől komótosan megfigyelve, a világ megváltásával foglalkoztunk, különös tekintettel saját hazánkra.

De hát a kutyát nem csak meg kell venni, de sétáltatni is kell, meg inni is kell neki adni, s egy kissé foglalkozni is kell vele. Gyuri ezeket a kötelességeket rendszeresen negligálta, ez már nem az ő reszortja, legyen elég számunkra, hogy ő este egyedül otthon marad. Így aztán Feri hajnalban kelt, kutyát sétáltatott, s ezt a műveletet még kétszer megismételte, este az én társaságomban. Hasznos dolognak bizonyult kutyát sétáltatni, eközben lehetett politizálni is, mert feltehetően senki sem tudott belehallgatni, s főleg nem tudta „felvenni” a kutyasétáltatás közben elhangzottakat.

Miután magunk is fegyelmezhetetlen emberek voltunk, mondanom sem kell, hogy Bessyt sem tudtuk megfegyelmezni. Igaz, nem is nagyon akartuk, csak ímmel-ámmal tanítottuk erre vagy amarra, de semmiképpen sem arra, hogy pacsit adjon, mert ezt utáltuk is. Senki se adjon pacsit senkinek.

Fegyelmezetlen volt tehát Bessy. Mikor vendégeket vártunk, és előre megterítettük az asztalt, állandóan résen kellett lennünk miatta. Egyszer, mikor végre be tudtunk szerezni egy grillcsirkét barátaink számára (ami akkor nem volt könnyű), s azt büszkén az ebédlőasztal közepére helyeztük, Bessy egy óvatlan pillanatban az asztalra ugrott, elorozta a csirkét, s magával rántotta a földre. Ezek után fokoztuk az éberséget. Bezárni nem akartuk, mert mi sem szerettük, ha bezártak bennünket.

Ha egy kutya beteg, az más, mint mikor egy gyerek beteg. Egy gyerek ugyanis meg tudja mondani (egy év fölött) hogy mi fáj, mi a baja, meg tudjuk mérni a lázát, meg tudjuk nézni, hogy van-e rajta kiütés. De mit teszünk egy beteg kutyával? Pontosabban szólva mit tett Feri, mikor Bessy egy éjjel szemmel láthatóan rosszul lett? Éjjel kettőkor fölöltözött, taxiba ült a kutyával, és orvoshoz vitte.

Már mondtam, hogy Bessy neveletlen volt, vagy ahogy apám annak idején gyerekkoromban rólam mondta: nevelhetetlen. De másban nem nagyon hasonlított egyikünkhöz sem. Így például hihetetlen bizalma volt az emberekben. Minden vendégre fel-felugrált, nyalni kezdte a kezét, barátkozni akart velük, s el sem tudta képzelni, hogy van valaki, aki nem akar vele játszani, aki őt nem szereti. Akkor voltunk nagy bajban, mikor egy vendégünk egyenesen utálta a kutyát, nem csak Bessyt, hanem általában „a” kutyát mint műfajt. Ilyen volt például Bíró Yvette. Mikor ő jött, azonnal készen álltunk, megragadtuk Bessyt, jó szorosan, nehogy eszébe jusson ezzel a vendéggel barátkozni.

Egyszer egy szép kora nyári napon hajnali négykor zörgetnek az ajtónkon. „Államrendőrség, házkutatás” – mondják, mintha nem tudtuk volna, hogy senki más nem zörög be hajnali négykor az ajtónkon, csak az államrendőrség. Ingben, glóriában kinyitjuk a folyosóra néző ajtót, berohan vagy négy ávos a házmester kíséretében. Ebben a pillanatban Bessy kutyánk, aki minden vendéget lelkesedve fogad, valamiféle siró-panaszos hangot hallatva bebújik a dívány alá, s mindvégig ott is lapul. Így tudtuk meg Bessy kutyánktól, hogy távollétünkben már jártak a lakásban, hogy lehallgató készüléket szereltek fel. S mivel a jólelkű, barátságos kutya a házmester és az ávosok megérkezését is üdvözléssel fogadta, bizonyosan jól elverték, hogy elhallgattassák. Ezért félt Bessy azon a hajnalon tőlük, ezért bújt el előlük. Őt soha senki azelőtt meg nem verte, ahogy ezután sem.

Eljöttek végül azok a hetek, mikor készültünk az Óperenciás tengeren túlra, és még azon is túlra. A távolságtól, az idegen világtól egyikünk sem félt. De mi lesz Bessyvel? Ausztráliába beutazáskor egy kutyára egy teljes év karantén vár. Oda tehát nem vihettük magunkkal. Pesten kellett hagyunk, de hogyan? Kinél? Úgy döntöttünk, hogy anyám fog beköltözni a lakásunkba, és ő fogja a kutya gondját viselni. Feri hosszú éjszakákon keresztül nem tudott aludni. Csak arra tudott gondolni, hogy mi lesz Bessyvel. Hogy éli túl ezt a traumát? Akkor döntöttem el, hogy életemben soha többé nem lesz kutyám.

Mint minden történetnek, ennek is van csattanója.

Mikor először hazalátogattunk Ausztráliából, Feri alig várta a Bessyvel való találkozást. A kutya persze ráismert, üdvözölte is, de nem hagyott kétséget aziránt, hogy anyámat tekinti igazi gazdájának. Esküszöm, hogy Feri vérig volt sértve.

Nekem valóban nem volt többé kutyám, de Gyuri fiamnak van. Két gyereke helyett ezt a kutyát most ő sétáltatja. Ilyen az élet.

Kedves András, gratulálok, jó és hosszú életet kívánok! Még sokáig sétáltasd kutyáidat!

Emberisten pórázsal

(részlet)

Az első

Az első korcs volt, a szó legnemesebb értelmében. Se kicsi, se nagy, fehér bundáján fekete és barna foltok. Az építkezésen találták a kőművesek, ők etették. Azzal bíztattak, hogy ha a ház elkészül, levonulnak és mi beköltözünk, az én kutyám lesz.

A nevére nem emlékszem, lehet, hogy nem is volt neve. Hat-hét éves lehettem, nagyon szerettem volna egy simogatni való állatot. Előző nyáron, Keszthelyen a nagyszülők egy vadnyulat kerítettek, talán a parkban találták, a strandhoz közel. Egy kartondobozban lakott, füvet szedtem neki, de alig evett. Néhány nap alatt kimúlt, a kartondobozban temettük el.

A névtelen nyusziért kárpótolt volna a nevenincs korcs kutya. Az építkezés lassan haladt, háború volt, hol a cement hiányzott, hol a vas. Apám ragaszkodott a vasbeton óvóhelyhez; mit lehet tudni, jönnek a repülő, lebombázzák a házat. Félelme nem tűnt alaptalannak, a Mexikói út egyik oldalán töltés húzódott, azon haladt a Nyugati pályaudvar irányába a vasút. A másik oldalán találtuk a beépítetlen telket, ahová a három szoba- teraszos ikerházat tervezték. Az én szobám a teraszra nyílt, alatta a kert. A kertbe került volna a kutyaház az én korcs kutyámnak.

Akkor a Luther és az Aggteleki utca közötti háztömbben laktunk, bérlakásban. Szerettem volna, ha a kutya az építkezés befejezéséig is hozzánk kerül, de a szüleim nem engedték. Apám kompromisszumkész ember volt, a kutya ugyan a Mexikói úton maradt, de előre megvettük a piros nyakörvet és a pórázt – azon fogom majd sétáltatni, terveztem, ha a ház elkészült.

Vakmerő vállalkozás volt a házépités, apám, amennyire hetven év múltán visszakövetkeztethetek, bátor ember lehetett. Már csak a név miatt is: II. József korában, amikor a zsidók német, legtöbbször tulajdonnevet vettek fel, oka lehetett annak, hogy valamelyik ük- vagy szépapának éppen a Muth jutott. Németül három éves korom óta tanultam, ismertem a szót. Tíz évvel később, gimnazistaként már az is tudtam, hogy héber mássalhangzókkal írva ugyanez halottat, halált jelent. Muth Ervin vegyészként kereste kenyerét, a mérnöki cím nem járt ki neki, mert mire egyetemre juthatott volna, a numerus clausus útját állta.

A Rákóczi út és a Népszínház utca közötti városnegyedben már akkor sem tehetősek laktak, inkább a kispolgárság alsó hányada. Apám a Mir vegyészeti vállalat tulajdonosa volt, anyám foglalkozott a pénzügyekkel, egy asszisztens keverte a laboratóriumban az illóolajokat. Valamikor a háború kitörése előtt fedezte fel, pontosabban keverte ki a preparátumot, amely a szederfa levelének teaízt kölcsönzött. Eredetileg szívbetegeknek szánta, a teát – tein nélkül. Amikor a háború elzárta az Indiába és Kínába vezető tengeri utat, a Planta tea iránti kereslet megnövekedett. Annyira, hogy a Luther utcai bérlakásból Mexikói úti saját házukba költözhattunk.

Negyvenkettőben megérkezett kistestvérem. Ha most, gyakorló nagyapaként visszatekintek, nem akármilyen bátorság kellett Sztálingrád után gyereket vállalni. A családban tudtuk, még én is tudtam, mi történt Sztálingrádnál, amint arról is suttogtak szüleim barátai, mi történik Ukrajnában a munkaszolgálatosokkal. És közben Muth Ervin házat épített. Apám egy öröklött betegségtől még születésem előtt teljesen megszűnt. Gyógyíthatatlan betegként úszta meg a munkaszolgálatot. Egyelőre...

Amikor a házra tető került, valami virágot tettek rá, megvendégeltük a pallért és a kőműveseket. Eljött a Luther utcába a stráfkocsi, arra kerültek bútoraink. Anyám, pólyás testvérem és én taxival érkeztünk a Mexikói útra. A három parkettázott szoba, a csempézett konyha és a fürdőszoba ragyogott. Apám arca is. Én a kutyaházat hiányoltam, a kutyát kerestem. Végigrohantam a szobákat, az alagsort, a padlást, a kertet, becsöngettem a szomszédos házakba. Kutyá nincs.

Kiszaladt az utcára, elütötte egy autó – mondta valaki. Elállt a lélegzetem, kiesett kezemből a póráz. Felszaladtam a padlásra sírni. Úgy éreztem, vége a világnak.

A világvége két évvel később következett be. Március 19-én a zsidó iskola kapujában német katonák álltak. – Vége a tanításnak – mondták, mehettek haza. Apám is megkapta a SAS behívót, felvette hátizsákját és elment. Azután, november elején anyám is felvette a hátizsákot, ő is elment. A Salétrom utcai csillagos házban maradtunk egyedül.

Így ért véget, tízévesen gyermekkorom. Nem volt idő megsíratni a kiskutyát, se a házat, se szüleimet. Még aznap elindultam öcsémmel menedéket, ételt, fedélt, valami meleget keresni.

A második

A következő kutyára két évet vártam. Tizenéves gyereknek otthon nélkül nehéz lett volna kutyát tartani. Őt, a másodikat Sminek hívták, amelynek héber jelentése nevem. A szabadsághegyi gyermekotthonban találkoztunk. Felnőtt volt, csavargó lehetett, odacsapódott, mint én az ötvenegynéhány gyerekhez. Tulajdonképpen a zsidó árvaházba kellett vonulnom, de már a kifejezés is undorított, a légkör, a ház,

a nevelők. Minden. Nyaralni vittek a tanév kezdete előtt, valahová Szentendre és Leányfalu közé. Meglógтам, blicceltem a Héven, majd a villamoson, megkerestem szüleim keresztény ismerőseit. Ők adták a szabadsághegyi címet, a fogaskerekűn is blicceltem, beállítottam, befogadtak.

Smi közkutya volt, mint társa a Smá nevű nőténymacska is. Nagytestű, sűrű szőrű, krémszínű labrador keverék. Mind az ötven gyereket, mind a nevelőket gazdájának tekintette, mindenkinek szót fogadott, mindenkivel játszott. Mintegy bevezetőül szolgált a kollektívizmus rendszerébe. L. Edit, az otthon vezetőjének pedagógiája egyszerre épült a kibucokra, amelyeket a cionista mozgalomból ismert és Makarenko módszerére. Tizenkét évesen kezünkbe is adta az *Új ember kovácsát*, átültette velünk a gyakorlatba az önkéntességen alapuló önkormányzati rendszert. Ma Makarenko neve tabunak számít, elveit felejtteni igyekeznek, mert – istenkém! – az első világháború alatt és után kommunista lett. Tíz-egynéhány évvel később, oxfordi egyetemista koromban találkoztam a Summerhill iskolákból kikerült diákokkal, akiket Makarenkóhoz nagyon hasonló módszerekkel neveltek...

Smi bizalmába fogadott. Máig se tudom, többet kaptam-e tőle, mint társaim, vagy csak ugyanannyit. Követett a bozótos, elhanyagolt kert ösvényein, együtt bújtunk el a műbarlangban, amit az eredeti tulajdonos, a Dréher család valamelyik tagja fúratott a hegyoldalba. Smi reggel elkísért a fogasmegállóhoz, délután, amikor visszatértünk az iskolához, várt ránk. Legalább ő várt ránk.

Tavasszal, nyáron sokat beszélgettünk a barlangban. Mellém ült, átfogtam a nyakát, vagy a lábamhoz telepedett, fejét mellkasomra hajtva. Csak akkor és csak addig beszéltem, amíg szőrében turkálva éreztem melegét, ereinek lüktetését, egyenletes lélegzetét. Ez, a szavak nélküli, inkább gondolatátvitelhez hasonlító, néma beszéd megnyugtató, néha már-már a boldogság, teljesség, telítettség valamilyen formáját éreztem.

Mit hímezzem? Ő volt az egyetlen lény, akit megérinthettem, ő volt az egyetlen, akinek kitárulkozhattam. Nagynéném, a család egyetlen Auschwitzból visszatérő tagja, 1945 nyarán magához vett – gondolom, azzal a szándékkal, hogy nevelőanyám lesz. De nem lett. Kapcsolatunk szigorúan a legszükségesebbre korlátozódott: étel, ruha, iskola. Ő füstté vált lányát gyászolta, többre nem telt. Én is gyászoltam, de tizenéves koromhoz illően lázadtam is. Ellene, mert nem volt más.

Nem bírok veled – mondta búcsúzóul. Így kerültem vissza Budapestre, az árvaházba és onnan a választott családba, a gyermekotthonba. A nevelők, nálunk hét-nyolc évvel idősebbek, nem vállalhatták ötven kölyök idősebb testvérének szerepét. L. Edit, amint később, sokkal később elmondta, érezte, hogy vonzódok hozzá, de osztózni kényszerültem a többiekkel.

Maradt Smi.

Azután őt is elárultuk. Először elveszett, de lehet, hogy ellopták, hetekig vártuk. Amikor megértettük, hogy magától nem tér vissza, Makarenko önkormányzati módszerével haditervet dolgoztunk ki. Négytagú hírszerző osztag járta a várost, Budát és Pestet, elsősorban a villákat, családi házakat. Az operatív brigádot én vezettem, mögöttünk a visszavonulást biztosító hátvéd.

Néhány nap elteltével megérkezett a jelentés: Smit egy Podmaniczky utcai bérház harmadik emeletén tartják fogva. Vagy nyolcan mentünk a harctérre. Ketten lesben, a lépcsőházban, hárman a kapuban, hárman a folyosón nyomultunk. Egy nyitott ablak mögött megjelent a kutya feje. – Smit! – kiáltottam egyet. Kutyanak tüstént kiugrott az ablakon és előttünk rohant le a földszintig. – Viszik a Buksit... hallatszott az emeletről, de mi már a Nyugati pályaudvar felé szaladtunk.

Buksi ismét héber nevére hallgatott. 1948. elején felkészítettek bennünket a kivándorlásra, a gyerekek fele készült az akkor még Palesztinának nevezett nemzeti otthonba. A teljes árvák és a félárva közül azok, akiknek megmaradt szülője bejegyzett. Smit természetesen velünk tartott volna ősei földjére... Amikor májusban kikiáltották az Izrael néven a zsidó államot, kiderült, hogy a legális, vonaton, útlevelel történő kivándorlás nem lesz egyszerű, sőt egyáltalán nem lesz.

A palesztinai küldöttek előkészítették a B. műveletet: kicsempészeknek bennünket Ausztriába, onnan olaszországi kikötőkbe, majd hajón az ígért földjére. – Ekkor még Smitnek is vonat- és hajójegyet ígértek. A tervezés, tárgyalás addig tartott, amíg a magyar határt lezárták, az embercsempészek lebuktak. Az új útiterv Csehszlovákiába és onnan a kevésbé őrzött osztrák határon át vezetett.

Az indulás napján, 1948 nyarán a szervezők közölték velünk, hogy Smit nem jöhet, feltűnést, felesleges kockázatot jelentett volna. Kérleltem, de nem sírtam. Az otthonban maradtak ígérték, gondoskodnak róla mindaddig, amíg nevelőink megértetik a magyar hatóságokkal, hogy cionista kutyanak kibucban van a helye.

A póráz a zsebemben maradt. Smit, nyakörvével Budapesten. Amikor 1951-ben visszatértem az otthont már kiürítették, a gyerekeket szétszórták. Smitnek nyoma veszett.

SZEMÉLYES TÖRTÉNETEK

Veres András összevonja a szemöldökét

Olyan ez a pillanat, mint amikor a hétágra sütő napot egyik pillanatról a másikra komor viharfelhők torlaszolja el, s „mély csend jön, [sic!] mint szokott a vész előtt”. A József Attila Társaság posztszemináriumának ifjú tagjai ilyenkor behúzzák a nyakukat, lesütik a szemüket, s elkészülnek a legrosszabbra, ami a dolgozatával előrukkoló társukkal történhet. De a „seniorok” – akik régóta ismerik a köztisztelőben álló társelnök szenvedélyesen harsány vitastílusát – izgatottan tekintenek a homlokát ráncoló hozzászólóra, egyúttal szánakozó-biztató pillantást vetnek a szorongó doktoranduszra, akinek a referátumát épp most kezdi kritizálni az enciklopédikus tudásáról, maximális elvárásairól és lehengerlő stílusáról híres, élvonalbeli irodalmár-tagtárs.

András – legyen bármilyen környezetben – soha nem változtat meggyőzőési technikáján. Legyen bár egyetemi szemináriumon vagy tudós társaságban, doktori védések opponenseként, mindig megdönthetetlen érvekkel zúzza porrá a közös értékítéletre kijelölt írás szerzőjének tévedéseit, s mutat rá az írásmű gyöngye pontjaira. Nem törődik azzal, hogy a diplomatikusabb hangnemhez szokott tudós-jelöltekben milyen félelmetes hatást váltanak ki dörgedelmes szavai. Láthatóan kedvét is leli abban, hogy sokan tartanak tőle – talán mert tudja: a pszichológiai hadviselés is segítségére lehet, ha mindenáron érvényt akar szerezni az igazának. Vitahelyzetekben ez a remény vezeti; ezért beszél olyan kérlelhetetlen határozottsággal, mint egy főparancsnok, amikor haditanácsot tart. Ám aki képes a beszéd „hogyanjától” elvonatkoztatva, a mondandójára koncentrálni, hálásan hallgatja azt a kristálytisztá racionális-logikus érvelést, amelyet az „értünk haragvó” irodalmár megfellebezhetetlennek ható stílusával közvetít.

Hetvenedik évéhez közeledve sem akar – bár talán nem is képes már – változtatni pengeélesen fogalmazó, provokatív modorán, pedig az effajta vitastílus a hagyományos értelmezés és tapasztalat szerint a kora ifjúkor önérdék-érvényesítő „fegyverneme”. Úgy tűnik: András hiú ember, aki valósággal „hetvenkedik” azzal, hogy „az emberélet útjának felén” sem nőtte ki eredendő kíváncsiságát, fölfedező és harci kedvét. Magabiztosságát nem az évei számával igazolja, hanem azzal a tömérdek ismerettel és tapasztalattal, amelyet a leélt évtizedek során magába szívott, s az idők során személyisége sarkalatos jellemvonásává szilárdult.

Mélyen érez, de ki nem állhatja az érzelgősséget. Racionális nézőpontból szemléli a kaotikus történelemben játszódó emberi színjátékokat – ezért tudja szerves egységében látni a változékony világot. Az ilyen ember nehezen változtat sokfelől visszaigazolt álláspontján, András ennek ellenére szívesen szembesül az övétől el-

térő nézetekkel is, melyek árnyalhatják ítéleteit. Ugyanolyan heves érdeklődéssel teszi magáévá s vizsgálja felül az új információkat és mások gondolatait, mint annak idején, amikor még csak kereste önmagát s helyét a világban.

Ha irodalomról van szó, a humor fölesküdt hívéhez hasonlóan, ő sem ismer tréfát – bár, tegyük hozzá: a prófétai attitűd háborítatlanul összefér benne a derűs kedéllyel, s kimondottan élvezi az emberi szellem ironikus és abszurd megnyilvánulásait. Kevesen képesek oly hitelesen megélni az ellentétes érzelmek széles skáláját (azaz: bőszen kinyilatkoztatni, majd ellenállhatatlanul hahotázni egy képtelenül vicces fordulaton), mint ő.

Ahhoz is kifinomult érzéke van, hogy alkalomadtán fölismerje, ha túl messzire ment kegyetlen bírálatával, s megbántott valakit (többnyire egy tudásra szomjas, de a hangos szót a megsemmisítő harag jeleként dekódoló leányzót). Ilyenkor kiengeszteli áldozatát, természetesen a maga módján. Nem hagyományos bocsátnatkéréssel, hanem amolyan raffinált rávezetéssel: odafordul a pityergő megbírálthoz, s – változatlan sztentori hangon – elmagyarázza neki újra, kevésbé bántó szavakkal, mire figyeljen legközelebb, ha intenciói szerint kijavítja az írását. Ettől a gesztustól a műhelyvita végén valóban helyrebillen az átmenetileg kizökkenett harmónia. És ekkor András arcán megjelenik az a megkönnyebbült, széles gyermeki mosoly, amelyre csak a hátsó szándékoktól mentes, tiszta lelkű emberek képesek felnőtt korukban.

Vázlatos születésnap i köszöntő

– Andrásnak

Tokió, 2014. december 10-én

Kedves András!

Néhány napja, nem sokkal azelőtt, hogy a számítógémem képernyőjén feltűnt kedves nejed, Éva üzenete – melyben megkért, hogy a hetvenedik születésnapod alkalmából megjelenő meglepetés-kötetbe írjak néhány Téged köszöntő mondatot –, s mikor bennem ellentmondást nem tűrő intenzitással villant fel első gondolatként, hogy mily csábító lehetőséget jelenthet mindez arra nézvést, hogy (ha csupán vázlatosan is, persze) áttekintsem barátságunk történetét; nos, akkor a közelünkben lévő, *Kōtoku-dzsi* nevű buddhista templom gyönyörű kertjében tett sétáról érkeztem éppen haza, ahol – ebben a különleges időszakban, amit második, választott hazánkban (hiszen Japánt az immár évtizedek óta itt élő-tanító barátaimmal, kollégáimmal általában illetéknéppen aposztrofáljuk) *kójónak* mondanak (mely szó a lombok november végi és december eleji, tündökletes színváltását jelenti) – a *momidzsi* – vagyis a japán juhar – leveleinek elképesztő szépségű és változatosságú, a többi fa koronájának halvány-, világos- és méregzöldje által keretezett, a délutáni napfényben ragyogó, az élénk sárgától a mélyvörösig minden létező árnyalatot felvonultató színorgiája alatt szinte észrevétlenül húzódott meg az ilyesféle épületkomplexumok nélkülözhetetlen eleme, a körülötte levő kövek-kavicsok rendezett káoszából mintegy tizenvalahány centiméternyire kiemelkedő, henger alakú, a vizet a felületét képező kör közepén szabályos négyzetet formázó gödrében megcsillanó kőkút, a *cukubai* – ami, felülről rátekintve, az ókori Kína madzagra felfűzhető pénzérméire emlékeztet (jelképszerű utalással a kör alakúként elgondolt Ég és benne a szögletesnek ábrázolt Föld összekapcsolódására) –, káváján a vágat oldalai mentén négy, különleges elrendezésű írásjeggyel, melyek jelentését – számos értelmezési kísérlet figyelembe vételével (s szem előtt tartva a művészi szabadság és kifejezőkészség nyújtotta eshetőségeket) – úgy fordíthatnók le a lehető legegyszerűbben: „Légy elégedett önmagaddal!”

Úgy gondolom, keresve sem találhatnák méltóbb szavakat a köszöntésedre, András, melyek ugyanakkor be is vezetnek visszatekintésem: tudniillik akkor pillantottam meg először egy ilyen feliratú kutat – s minden bizonnyal a legnevezetesebbet a maga nemében –, amikor 1983-ban – még a Budapesti Filharmóniai

Társaság Zenekarának tagjaként – első ízben jártam Japánban, és ellátogattam a kiotói *Rjóan-dzsi* templomba, s nem sokkal később, a januári hazaérkezésünket követően alakult meg a Budapesti Fesztiválzenekar – lám, miképpen kalauzsolnak képzettársításaim közös emlékeink felé! –, melynek szenzációszámba menő koncertjeit az elkövetkező években oly lankadatlan lelkesedéssel látogattatok azokkal a barátainkkal egyetemben, akikkel számtalan, különleges élményben volt részünk akkortájt – s erre az időszakra tehetőek azok a felejthetetlen atmoszférájú együttlétek, amikor a hangversenyek utáni, lényegre törő észrevételeitek, javaslataitok, megjegyzéseitek elhangzottak. Köszönet értük, ennyi év után is: biztos vagyok abban, hogy tanácsaitok jelentős hatással voltak az egyre magasabb muzikális szintet elérni óhajtó együttes produkcióira, hisz ezeket – a válaszmány tagjaként és a nagybőgő-szólam vezetőjeként – természetesen továbbítottam zenésztársaim felé, mivel egyértelmű volt, hogy a legfontosabb dolgokról beszéltek, s a lehető legnagyobb jóindulat és segítőkészség vezérelt Benneteket.

Az idő tájt már több éves, bensőséges kapcsolat fűzött össze bennünket, s összefüveteleink, melyek a szakmaközi gondolatok átbeszélésének-megtárgyalásának, a saját hivatásunkat érintő elképzelések érdeklődő és értő közegben való, hiteles megmérettetésének úgy nyitottak tág teret, hogy együttléteink során – az egyetemes irodalom, a képző- és zeneművészet odaadó szeretete által sugalmazottan, az örök érvényű művekben felvetett kérdések minél pontosabb felfogására és megválaszolására törekedve – hallatlanul magas tudati szférákat elérni szándékozó szellemiség megközelítését célozhattuk meg: s így, utólag visszatekintve szilárd meggyőződés, hogy némelykor a legteljesebb mértékben sikeresen.

Amikor én – Zemplényi Ferenc irodalomtörténészhez és feleségéhez, Egyed Alizhoz, találkozásaink talán legenergikusabb szervezőjéhez, aki a tibeti zenekultúra nemzetközileg elismert tudósa lett, s jelenleg az Egyesült Államokban él és tanít, valamint Széphelyi F. György művészettörténészhez és nejéhez, Schulcz Katalinhoz fűződő, néhány évvel korábbról datálódó barátságunkon keresztül – kapcsolatba kerültem Veled, Ti már javában a középiskolai reformtankönyvön dolgoztatok. Élénken emlékszem a közös zenehallgatásokat megelőző – esetleg olykor megszakító –, vagy az azokat követő heves vitákra, az érvelések sokszínűségére – ugyanis a nézetek, vélemények sokfélesége a *momidzsi*-levelek fentebb leírni megkísérelt színpompájának változatosságához voltak csupán hasonlíthatók –, a hivatkozott forrásanyag hihetetlen bőségére, a szellemes ripszrtokra: óriási élmény volt Veletek együtt lenni úgy, hogy mindeközben a legnagyobb előadók és együttesek interpretációiban gyönyörködhattunk, hiszen Feri legendás hanghordozó gyűjteménye kimeríthetetlen kútforrásként állt az elmúlt évszázad legjobb felvételeinek élvezetére szomjazó barátok, ismerősök rendelkezésére.

Ő, s azok a felejthetetlen lemezhallgatások, András, melyek alkalmával a klasszikusok mellett a könnyebb műfajokba sorolható opusokat derítettük fel,

és amiket azután tudományos alaposságú elemzéseid követtek! Mintha tegnap történt volna mindez, olyan élénken emlékszem például az 1979-es év Szilveszter estéjére, amit Nálatok, az akkori, Törökvész úti lakásokban töltöttünk – s feleségem, Éva szíve alatt részt vett már ezen az összejövetelen Andrea leányunk is (aki azután május 10-én, közös születésnapotokon jött világra) –, amikor kimerítő, tanulmány szintű előadást hallhattunk Tőled a hatvanas-hetvenes évek hazai beatzene szövegeinek bizonyos rejtett vonatkozásairól, feltárva szimbolikájuk eladdig csupán halványan sejtett, illetőleg ismeretlen összefüggéseit. Szintűgy ide kívánczik a kedvelt számaidból összeállított, érdekfeszítő gyűjtemények megemlézése, melyek különösen akkor jelentenek óriási élményt, ha személyesen, a Magad elsőpró dinamizmusával hívod fel a figyelmet a fontosnak tartott részletekre.

Hadd ejtsek szót arról, hogy milyen nagy megtiszteltetés volt számomra, amikor *Kosztolányi Ady-komplexuma* című filológiai regényed kéziratának első olvasói között lehettem! Esetleg ama gondolatébresztő, történelmi távlatokat nyitó, ugyanakkor meghatóan bensőséges videóról, melyet szeretett Édesanyád emlékére készítettél-kompiláltál leányoddal, Mandyval együtt. Vagy kitűnő előadóművészi képességeidről, arról, hogy mily magával ragadóan, milyen ellenállhatatlanul sodró lendülettel olvastad fel nemrég egyik kedvenc íród kisregényét. Netán egész egyszerűen arról, hogy mekkora örömet is jelent az, amikor – mielőtt még az újonnan beszerzett zenei különlegességek várva várt meghallgatására sort kerítenénk Nálatok – a megszokott természetességeddel és közvetlenségeddel teszed fel a kérdést: „Hogy vagy, édes öregem?”

Nem marad más hátra, András – hiszen a megadott hétezres karakterszámot legfeljebb hétszázhetvennel szeretném csak meghaladni –, mint hogy visszakanyarodva köszöntöm elejére, felidézzem a *cukubai* feliratának mély értelmű üzenetét, ezzel kívánva Neked az elkövetkezendő dolgos évtizedekre kitűnő egészséget, kimeríthetetlen energiákat és ragyogó kedélyt a Téged érdeklő, egyelőre azonban Általad esetleg még fel nem tárt területek csupáncsak az eddigi tevékenységeid alaposságához és pedáns pontosságához mérhető, meg nem alkuvó hitelességgel és a Reád jellemző lelkesedéssel történő felderítéséhez!

Veres András, ***a fizikusokkal barátkozó irodalmár***

Veres Andrással kerekén 25 éve ismerkedtem meg. A balatonvilágosi akadémiai üdülőben nyaraltunk a feleségemmel és két különnemű tizenéves gyermekemmel, és nekem sakkozhatnékom támadt. A napozókat kérdezgettem, nincs-e valakinek kedve ilyesmihez, és az egyik igencsak barna hölgy szólt, hogy a férjének biztosan lesz. A hölgy Bálint Éva volt, a férj pedig András, és lett neki. Némán kezdtük, de amikor az első vicces megjegyzést elejtettem, figyelmeztetett, hogy akkor ő is szövegel majd, és megnézhetem magam. Úgy is lett. Fizikus vagyok, komoly közöm van ahhoz, amit a fizikusok matematikának tekintenek (a matematikusok mást tartanak annak), és állítólag a matematika segít a sakkozásban, de biztosan más is kell hozzá, mert Andrástól folyton kikaptam; attól persze még remekül szórakoztunk. Andris később bevallotta, hogy az első napon elcsodálkozott, amikor a lányommal pingpongoztam, hogyan állhatott össze egy annyira fiatal lány egy olyan öreg pasassal (negyvenesek voltunk...).

A közös nyaralásból családi összejárákálás lett, sőt még András könyveiből is kaptam. Amikor megtudtam, hogy szokott ismeretterjesztő irodalmi előadásokat tartani, meghívtam, jöjjön el hozzánk, fizikusokhoz is. Egyetlen kérdése volt: van-e számítógépes projektorunk. Éppen akkor vettünk egyet, tehát volt. András *saját maga által írt cédén* hozta az előadását József Attila költészetéről akkor, amikor mi még, a fizikai kutatás profi számítástechnikusai részben nyomtatott, részben kézzel írott fóliákat rakosgattunk írásvetítőre. Az intézetünkben, amely Magyarországon az elsők között csatlakozott internetre telefonmodemen, kezdetben a Bércsi Egyetem, később pedig a CERN jóvoltából, az irodalmár Veres András tartotta az első számítógépes előadást.

A sakkozásunk lelohadt és abbamaradt, főleg az én külföldi kalandozásaim miatt, de a kapcsolatot tartottuk. András meghívott akadémiai doktori védésére, és az életem meghatározó élménye maradt, hiszen addig csak fizikusokén és vegyészekén vettem részt egyes szerepkörben. Témája Konrád György írói munkássága volt, és a bizottság egyik prominens személyisége (főleg azért nem írok neveket, mert nem ismertem őket) közölte, hogy nem ez az első eset, hogy élő személyről írnak dolgozatot, Weöres Sándorról több is készült életében. Azt is észrevételezte, hogy a célszemély, a dolgozat tárgya nincs jelen. Nálunk 20 perces előadást tart a jelölt, itt ilyesmi nem volt, a bírálók mindjárt nekiestek a dolgozatnak, az egyik például, ha jól emlékszem, a pontosvesszőket hiányolta belőle.

Már javában zajlott a bírálatok olvasása, amikor belépett Konrád György és leült hátul. Megjegyzem, voltam olyan fizikusi doktori védésen, ahol a bíráló bizottság, a három opponens és a jelölt nagyobb tömeget képzett, mint a hallgatóság. Itt nem ez volt a helyzet, komoly tömeg hallgatta, közöttük több még általam is ismert személyiséggel. Konrád meghallgatta a három bíráló véleményét, de a vitát már nem: ugyanolyan csendben távozott, ahogyan érkezett. A védés teljes siker volt, a bizottság megszavazta a címet Andrásnak.

Nem úgy a TMB. András kétségbeesetten felhívott, hogy a Doktori Tanács egyik prominens fizikus tagja felszólalt ellene, és azzal, hogy Konrád György jelenlétével intimidálta a bizottságot, elérte, hogy elhalasszák a tárgyalását. Akkor én minden ismerősömnek elmondtam, ahogyan én láttam a védést, és talán ez is hozzájárult, hogy az ellenző fizikus távollétében a bizottság megszavazta, és Andrásból az MTA doktora lett.

Utolsó komoly kölcsönhatásunk *Kosztolányi Ady-komplexumával* volt kapcsolatos. Mármint András ilyen című *filológiai regényével*. Óriási megtiszteltetés volt számomra, hogy fejezetenként elküldte olvasásra, és néhány javaslatomat megfogadta és bevette. A történet annyira tetszett, hogy megkértem Andrást, jöjjön el, és tartson róla nekünk, barbár fizikusoknak előadást. Ezt már igazán modern körülmények között, fizikailag Csillebércen tartotta, de internetes videokonferencián keresztül is sokan nézték-hallgatták, főként Debrecenben és Genfben. Megint észrevehettem, hogy minél kevésbé fizikával kapcsolatos egy tudományos előadásunk, annál vonzóbb a hallgatóság számára. A könyv bemutatóján András a következő szöveggel dedikálta példányomat:

Dezsőnek, egyik (?) kedves (?) olvasómnak (!) baráti szeretettel: András. A baráti szeretetet nem kérdőjelezte meg, az biztosan jelent valamit.

Veres András életrajzi kronológiája

•

Szemelvények egy készülő nagyobb munkából

„Nagyítva látni a mások érdemét
A tévedésnek egyik szép neme.”
(Kazinczy)

Budapest, 1913. április 1.

A *Nyugat* Disputa rovatában Halász Imre, annak biztos tudatában, hogy az irodalomtörténész Veres András lesz még 70 esztendő, *De Senectute* címmel óg-móg Ignotusnak a *Világ* húsvéti tárcájában közölt elmélkedésén, mely az alkotó emberi szellem tragikumáról szól. „Mikorra kitanultuk az élet iskoláját – mondja [Ignotus] találóan –, akkorra ötvenévesek leszünk, s ekkor már vége a lendületnek, kezdődik az – elmeszesedés! Okoskodásának konklúzióját ebben a mondásban rögzíti meg: »Hatvanöt éves korán túl a legpótolhatatlanabb ember is felesleges!« – Azt hiszem, ez mégis erős túlzás...” – jelenti ki Halász Imre, gondolva a 2015-ben 70. évét betöltő Veres András szíromlelkére is, s ragyogó példákkal száll szembe az elhamarkodott állítással, melyek közül – tekintettel a tekintendőkre – csupán a jeles személyiségek hetven év fölötti jelentős tetteit veszem számba:

„Reámutathatnék Vámbéryre, aki, bár túl jár már a nyolcvanon, pompásan forgatja a tollat.

Nézzünk körül más országokban is. Vajon D’Israeli – Lord Beaconsfield – ki hetvenéves korában (1874) Nagy-Britannia miniszterelnöke volt, 74 éves korában (1878) a győztes orosz csapatoknak Konstantinápoly előtt megálljt parancsolt, s ugyanez évben hazája érdekeit a berlini kongresszuson fényes sikerrel képviselte [...] és még visszalépése után, 76 éves korában írta egyik legszebb regényét: *Lothairt*.

Ott van D’Israeli ellenlábas, a »great old man«: Gladstone, aki [...] 71 éves korában legyőzte a konzervatívokat, miniszterelnök lett, s megindította korszakos akcióját az ír kérdésben. Azután 1886-ban, 77 éves korában, továbbá 1892-ben, 83 éves korában újból miniszterelnök lett...

Az Egyesült Államokban szemünkbe ötlik Franklin Benjamin nagy alakja, aki [...] 72 éves korában hazájának mindenki által méltán bámult és tisztelt párizsi követe volt, s 77 éves korában létrehozta a párizsi békét, mely hazája függetlenségét kimondotta. [...]

Mexikóban Porfirio Diaz 81 éves koráig ült az elnöki székben.

Európa felé visszatérve ejtsük útba Kínát. Ott találjuk Li Hung Csang-ot, ki 1894-ben 71 éves korában a kínai hadsereg főparancsnoka volt a japáni háborúban, 1895-ben, 72 éves korában létrehozta a kínai-japáni békét, 1900-ban, 77 éves korában a boxer-lázadás után az európai hatalmakkal való tárgyalásokat vezette.

A nagy japáni államférfi, Ito herceg, kinek rendkívüli érdemei vannak az új Japán megalkotásában, 71 éves koráig folyton nagy energiával működött [...].

Az európai kontinensre visszatérve, az államférfiak között megakad szemünk Bismarck óriási alakján, aki túl a 70-en megszilárdította s megdönt-hetetlenné tette a német birodalom alapjait.

Vele egy időben a másik ragyogó csillag Németország egén Moltke, [...] 70 éves volt, mikor Franciaországot legyőzte, s még 87 éves korában hatalmas beszédeket tartott a Reichstagban a haderő szervezéséről, s emellett nagybecsű katonai könyveket írt.

De tekintsünk át Franciaországba is. A franciák kiváló emberei sem mutattak hajlamot az aggkori gyengeségre 65 éves korukban. Adolph Thiers – egyebet nem említve – elnök volt 74–76 éves korában [...] Jules Grévy [...] 72–80 éves koráig ült a köztársaság elnöki székében [...]

A latin népeknél tartva feltűnik az öreg Crispi szereplése, ki 1887-ben, 68 éves korában mint olasz miniszterelnök és külügyminiszter a nálánál négy évvel vénebb Bismarckkal Friedrichsruheban napokig „konspirált” az európai béke fenntartása érdekében.

És most még egy pillantást a költők, művészek, tudósok világára.

Szophoklész, a görögök legnagyobb drámaírója 70 éves volt, mikor egyik legremekebb munkáját, az *Oedipusz tyrannoszt* írta. Kell-e magyaráznom a ma élőknek, mily értékes ez a darab? Csak nemrég, 2318 esztendővel a költő halála után adták elő Budapesten is nagy hatással a 70 esztendőös hellén költő darabját. Melyik fiatal magyar drámaíró remélhet hasonló sikert majd kétezer-háromszáz esztendő után?

Csak futólag mutatok rá a nagy görög bölcsre, Szókratészre, kit az athéniak még 70 esztendőös korában elég veszedelmes embernek tartottak arra, hogy vele a méregpoharat kiitassák.

Átugrom a nagy görög tragikusnak egy újkori költőtársára, az angol Tennysonra, kit sokan szoktak Szophoklész mellé állítani; a »poëta lau-

reatus« [...] lírai műve: *Crossing the Bar*, 81 éves korából való. Kortársa és barátja, Browning 70-en túl is nagyszámú remekművet alkotott.

Meredith, a nagy angol regényíró is nem egy jeles művét hetvenéves korán jóval túl írta meg.

[...] a legnagyobb angol filozófus, Spencer, 1892-ben, 72 éves korában írta *Principles of Ethics*, s még ennél is később *Education* című munkáját [...].

S vajon szabad-e megfedkezünk egy másik halhatatlanról, Charles Darwinról, ki 70 éven túl is elévülhetetlen becsű munkákkal gazdagította a tudományt, vagy az örökifjú Carlyle-ről, ki [...] 70 éves korában az edinburghi egyetem rektora lett, s 83 éves koráig még sok nevezetes munkát írt, melyek nem állanak régibb munkái alatt.

A művészek közül rámutatok a nagy Michelangelóra (1475–1564), ki [...] 72 éves korában lett a Szent Péter-templom főépítészé, s nemcsak ezt az építészeti csodát, hanem beláthatatlan sorát a festészeti remekeknek alkotta meg életének ezekben az éveiben.

Egy másik nagy honfitársa, Tizian 1547-ben érte el a kritikus hetvenedik életévét, mely után még megszámlálhatatlan remeket alkotott.

Az írók közül első helyen emlitem Voltaire-t [...]. De egy házzal odább, a Pireneusokon túl az öreg Cervantes sem megvetendő [...]. Méltó társa e nagy öregeknek Goethe, aki 70 éves korában megírta a *Westöstlicher Divant*.

Beszélhetnék még Victor Hugóról, ki 75 éves korában írta meg a *Századok legendájának* második részét, hat évvel később pedig a harmadik részt.”

Halász Imre végül kijelenti, a korhatár az átlagemberekre minden bizonnyal érvényes, ám bölcs előrelátással, ismét csak a majdan 70 esztendő Veres Andrásra is gondolva megjegyzi: „az élet nem átlagokból, hanem konkrét egyedekből áll. S ez a döntő. Valóban csak ezek léteznek”. S biztatásul hozzáteszi: „Míg fiatalok vagyunk, rohanvást rohanunk az életen keresztül. Mohón és lihegve iszunk az utunkba eső üde forrásokból, de azután hajtatva az ambíció ördögei által, rohanunk tovább, és alig van időnk észrevenni a tájak szépségét, melyeken utunk keresztülhalad. [...] Az emberi szellem teljes souverainitását csak ekkor érzük el, mikor már senkitől semmit nem kérünk, mikor – Bismarckkal szólva – senkitől sem félünk, és senki után sem futunk.”

Lásd Nyugat 1913, 7. sz., 569–570.

Vö. Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy a felsorolásból az irodalomtörténet és irodalomelmélet 65–70 éven felüli nagyjait – talán, hogy ne támasszon eleve konkurenciát Veres Andrásnak – a szerző figyelmen kívül hagyja.

1945. május 10.

Ezen a napon ünneplik névnapjukat: Pálma, Ármin és még további nevek: Aina, Ainó, Ajna, Ajnó, Alda, Alexia, Antónia, Armand, Armanda, Armandina, Blandina, Cserne, Csikó, Csörsz, Filadelfia, Gardénia, Gordon, Gordána, Joáb, Jávorka, Jázmin, Jób, Koridon, Miranda, Miretta, Míra, Palmira, Áldea.

Lásd 1945 Május 10 – szuletesnap.com/1945/majus/10/

Havas Géza ezen a napon – bizonyára a gyermek Veres András születésének tiszteletére – kiadja *Hitvallás* című lapját.

Lásd Antikvárium.hu

Lásd Reichstag-graffiti: Szergej Ivanovics Platov tüzér felírja a nevét a Reichstag oszlopára. Anatolij Morozovnak, a *Фронтальная иллюстрация* (Képek a frontról) tudósítójának felvétele, 1945. május 10.

Pestszenterzsébet, 1945. május 10. csütörtök

A nap legjelentősebb eseménye: megszületik Veres András, szüleinek, Veres Józsefnek és Hanzel Máriának egyetlen gyermeke.

Fájdalom: ebben a jelentős eseményben azonban osztoznia kell másokkal: csonka Magyarország területén 463 baba lát napvilágot, világszerte pedig 298 ezer csecsemő születik ezen a napon.

Lásd MTI Ki Kicsoda 2006: *Kortársaink életrajzi lexikona*, főszerkesztő Hermann Péter, Budapest, MTI, 2005, 2. kötet: L–Z, 1836.

Lássuk személyiségének legfőbb jegyeit!

A Bika férfi jellemvonásai: a Bika szülött komplikált, szeszélyes férfi, jelleme mégis idomítható. Szívesen tanul, és szereti a művészetet. Kiváló műgyűjtő. Nagyon bízik saját értelmében, ezért nem fogad el tanácsokat. Minden helyzetben világos megoldást keres a problémáira. Nem fukar, de nem is költekezik feleslegesen. Szeretteit viszont szívesen elhalmozza drága ajándékaival. Fejlett kritikai érzéssel rendelkezik. A Bika férfi külleme nem kiemelkedően szép, de vonzó, érzelmes, gyöngéd partner. Mindig sajátos

szemszögből nézi a világot, és igen ambiciózus. Jellemének köszönhetően mindig sikeres az életben. Szereti a kényelmet, a testi-lelki sérelmekből nehezen épül fel. Képes olyan ügyekért is kiállni, melyeknek sikere teljesen kilátástalan.

A Bika férfi érzelmi élete: a Bika erős fizikumú és nagy lelkierejű ember. Mindenáron igyekszik meggyőzni partnerét erényeiről, de aligha van szüksége rá, mert a nők megérik, hogy a Bika férfiban sosem kell csalódnuk. A Bika férfi megértő élettárs. A családi élet számára szent, mindent elkövet, hogy kiváló férj és jó apa legyen, aki biztosítja az otthon kényelmét és gyermekeinek megad mindent.

Lásd A Bika férfi jellemvonásai - Jellemrajzok, <http://www.jellemrajzok.com/horoszkop/bika-ferfi.php> – a nem kívánt részek törlendők!!

1945. május 10.–2015. május 10.

Születése óta szívdobbanásainak hozzávetőleges száma: 2565 millió.

Világrajövetele óta a Tiszán, Szegednél kb. 1824,4 *milliárd köbméter víz* folyt át, Budapestenél, a Dunán pedig 5165,5 *milliárd köbméter*.

Budapest, 1945. május 15.

Születésének tiszteletére, öt nap múlva a Magyar Nemzeti Bank kibocsátja az ötszáz pengős bankjegyet.

Lásd Galéria Savaria

Budapest, 1951–1959–1963

Veres András általános iskolai tanulmányait a budapesti XII. kerületi Németvölgyi úti iskolában kezdi, a Márvány utcai iskolában folytatja, majd a Lorántffy Zsuzsanna utcai iskolában fejezi be. Hegedülni tanul Vázsonyi János tanítványaként.

Némethy Katalin hatására matematikusnak készül, jó helyezést ér el az Arany Dániel matematikaversenyen. Középiskolai tanulmányait a Móricz Zsigmond Gimnáziumban végezi. Részt vesz szavalóversenyeken, az önképzőkör, a színjátszó csoport és a tudományos szakkör munkájában. Színdarabokat ír, melyeket elő is adnak.

Lásd *A banánnal máig nem tudtam megbarátkozni: VeresAndrással beszélget Szirák Péter*, Alföld, 1997, 6. sz. (június), 45–58.

Budapest, 1968–2015 (1968–1972; 1975; 1990, 1998)

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzi egyetemi diplomáit: 1968-ban filozófia és magyar nyelv és irodalom; 1975-ben szociológia szakon. 1968 és 1972 között Németh G. Béla posztgraduális líraelemző szemináriumának tagja. 1990-ben az irodalomtudomány kandidátusa (értekezésének címe: *Irodalomértelmezés és értékorientáció*); 1998-ban az MTA doktora lesz (értekezésének címe: *Konrád György*). 1968 óta dolgozik az MTA (BTK) Irodalomtudományi Intézetében; 2000 óta az Irodalomelméleti Osztály vezetője.

Az egyetem elvégzése után gyakornokként kezd dolgozni az Intézetben, melynek 1970-ben tudományos munkatársa lesz. 1978-ban bekapcsolódik az Intézet Értéktudományi Csoportjának munkájába, melynek 1981–1994 között ő a vezetője.

Lásd a hivatkozások nagy száma miatt a közléstől egyelőre eltekintünk

Budapest, 2015. január 6. Vízkereszt ünnepe

Érdeklődési köre az irodalomtörténettől és irodalomelmélettől, Kosztolányi Dezső, József Attila munkásságán és az egész magyar és világirodalmon át, a filozófiáig, a klasszikus zenétől a tánczenéig, a hegedüléstől, a filmrendezéstől a kritikai kiadásokon és folyóirat-szerkesztéseken át a kutyasétáltatásig, a valóban szép korú mesterek és egykori kollégák munkásságának ébrentartásáig-méltánylásáig, s az arra érdemes fiatal kutatók támogatásáig hallatlanul széles spektrumot fog át.

Mindazonáltal rejtőzködő személyiség: megértését, másokra figyelését férfiúi szemérmességgel titkolja, csupán kedves kutyái iránt mutatja ki teljes valójában.

Lásd RJ szíves közlése nyomán

Az életrajzi kronológia szerzője – belátva filológiai munkásságának és a 7000 karakterben meghatározott terjedelemnek korlátait – itt egy időre megszakítja a

Veres András-kronológia munkálatait, hogy visszatérjen kihez is? hát igen, Babits Mihályhoz, hogy Veres András legutóbbi nagyszabású munkájának, a Babits Mihály életrajzi kronológiája lektorálásának útjába ne álljon!

Kedves András! Mindig neved! A nevetés a jókedvű Isten adománya az életre – és a kínaiak szerint erősíti az immunrendszert!!

Isten éltesse! Sok szeretettel Rj

Egy társaság emlékére

A múlt század vége felé egy baráti társaság úgy döntött, hogy rendszeresen találkozik és megvitatja Wilhelm Furtwängler hozzáférhető fölvételeit. Egyikünk sem volt hivatásos zenész. Legtöbben irodalmárok voltunk, de akadt köztünk politikus, tanár és történész is, sőt olykor egy matematikus is megjelent. Zemplényi Ferenc lakásán találkoztunk, és Horváth Iván jegyezte föl az elhangzottakat, azzal a szándékkal, hogy könyvet állít össze belőlük. Ez a terv nem valósult meg. Sor került egy hangversenyre a karmester által írt zeneművekből, megjelent egy a korábbinál bővebb válogatás az írásaiból, fölvételeinek jegyzékével, és tartottunk egy megemlékezést is. Ha nem tévedek, Szabó István filmjét nem nagy kedvvel tekintettük meg. Párizsban a Francia Furtwängler Társaság ülésén tájékoztattam a Mester özvegyét tevékenységünkről. Azóta ketten elhunytak, s a társaság szétszéledt. Mivel magyarázható, hogy egy régen meghalt német előadóművész ennyire foglalkoztatott olyanokat, akiknek nem a zene a hivatása?

Hihetőleg mindegyikünk megírhatná, hogyan ismerkedett meg Furtwängler művészetével. Már az első találkozáson kiderült, hogy meghatározó élményt jelentettek számunkra e zenész fölvételei – mert személyesen egyikünk sem hallhatta őt. Nekem apám hívta föl a figyelmemet annak a karmesternek a kiválóságára, akinek több hangversenyén is jelen volt. 1953-ban régi Orion készülékünkön hallgattuk a *Fidelio* közvetítését a Theater an der Wienből. Néhány 78-as fordulatszámú lemezünk is volt, amelyeket szüleimtől kapott pénzemen, darabonként 24 forintért a Rózsavölgyi használt készletéből igyekeztem pótolni. Évekkel később az Alagút melletti OTP-ben ácsorogtam Vidovszky Lászlóval. Unalmunkban vitatkoztunk. Ő valami olyasmit állított, hogy Mengelbergnek sokkal jobb ritmusérzéke volt. Azóta már közeledett álláspontunk.

Körülbelül ennyi előtörténet után kapcsolódtam be a Magyar Furtwängler Társaság eszmecseréibe. Minden alkalomra jegyzetekkel készültem, és nagyon sokat tanultam az említetteken kívül Dán Károly, Lackó Mihály, Mesterházi Gábor, Rockenbauer Zoltán és Veres András hozzászólásaiból. Nemcsak akkor fájlaltam, hogy vége szakadt ezeknek az eszmecseréknek, amikor meglátogattam a Mester sírját a heidelbergi temetőben, hanem hanglemezboltban tett látogatásaimkor is. 2006-ban kiadott pécsi előadásaimat Furtwängler emlékének ajánlva adtam közre.

A bécsi születésű Hans Keller (1919–1985) előadása Beethoven *IX. szimfóniájáról* utólag megerősíti azt, amivel emlékezetem szerint mindannyian egyet tudtunk érteni. Az első tétel elején Toscanini külön-külön, pontosan eljátszatja a szextolákat. Német kortársa nem ezt teszi, különösen nem azon az 1942

márciusában Berlinben készült élő fölvételen, amelyről Horváth Iván tanulmányt jelentetett meg. Ezt az előadást Karajan egykori tanítványa, Christian Thielemann utolérhetetlennek minősítette.

Miben rejlik Furtwängler művészetének lényege? Mi okozta, hogy sokáig havonta vitatkoztunk tevékenységéről? A szerves forma megszállottjaként elsősorban a nagy szerkezetek folyamatszerűségét, a fokozásokat tudta kivételes érzékenységgel érzékeltetni. Így lehetett Beethoven, Brahms, Bruckner és Wagner műveinek nagyszerű megszólaltatója. Annak idején többen úgy véltük, a háborús fölvételek a legszebbek, de kivételt tettünk például Brahms *I. szimfóniájának* feszültségekkel telített, 1951-ben készült lemezével, amelyen az Északnémet Rádió Zenekarát lehet hallani. Az évfordulós megemlékezésen Bruckner *VII., E-dúr szimfóniájának* 2. tételét hallgattuk meg, 1942-ből, amelynek rendkívül kifejező hatása ellentmondott annak a föltevésünknek, hogy általában az élő fölvételek a kiemelkedők, mert Furtwängler a megszokás (rutin) ellensége, a szabadság (spontaneitás) megszállottja volt. Életében először ugyanennek a szerzőnek 9., *d-moll szimfóniáját* vezényelte, s e műből egyetlen, 1944-ben, szintén a Berlini Filharmonikusok élén megvalósított értelmezése meggyőzően bizonyítja, mennyire szívesen változtatta a gyorsaságot (tempót). Ugyanez jellemzi Wagner műveinek tolmácsolását.

Legenda, hogy mindent lassan vezényelt. A följegyzések szerint a *Parsifal* 1. felvonása Toscanini irányításával az 1931-ben rendezett Bayreuthi Ünnepi Játékokon 126 percig, Furtwängler tolmácsolásában 1951-ben a Scalában csak 101 percig tartott. Mozart „nagy” (K. 550) *g-moll szimfóniáját* kortársainál gyorsabban vezényelte, és Beethoven *IX. szimfóniáját* következetesen rendkívül fölgyorsítva fejezte be.

Nagy kár, hogy némely mű egyáltalán nem, csonkán vagy rossz hangminőségben maradt fenn az ő tolmácsolásában. A bayreuthi *Meistersinger* 1943-ból nem teljes, pedig részleteiben páratlan – az Előjáték többszólamúságát egyetlen más előadásban sem tudom ilyen makulátlanul hallani. Másokat ösztönző hatása érzékelhető a *Lohengrin* III. felvonásának azokban a részleteiben, amelyekben Franz Völker sokkal szenvedélyesebben énekel, mint az ugyancsak az ő címszereplésével, ám más által vezényelt teljes fölvételen. Wagnerről írt könyvében Thielemann azt írja, a *Ring* összes fölvétele közül az 1953-ban készültet vinné el a szigetre. Igaz, a három évvel korábbi élő fölvétel nem egészen teljes, de Brünnhilde szerepét Kirsten Flagstad éneklí. Furtwängler hangsúlyozta, hogy a karmesternek a létező körülményekhez kell alkalmazkodnia. A sors fintora, hogy a *Ring* mindkét létező megörökítésén olasz a zenekar. A *Tristan* londoni fölvételekor, 1952-ben Flagstad már 57 éves volt. Egykori társaságunk e műnek mégis ezt az előadását vélte legjobbnak.

Nem állítanám, hogy e csoport minden tagja mindig ugyanazon a véleményen lett volna. A *Don Giovanni* Furtwängler felfogásában „dramma”, de nem „giocosso”.

Ha nem csal az emlékezetem, egyedül dicsértem az 1953-ban Salzburgban játszott német nyelvű *Figarot*, amelyben a III. felvonás végén a Seefried és Schwarzkopf által énekelt „Canzonetta sull’aria” kettős számomra az érzékenység (Sensibilität) tökéletes megnyilvánulása. A protestáns karmester csodálta Johann Sebastian Bach műveit, de tolmácsolásaitól az utóbbi évtizedekben nagyon eltávolodtam, noha az *V. brandenburgi verseny* 1950-ben Salzburgban fölvelt előadásában ma is tudom élvezni az első tétel cadenziájában Furtwängler romantikus zongorázását. Amikor megszólaltatta e hangszer, akkor is érvényesült rendkívüli kifejezőerő-ereje – az 1953-ban tartott Salzburgi Ünnepi Játékokon elhangzott Wolf-dalok esetében szinte jobban figyelem az ő játékát, mint Schwarzkopf éneklését.

Német zenész volt, de olykor érdekesen közelített más kultúrákhoz. 1953-ból fönmaradt egy próba, melyen Ravel *Valses nobles et sentimentales* sorozatával foglalkozott. Aurèle Nicolet svájci fuvolista emlékeztette, hogy a franciák gyorsabban szokták játszani e művet. A levegőben kipróbálta a gyorsabb intést, majd azt válaszolta: „Nekem így tetszik”. Elfogultan közelített a zenéhez, de mindig az ihlet vezette, s a költőiséget juttatta érvényre. Ezért nem sajnálom, hogy sok időt töltöttem fölvételeinek a hallgatásával. Nagyon kellemes emlékeim maradtak azokról a találkozókról, amikor egy baráti körben az ő művészetéről elméltünk.

Komplexumok

Veres András pályája sokáig három síkon folyt. Érdeklődése, műveltsége és becsvégya három síkján: 1/ az irodalom elméletének, 2/ történetének és filológiájának, valamint 3/ szociológiájának és pszichológiájának síkján.

Ezek a síkok persze egybekapcsolódnak. A kapcsolatok látványára képzeljünk el egy háromszög alapú gúlát vagy piramist! Ennek palástja éppen három lapból áll, s egy-egy lap szélén két-két, föl és le mutató él található, amelyek közösek a másik két lap élével. Például az irodalomelmélet egyik éle az irodalomtörténet/filológia egyik élével azonos, másik éle pedig az irodalomszociológia/pszichológia élével. De az irodalomtörténet/filológia lapjának esetében is azt látjuk, hogy csak egyik éle azonos az irodalomelméletével, a másik viszont az irodalomszociológia/pszichológia lapjáéval. S persze az irodalomszociológia/pszichológia lapja sem kivétel (nem deviánskodhat szabadon): egyik éle az irodalomelmélet lapjának, másik viszont az irodalomtörténet/filológia lapjának élével azonos.

Három lap, három él, ezek pedig egyetlen közös csúcsban egyesülnek, legfelül. Voltaképp ott ült Veres András hosszú éveken, sőt, évtizedeken át. Valahányszor onnan lefelé, a lapokra nézett, mindig ismerős és otthonos volt, amit látott. Ámde egyik alkalommal, ezek a lapok egyhangúnak, szürkének, majdnem unalmasnak látszottak. Mindig csak teoretice, vagy pedig történetileg és kukacoskodva /filologice/, illetve szocio- avagy pszichológiai szempontok szerint? A válasz: összevont szemöldök, mérges pillantás, asztalra csapás (ha ez lehetséges egy gúla tetejéről). „Na nem!!!” Aztán pedig, némileg higgadtabban: „Annyi érdekes tevékenység van a világon. Például a *Rigolett*ot hallgatni vagy egy jó krimi nézni. Vagy itt van „Ricsi”, a maga négy, sétára termett lábával. S különben is, poszt-ezmezgázban élünk, az egész világ változik, az irodalomtudomány sem maradhat elefáncsontgúla tetején. Mást kell írni! De mit? Na mit? Például filológiai regényt!”

És lőn! Megszületett egy filológiai regény, a *Kosztolányi Ady-komplexuma*, ami a 20. század elején, a „Három holló” című kocsmában kezdődik, ahol először találkozik Adyval Kosztolányi, vége pedig talán az ezredfordulón játszódik, ki tudja, melyik kocsmában, ahol Petri György nyilatkozik Adyról. A történet Kosztolányiról és az Ady-legendáról, pontosabban arról szól, hogyan volt megfigyelője és egyik megalkotója e legendának Kosztolányi. Arról szól tehát, amit Veres András, a regényíró mesél az Adyról gondolkodó és író Kosztolányiról, vagyis Kosztolányi Ady-komplexumáról.

„A 'komplexum' szóval éppen Kosztolányi Adyhoz való viszonyulásának folyamatos átalakulását, *sokszínűségét* és *bonyolultságát* szeretném hangsúlyozni” – írja a könyv előszavában Veres, majd hamarosan hozzáteszi: „Némelykor – a felfokozott érzelmek és asszociációk kavalkádja láttán – talán a 'komplexus' kifejezésnek is lehet létjogosultsága” (10).

A szerző így ingadozik – vigyázat! egy gúla tetején! – a „komplexum” és „komplexus” terminusának alkalmazása között. Ez aligha csodálható, hiszen regényének főszereplője is nagy ingadozó volt. Kosztolányi már pályája elején is az elismerés és elutasítás, a csodálat és megvetés elegyét mutatta Ady költészetével kapcsolatban. S aztán az 1920-es évek elején született írásairól joggal olvasható ez a megállapítás: „...Kosztolányi maga is aktív szerepet vállalt a legenda építésében” (71).

A filológiai regény főszereplője így Kosztolányi Dezső, viszont mellékszereplők és epizodisták számosan vannak (erről tanúskodik a névmutató, ami – dicséretes módon – nem maradt ki a könyv végéről). A történet élethelyzetei – pályakezdés, csapdahelyzet, kegyelmi állapot, kiközösítés – valóban regényesek, és ilyenek a cselekmény részletei is. Olvashatunk megtérésről és provokációról, gyakran tör ki botrány, akadnak pár-bajok. Mindennek háttérében pedig ott van Kosztolányi 1929-es esszéje, az *Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről*, s ugyancsak ott van az a tanulságos, de kilátástalan, érdekes és reménytelen vita, amit az esszé kiváltott. Ott vannak a vita igen súlyos következményei, például az, hogy Kosztolányi majdnem szakított a Nyugattal. S olvashatunk a könyvben hatástörténetet vagy tényfeltáró fejtegetéseket arról, hogy a vitának milyen nyomai fedezhetők fel József Attila, Zilahy, Németh Andor, Kuncz Aladár és mások gondolkodásában.

Ez a regény tehát filológiai mű a javából, mert régi szövegeket kutat fel, értelmez, hasonlít össze és magyaráz. (Például Ady Endre és Karinthy Frigyes egy-egy versét, a *Szeretném, ha szeretnéne*ket, illetve az *Előszót*, vagy azt, hogyan próbálta Kosztolányitól Adyt egybehangzóan megvédeni a szociáldemokrata *Népszava* és a fajvédő *Előőrs*). De a regény elmeséli a komplexus „folyamatos átalakulásának” történetét is, miközben aprólékos ecsetvonásokkal rajzolja meg a sokszínű Ady-kép szociológiai háttérét és pszichológiai tónusát.

Közben pedig Kosztolányi segédjeként újra meg újra nekilendül a szerző annyira egyszerű kérdések értelmezésének, mint például annak, hogy „überhaupt” mire való a szépirodalom, vagy miként függ össze és mégis hogyan választandó szét politika és irodalom. Ezekből a nekilendülésekből is sokat tanulhat a könyv olvasója. Egyúttal pedig láthatja azt is, hogy a regényíró tollát (klaviatúráját) mégiscsak együtt használták: a filológus, a teoretikus és a szociológus Veres András.

Kosztolányi Dezső ismeretlen fényképe

Különleges és a Kosztolányi-kutatás szempontjából alapvető és meghatározó fényképfelvétel került elő nemrégiben. Egy magát megnevezni nem kívánó kézirat- és relikviagyűjtő juttatta el a fotó egy másolatát a Kosztolányi-kutatócsoporthoz.

A 88×135 mm-es fekete-fehér felvételen Kosztolányi Dezső egy férfi társaságában áll egy könyvespolc előtt, feltehetőleg egy könyvtárban. Mindketten öltönyt és nyakkendőt viselnek, és különös mosollyal ajkukon tekintenek a kamerába. Maga a fénykép ugyan nem volt ismert, de a létezését számos forrás valószínűsíti, s a képet már régóta keresik a kutatók. Azonban a források ellentmondóak, s csak erős forráskritikával hagyatkozhatunk rájuk, mind a felvétel készítésének időpontja, mind körülményei és az azon szereplő személy tekintetében. Esterházy Péter több írásában is azt sugallja, hogy a keresett fényképen Kosztolányi társaságában látható férfi ő maga,¹ azonban a most előkerült dokumentum ezt nem igazolja.

Kosztolányi számára ez a fénykép rendkívül fontos és jelentőségteljes volt: „Megdöbbenő, hogy a férfiak milyen ritkán fotografáltatják magukat – írja. – Egyébként ők is hiúak. Az első mozdulatuk az, hogy nyakkendőjüket igazítják, aztán a hajukat, többször megkérdezik, melyik oldaluk az előnyösebb, a lencsébe úgy bámulnak, mintha tükör előtt lennének, a szájukat összevonják, csücsörítik. [...] Barátom a gép elé ültet, hogy lefényképezzen. [...] Én is a lencse felé sandítok, lámpalázat kapok, mert mégis csak ünnepélyes pillanat, mikor múltó életünk egy pillanatát megrögzítik. Igyekszem természetesen affektálni. Biztat, hogy csak egész közvetlenül, legyek kissé derűsebb. Szóval a régi csatakiáltás: barátságos arcot. Barátságos arcot kell vágnom az életre, a világra, mindenre, ami körülöttem van. Kissé nehéz, de megpróbálom”.²

Egy új, eddig nem ismert fotó önmagában is jelentős értékkel bír, hiszen gyarapítja az ikonográfiát. A most felbukkant kép azonban megkerülhetetlen forrásértéket is képvisel, az életmű, a biográfia és a recepció tekintetében egyaránt. Eddig ugyanis csak utalásokból következtethettünk a képen szereplő férfi és Kosztolányi személyes kapcsolatára: „Van nekem egy barátom. Ha bárhol is találkozótok vele

¹ Vö. ESTERHÁZY Péter, *Esti*, Budapest, Magvető, 2010.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Alakok: Fényképész*, Pesti Hírlap Vasárnapja, 1926. 260. sz. (november 14.), 34–35. p.

(egy kávéházban, egy fölvonón vagy egy tűzvészben), azonnal megszeretnétek”³ – írja egy helyütt, máshol pedig: „találkoztunk, s megvitattuk a világ dolgát”.⁴

Kosztolányi utolsó előtti elbeszéléskötete negyedik fejezetének bevezető sorai-ban így fogalmaz: „a könyv írója, az eddigi séták és kószálások útmestere, utolsó, legmerészebb útjára indul, mely voltaképp zarándokút, hogy az Időn és a Téren, a Véletlenül és a Sorson túl meglátogassa azokat, akik [...] titkosan élnek benne, mozognak vérében, munkálnak idegducaiban [...]”.⁵ A fejezet az író tervei szerint⁶ két részből állt volna, első részében – mely az 1933-as kötetben szerepel – már elhunyt rokonait látogatja meg a szerző, a második részben pedig a jövőbe utazik, hogy – a most megtalált fénykép alapján feltehetően – a képen szereplő barátjával találkozzék. Az első személyes találkozásra Lengyel András szerint⁷ 2045. május 10-én került sor, azonban számos jel utal arra, hogy az adat téves, az esemény évtizedekkel korábban megtörtént.

A találkozást Kosztolányi nagyon várta, bár néha kissé tartott tőle, de egész életében gondolt rá, és sokféleképpen elképzelte, hogyan fog történni: „Mikor lehetne, kérem, találkozni?”⁸ – és – „Úgy kérdezi ezt, mintha negyven éve, hogy nem találkoztunk, először járnék itthon, s egyenesen a világ végéről érkeznek ide, az ős kútforrás, a célhoz”⁹ – és „Sokáig tervezgettem, hogy egyszer majd meglátogatom. De tervem mindig meghíúsult. Múltkor aztán, negyven év múlva, végre megtörtént a rég óhajtott találkozás”.¹⁰ Több tucat ama novelláinak a száma, melyben a várt találkozásra utalás lelhető fel, bár a kapcsolat azonosítása nem könnyű, a kontextus gyakran nem segíti, hanem akadályozza az összeköttetés megteremtését, cáfolja, s nem megerősíti az összefüggést a képen ábrázolt személyllyel: „Ki akar a valósággal találkozni? Ez nem érdekes. Nézze meg, hol lógnak a tükrök. Többnyire a homályos sarkokban. Az emberek teljes napfénynél sohase szeretik szemlélni arcukat, csak homályban, amikor a képzeletnek több szerepe jut, mint az érzékelésnek”.¹¹

A fényképen a Kosztolányi társaságában szereplő személyt és a találkozás pontos időpontját Tverdota György segített azonosítani. Elmondása szerint a sokkal későbbre tervezett találkozást az siettette, hogy Kosztolányi tudomására

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ákom-bákom: Szerény barátom*, Napló, 1932. 322. sz. (november 20.), 28. p.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Petőfi-könyvtár” alapítása, Pesti Hírlap Vasárnapja, 1935. 141. sz. (június 23.), 3–4. p.

⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bölcsőtől a koporsóig*, Budapest, Nyugat, [1933], (Nyugat Könyvek), 161. p.

⁶ Ld. LENGYEL András, *Kosztolányi el nem készült elbeszélései*, Magyar Könyvszemle, 2045. 13. sz., 100. p.

⁷ Ld. uo.

⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Péter: Novella*, Pesti Hírlap, 1932. 227. sz. (október 9.), 6. p.

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Fánika: Elbeszélés*, Új Idők, 1932. 22. sz. (május 29.), 657–658. p.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Borsos Péter: Elbeszélés*, Új Idők, 1934. 22. sz. (május 27.), 751–752. p.

¹¹ *Fényképész*, i. m.

jutott, a nevében valaki egy levelet írt, és ezt 2015 februárjában nagy nyilvánosság előtt felolvasta, sőt február 10-én a levelet megosztotta a kritikai kiadás egy munkatársával is, abból a célból, hogy azt, levelezésének darabjaként, rendezze sajtó alá. A levélben foglaltak azonban nem mindenben egyeznek az író álláspontjával, ezért Kosztolányi elhatározta, hogy 2015. május 10-én felkeresi a levél szerzőjét, rég nem látott barátját, Veres Andrást, és a levél felolvasásának helyszínén, az Irodalomtudományi Intézet Ménesi úti székházában személyesen tisztázza vele a nézetkülönbségeket. A találkozót a fénykép tanúsága szerint eredményes volt, a leglényegesebb problémákat sikerült megbeszélniük, s a felek barátságban váltak el. „Micsoda játéka a véletleneknek. De az igazi drámák mindig benn, képzeletünkben folynak le, s nem a valóságban, mely megannyiszor független tőle. Álomalakokat teremtünk magunknak, s azokkal viaskodunk. Az emberek tükörképe gyakran meghal, mikor az eredeti még él, gyakran túléli az eredetit, fejlődik, változik. Voltaképp csak ez a fontos. Mit is tudunk egymásról? Úgy futunk egymás mellett, mint párhuzamos vonalak, melyek csak a végtelenben találkoznak. Akárhogy van, drágám, az élet csodálatos és érdekes zűrzavar”¹² – írta Kosztolányi a találkozót követően, a szabadkai *Napló*ban megjelent tárcájában.

Veres András és Kosztolányi Dezső
Budapest, 2015. május 10.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy asszony beszél*, *Napló*, 1932. 107. sz. (április 19.), 14. p.

Köszönet az aránytűért

Véletlen volt. Szerencsés véletlen volt, hogy közel húsz évvel ezelőtt egy órával korábban érkeztem a Művelődéstörténeti Tanszék által felajánlott kiválasztásra, amellyel minden hallgató eldönthette, hogy a következő szemeszterben a többi tárgy mellett irodalomtörténetet, vagy filozófiát akar-e hallgatni.

Mivel kicsi gyerekkorom óta szorosan hozzátartozott az életemhez az olvasás, voltak kedvenc könyveim a magyar- és világirodalomban, imádtam a verseket és külön nagy élvezetet találtam annak felismerésében, hogyan használják az írók magát a nyelvet, mint a kifejezés eszközét, nem éreztem szükségét az irodalom felvételének, ezért már előre eldöntöttem, hogy a program második felében, a filozófiára regisztráltatom majd magam. Mégis beültem a terembe érdeklődőként.

Az előadó az íróasztalnál, a hallgatóktól félig elfordulva ült, és erőteljes, szigorú hangon, valójában maga elé beszélt. Időnként zord pillantásokat vetett a kissé megszeppent csoportra, hogy senkinek ne legyenek kétségei mondanivalójának komolyságát illetően.

Szemlátomást nem a népszerűséget hajhászta.

Valószínűleg nem tudatosan, különös mozdulatsorral időközönként mintha egy láthatatlan falba verte volna a homlokát.

Egyszerre csak felfigyeltem az általa ecsetelt tervezet tartalmára, és néhány perc kellett csak, hogy ráébredjek, mekkorát tévedtem a saját irodalmi felkészültségemet illetően. Minél tovább részletezte az általa kínált programot, annál erősebben tudatosodott bennem, hogy ismereteimben rendkívüli hiányosságok vannak. Az első negyedóra után eldöntöttem, hogy mindenáron előadónk, Veres András irodalomtudós tanítványa leszek, mert így esélyem van, hogy tudásomat kiegészítsem. Elvárása volt, hogy leendő diákjai a tervezett feladatokat maximális figyelemmel, magas színvonalon teljesítsék, mert kizárólag ezen a módon képesek megfelelni majd a várható követelményeknek, nem mellékesen saját tudásukat is így gyarapíthatják.

Később bebizonyosodott, hogy az ott jelenlévők a szigorú kilátások ellenére elfogadták ezt a stratégiát, és a következő négy évben alig távozott egy-két ember közülünk.

Később Veres tanár úr meginvitált bennünket az MTA Irodalomtudományi Intézetében alakulóban lévő József Attila Társaság (JAT) előkészítő rendezvényeire. A profi irodalomtudósok mellett így lehettem alapító tagja egy olyan baráti közösségnek, amelyben legkedvesebb költőm a kötőanyag.

József Attilát hét éves koromban én fedeztem fel a magam számára, versei folyamatosan jelen voltak az életemben. A JAT inspiráló közegében otthon éreztem magam. Ajándéknak tekintettem, hogy ez a lehetőség megadatott nekem. A konferenciák, posztszemináriumok során olyan közel kerülhettem munkáihoz, személyiségéhez, életéhez, amennyire soha nem is reméltem.

Meg kell említenem egy különösen maradandó eseményt, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) rendezett a költő születésének centenáriumán.

Az irodalomtudomány kétféle felfogásáról nyilvános vitát folytattak a különböző irányzatok képviselői. Veres András meggyőző erejű érvei az egyébként mindig imponáló nyugalomról híres Tverdota György magabiztos előadását is áthevítették, és együtt olyan pazar párost alkottak, hogy „két testőr”-ként elegánsan arattak győzelmet.

Találkoztam emberekkel, akik bevallották, hogy *félnek* Veres Andrástól. Mindig csodálkoztam, hogy felnőtt emberek minden ok nélkül képesek erre.

Pedig kitűnő vitapartner, de elvárja, hogy az illető felkészülten és meggyőződéssel képviselje a nézeteit. Tévedéseit is hajlandó belátni, és nézeteit korrigálni. A vitákat élvezetessé teszi sajátos humora is.

Ennyi év után mondhatom, hogy kevés olyan egyenes, tisztességes embert ismerek, mint a Tanár urat. Ami a nyersnek mondott szavait, kritikáját illeti, senkivel nem tett kivételt. Természetesen engem sem kímélt: egy vizsgamunkám első bevezető tíz oldalát ezekkel a szavakkal dobta vissza: „Mi ez? Maga nem tud írni? Sürgősen írjon újat!” Nem tagadom, belesápadtam a dologba és akkor, egyszer felvetődött bennem, hogy talán mégsem tudunk együtt dolgozni. De szerencsére néhány óra alatt beláttam, hogy igaza van, és belefogtam az új szövegbe, amelyet aztán ő is elfogadott.

Még az elismerést sem közölte egyértelműen. Harmadévesek voltunk, amikor a tőle megszokott szigorú hangon mondta, hogy az irodalmi alkotások befogadásánál egy, csak rám jellemző tulajdonság nyilvánul meg nálam.

Mintha egy születési rendellenességet közölt volna velem. Meglepetésemben bután visszakérdeztem: „És ez baj?..” Mellettem ülő csoporttársam nevetve nyugtatott, hogy ellenkezőleg, ez szerencsés adottság.

Igazi ajándék volt, mert amióta tudatosította bennem, azóta úgy működik, mint amikor a zenerajongó megtanult olvasni és hangszeren játszani. Számomra a művészi megnyilvánulás mércéje mindig is az *arány* volt. Veres András felismerése konkrét eszközzé tette számomra. Nevet is adtam neki: ez az én *aránytűm*. Köszönöm!

Hosszú életet és jó egészséget kívánok Veres Andrásnak. Egy kis önzés is van ebben, mert azt gondolom, egyedül ő ismeri igazán az én *aránytűmet*.

Genderről, (egy)ebekről, Andrásnak, szeretettel

Réges-régen, az 1990-es évek első felében, még amikor az Irodalomtudományi Intézetben kollégája lehettem, a keresetlen őszinteségéről, szókimondásáról ismert András két mondatával is nagy hatást gyakorolt későbbi életemre.

Pontosabban fogalmazva, az első inkább egy egyszavas, felkiáltó, tagolatlan mondat szó volt: „Pfuj!”. Mielőtt az Intézetbe kerültem, néhány hosszabb tanulmányom megjelent már, de tudtam, hogy lenne még hova fejlődnöm, ezért egy-egy kéziratommal tudós munkatársaimhoz fordultam. Ám többnyire hiába: rendre azt a választ kaptam, hogy jó az úgy, ahogy van. A lelkiismeretes András azonban korántsem volt ennyire elégedett, és miközben idejét nem kímélve türelmesen végigolvasta, ceruzával alaposan meg is glosszázta őket. Eleinte az idegen szavakkal tűzdelt, félméteres mondatoknál elég sok lapszálon volt olvasható a méretes betűkkel odavésztett „Pfuj!” „Privát posztgraduális képzésben részesítelek, vedd megtiszteltetésnek” – közölte, miközben valamelyik folyosón, nem éppen visszafogott hangerővel, részletesen kifejtette, mire vonatkozik kissé tömörre sikerült véleménye. Akkor sem vettem zokon, és azóta is hálás vagyok érte: a tőle végül mindig kicsikart elismerés elég erős vértességgel látott el ahhoz, hogy később kéziratot merjek küldeni a *Magyar Narancs* hallomások szerint még Andrásnál is szigorúbb szerkesztőjének, Bán Zoltán Andrásnak, ahová aztán éveken át rendszeresen írtam kritikákat a kortárs amerikai és brit irodalomról.

A másik „sorsdöntő” mondat azután hangzott el, hogy 1994-ben megjelent a *Helikon* című folyóirat „Feminista nézőpont az irodalomtudományban” tematikus száma, melyet, a szerencsének hála, én szerkeszthettem. Az amerikai, francia és német tanulmányokból kiderült, hogy ellentétben a nyugati világgal, ahol már az 1970-es években elkezdődött a női irodalom kutatása, itthon legfeljebb az első lépéseknél tartunk; a magyar írónőkről, és különösen a modern női irodalom létrejöttének időszakáról – az egyetlen Kaffka Margit kivételével – szinte semmit nem tudunk. András azonnal felismerte az új elmélet magyarországi adaptálásában rejlő lehetőségeket. „Ez olyan kincsesbánya, amely elég kutatnivalót biztosít egy egész életre” – mondta, és mivel én is így gondoltam, s már csak némi biztatás hiányzott, ezzel el is dőlt, mivel fogok foglalkozni a jövőben.

Ám nem mindenki fogadta az új kutatási területet az Andráséhoz hasonló nyitottsággal és toleranciával, sőt akadt olyan kollégám, akinek a véleménye szerint egyes irodalomtörténészek még a *Színek és évek* jelentőségét is túlságosan

felfűjták. Nincs tehát abban semmi meglepő, hogy az időközben *gender studies* névre keresztelt, kibővült tudományágnak az irodalomtudományba integrálására tett próbálkozások Magyarországon akadoznak. Míg ma világszerte több, mint kilencszáz egyetemen léteznek ilyen programok, tanszékek vagy intézetek, és a világ legjobb egyetemeként jegyzett Harvardon a jelenleg hallgatható huszonnégy *gender* nézőpontú kurzusból legalább négy irodomelemzéssel foglalkozik, tehát a bölcsészethez tartozik, itthon a nagyobb egyetemek bölcsészkarain csak a közel-múltban alakult egy-két kutatócsoport, gendertudományi központ. Budapesten önálló tanszék csupán a CEU intézményében, az USA-ban akkreditált Közép-Európai Egyetemen működik, ám ott a képzés társadalomtudományi jellegű, és a női szépirodalom csak két kurzus témája.

A *gender studies*től való idegenkedés azonban nemcsak azzal a következménnyel jár, hogy az irodalomtörténet-írás nálunk szűkebb spektrumú és szűkébb, mint másutt; a nőket egyenrangú félnek el nem ismerő szemléletmód fennmaradása az egész társadalomban a demokrácia ellenében hat. Az elmúlt évtizedekben a társadalmi nemek tudománya rávilágított, hogy az autoritárius berendezkedésű államok egyik ideológiai támasztéka a nők alárendelése a férfiaknak, épp ezért sajnálatos, hogy ennek a tekintélyelvű kormányzáshoz évszázadok óta hozzászólt országunk humán értelmisége tanúsít érdektelenséget a gender-kutatás iránt, hiszen az új látásmód hosszú távon elősegíthetné az autokratikus-patriarchális beállítottság fokozatos megváltoztatását. András nyitottságát mutatja, hogy bár genderkutatással maga nem foglalkozik, a Kálmán C. Györggyel szerkesztett „OPUS Irodalomelméleti tanulmányok” sorozatban 2014-ben helyet kapott Horváth Györgyi *Utazó elméletek* című írása, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy a nyugati irodalomtudománynak a nyolcvanas-kilencvenes évekre végbement kulturális fordulatához vezető angolszász politizáló elméletek, köztük a *gender studies*, amikor végre eljutottak Magyarországra, a patriarchális beállítottságon túl miért ütköztek ellenállásba. A könyv igencsak meggyőző gondolatmenete szerint az esztétikaitól eltérő értékek iránt is érdeklődő, a kultúrát az ideológiai küzdelmek egyik színhelyének tekintő, baloldali gyökerű új elméletek azért nem nyertek teret, mert a hazai irodalomtudomány művelői a szocializmus idején a tudományág politikamentesítésével igyekeztek ellenállni a pártállam ideológiai beavatkozásának. Később, a kilencvenes években tovább folytatódott az irodalomtörténet-írás megtisztítása az ideológiáktól, azok tanulmányozása helyett. Ekkor végbement ugyan valamiféle kulturális fordulat: a hermeneutika, a recepcióesztétika, a dekonstrukció elméletei megtermékenyítő hatással voltak a hazai kutatásra, de a depolitizálási trend következtében az uralkodó ideológiák terjesztésére alkalmas populáris irodalom vizsgálata keveseket vonzott. Márpedig a 19. század végétől virágzásnak indult magyar női irodalom zömében populáris jellegű volt, vagy ebbe a kategóriába szorították be, paradox módon éppen az ötvenes évek kommunista kultúrpolitikusai, akik a század első felében élt

íróknak zömét azzal az érveléssel tiltották be, hogy esztétikai értékelésre nem méltó, szórakoztató irodalmat műveltek. Ebből a skatulyából a posztkommunista időszak irodalomtörténet-írása, ha akarná sem tudná kihúzni ezt az irodalmat genderelmélet nélkül.

A politizáló elméletek mostoha sorsának következtében a kutatók jobbára hobbi-ként foglalkoznak a magyar írókkal – én sem vagyok kivétel. A női irodalom feldolgozatlansága miatt kútba esett eredeti elképzelésem, hogy a genderelmélet hazai alkalmazására biztató, kutyaszeretetéről híres Andrást e születésnapra kötetben megörvendeztessem néhány, magyar íróknak alkotásaiban szereplő fiktív kutyával. Mint amilyen az angol Virginia Woolf *Flush* című életrajzának spánielje. Az elit és populáris irodalom közötti határokat feszegető Woolf-műnek egyébként napjainkra sikerült a magas irodalomba felverekednie magát. Egy, a magyar női irodalom történetéről szóló könyv megírásának reményében, ráérő időmben eddig hiába vettem sorra a múlt század fordulóján született íróknak, Erdős Renée, Kosáryné Réz Lola, Tutsek Anna és mások életműveit, sajnos szereplőik közt egyelőre egyetlen kutyát sem találtam.

Ám hogy mégse maradjanak ki, s írásom a címről szóljon: hálám jeléül ezúton kívánok Andrásnak sok, egymás nyomdokába lépő, hosszú életű, boldog kutyát!

Az engesztelhetetlen igényesség lovagja

•

Veres András 70. születésnapjára

A méltó az lenne Andráshoz, ha rövid, de találó, lehetőleg filológiai *trouvaille*-jal vagy kreatív mikroelemzéssel járulnék hozzá köszöntéséhez. Annál is inkább, mert olyan írással illendő ebben az öt ünneplő *Festschrift*-ben publikálni, amely megáll a címzett szigorú szakmai kontrollja előtt. Én azonban a könnyebb utat választom, még ha – megkockáztatom – a „személyeskedés” bizonyára nem fogja kiváltani Andris elégedettségét, sőt talán feszengve olvassa majd: amióta csak ismerem, nagyon szemérmes férfi. Alkatánál fogva őt elsősorban a „dolog maga” izgatja, azt mérlegeli s minősíti, gyakran roppant szenvedéllyel s indulattal, ritkán tekintettel a „mentő körülményekre”: a (vita)partner habitusára, lelkiállapotára, előéletére. Ritkán szokott dicsérni, elismerni.

Az üdvözlő kötet szerzői közé szóló meghívás több mint megtisztelő, már-már paradox a számomra, hiszen nem csupán nem tartoztam András szűk baráti körébe, de közel félévszázados ismeretségünkre, főleg annak első 25 évére inkább a konfliktusok voltak a jellemzőek, ami olykor írásban is megnyilvánult. Alkalmanként – lehetek őszinte? – ellenszenvet éreztem részéről velem szemben. Ennek a paradoxonnak a feloldási kísérlete magyarázza, hogy ezt a vallomások és „személyeskedő” műfajt választottam. András – miközben mindig is nagyon tiszteltem eszéért és felkészültségéért – mintha a mumusom lett volna, akitől erősen szoronganom kellett; én pedig mintha az ő szabad prédájaként álltam volna a rendelkezésére. Mindez persze túlzás, s inkább az én pszichológiai „kórképemhez” tartozik – mint egy fóbiás szindróma. „Sajátos” viszonyunk tehát döntően az én helyzetemből és érzületemből, bírálatra csábító szakmai gyengeségeimből fakadt, s nem András „vétke”, jóllehet fölényes magabiztossága, harciassága, modora – tudom – másokat is zavart. Senkivel sem bánt-bánik kesztyűs kézzel, legközelebbi barátaival is képes késhegyig menő vitát folytatni, akár az – időleges – összeveszésig.

Andrást, aki vagy két évfolyammal fölöttem járt az egyetemen, Németh G. Béla emlékezetes szakszemináriumán ismertem meg. Majd Pándi Pál két éven át tartó, Lukács György szövegeit elemző kurzusán találkoztunk össze, amelynek tárgya *Az esztétikum sajátosságának fejezetről fejezetre lépegető szoros olvasása* volt. András filozófiai műveltsége, érzékenysége és aktivitása olyan magas színvonalú volt, hogy Pándi ketté is választotta a csoportot, s a „fejlettebbeket” rábízta, mint

szemináriumvezetőre. Engem is hozzá irányított. András kitűnően oldotta meg ezt a – meglehetősen kényes – feladatot. Azután első és közös munkahelyünkön, az Irodalomtudományi Intézetben, a Ménesi út azilumában kerültünk össze, ő már bennfentesként, én újoncként. Érzékelhetően irritálta őt akkori (egyszerre szakmai és kultúrpolitikai) érdeklődésem – jórészt szintén alkati eredetű – kettőssége, továbbá vállalt (bár kritikus) kötődésem az általa élesen bírált két professzorhoz, Király Istvánhoz és Pándihoz, akik – egyebek mellett – az Intézetet is sokat támadták.

A pártközpontra távozásom ötévi intézeti kutatómunka után, majd művelődés- és irodalompolitikabeli való szerepvállalásom az ő – s több tudós kollégám – szemében szakmai hiányosságaim stréber-karrierista ellensúlyozásának, egyfajta menekülésnek minősülhetett. Eközben – elsőgenerációs értelmiségiként, Mind-erwertigkeitskomplexszel megvertként – alig tudtam magamban elintézni, hogy az ő folyamatos és éles kultúrpolitika-kritikája hogyan fér össze „kádergyerek” mivoltával és az Aczél Györggyel kialakult személyes-családi viszonyral, a holdudvarába való tartozással.

Nem sorolom föl az első negyedszázad során megélt, általam bizonyára olykor fantomizált „konfliktusainkat”, még kevésbé „sérrelmeimet”. Amit András 70. születésnapja alkalmából meg szeretnék vallani s köszönni: az a tény, hogy egyrészt felettébb sokat tanultam tőle, másrészt hogy kapcsolatunk az elmúlt negyedszázadban fokozatosan, számomra örömteli alakuláson ment át. Bizonyára ő is változott, én talán még inkább, mégis mindketten őrizzük személyiségünk és világképünk folytonosságát. S rá kellett jönnöm: sokkal több dolog köt össze bennünket, mint ami elválaszt. Szakmai teljesítményét mindig is tiszteltem, „irigykedve” olvastam könyveit és tanulmányait akkor is, amikor édessége, szellemi súlyfölénye szinte megbénított. De már a 70-es években feltűnt Arany János iránti fogékonysága; értékmentő küzdelme a 80-as években Jászi Oszkár liberális szocializmusának befogadásáért, majd Konrád György-portréja; izgalmasak voltak számomra szociológiai ihletettségű értékkutatásai; többnyire meggyőzőek harcai az irodalomtudományi elméletek és módszerek érdekében, mindenekelőtt „*a referencia védelmében*”; terjedelmileg vékony, de kitűnő írása Lukács Györgyről. Még inkább lefegyverzett magisztrális Kosztolányi–Ady-könyve; szívós szövegkritikai és eszmetörténeti kutatássorozata József Attila bölcséleti munkáiról (főleg a Hegel – Marx – Freudról szóló); briliáns Szabó Dezső-esszéje s más tanulmányai. Megfogott az is, hogy legkedvesebb tanárát és mentorát, Németh G. Bélát is tudta kritikusán szeretni, vitatkozva méltatni, s önmagát sem kímélte-kíméli, ha új felismeréseket, szakmai kritikát kell beépítenie szellemi innovációiba.

A legvonzóbb András munkásságában az *intranszigencia*, az engesztelhetetlen igényesség, ami egyre ritkább klikkesedő és a társadalomtól-kultúránktól „elidegenedő” szakmánkban (is). Hasonlóképp: a mainstreammel, a divatirányzatokkal szembeni folyamatos kiállása, legyenek azok pártállami instrukciók és kánonok,

újjobboldali hamisítások, tudománytalan blöffök vagy posztmodern teorémák. Csodaszámba megy, hogy mind ez idáig egyetlen munkahelye volt: az MTA Irodalomtudományi Intézete. Példaadó számomra közoktatási-közművelődési elkötelezettsége, puritán és pontos értekező stílusa, ellenfeleivel, vitapartnereivel is korrekt tudományos hivatkozási éthosza. Nem elválaszthatóan a világban és hazánkban az elmúlt 30 évben végbement fordulatoktól, mindez fokozatosan megváltoztatta bennem az Andrásról kialakított (részben valóságos, részben előítéletes, fantomizálásokkal színezett) képet.

„Megtértem hozzá” – írnám, ha ez nem lenne udvariaskodó-szentimentális közhely, egyúttal valamiféle bombasztikusan önfeladó kompenzálás is, hiszen nemcsak én, hanem András is alakult, bölcsebb lett az utóbbi évtizedekben. Továbbra sem kedélyes és bensőséges extrovertált karakter, de már tud megértő, gyengéd, sőt tapintatos is lenni. Általam nemrég megismert zeneszeretete is mintha efelé formálta volna. Nem követeli meg álláspontja feltétlen elfogadását, a vele szembeni fegyverletételt, de továbbra is hajthatatlan s hajlíthatatlan az érdemi, a tárgyi „dolgokban” – akár régi, akár újabb partnereiről, barátairól van szó. Jó vállalkozás, sőt élmény lett számomra ebben a szellemben együtt dolgozni vele a József Attila-próza 1930 és 1937 közötti szövegkorpuszának kritikai kiadásán.

Azt sem akarom elhallgatni: a látványos trendi átállások, amnéziák és konjunkturálisan vezeklő tisztálkodások rendszerváltó évadain átívelően András megőrizte, sőt megújította tág értelmezésű baloldaliságát, emancipációs és szolidáris világképét. Egyúttal az újabban többnyire csak szitokszavakkal illetett marxizmus tárgyilagos históriai megítélésének képességét is. (Remélem, nem kompromitálom e „leleplezéssel”.) Mindezt a *hűség* fogalmával is jellemezhetném; túl a szakmai teljesítménye és következetessége iránti tiszteletemen, „kései” barátságunknak (amit ő írásba is adott) számomra ez is tényezője.

Egészséget, alkotókedvet és jó szellemi küzdelmeket kívánok Neked, András, az elkövetkező évekre, évtizedekre!

Budapest, 2015. február 16.

Etűdők egy barátságról

Veres Andráshoz fűződő barátságom leghitelesebb jellemzője ez a zenei kifejezés (bár az általa művelt hegedű etűdirodalma szerényebb, mint a zongorára írottaké). Amikor zöldfülű újoncként az Intézetbe kerültem, épp egy értekezésbe csöppen-tem, amely lassacskán folydogált, míg nem felpattant egy szakállas fiatalember, és keményen beolvasott valamiért az elnöki asztalnál ülőknek, ha jól értettem, az elméleti kutatás védelmében. A terem hangulata felizzott, heves vita alakult ki, melynek lényegével nem voltam ugyan tisztában, de azt megértettem, hogy a hevesvérű ifjú irodalmár a fennálló kultúrpolitika szűkkeblűségét ostromozta keresetlen szavakkal.

„Vigyázz vele! – mondta osztályvezetőm aggodalmasan. – Kemény fiú, és nagyon vad!”

Így kezdődött. Bevallom, nem vigyáztam, s bár az Elméleti és a XX. századi osztályok között olykor hadiállapot uralkodott, szívesen hallgattam a folyosói eszmecsereket, melyek néha nagyon izgalmasak és tanulságosak voltak. Nagyon tudtam méltányolni, hogy Veres András sosem rejtette véka alá véleményét, viszont mióta ismerem, sosem fűrt, mindig egyenesen, szemből mondta meg véleményét, amelyben olykor a „hülye” és a „hülyeség” is szerepeltek, előbbiből nekem is juttatott, és általában igaza volt.

Sosem rajongtam az irodalomelméletért, néha eláll a lélegzetem egynémelyik tanulmány olvasán. Andriséin soha! Mert közben Andrásból Andris lett, és ráébredtem, hogy a kemény külső mögött igaz, megértő és nyitott emberség rejtőzik. Hogyne rejtőznék, ha valaki legnagyobb és maradandó teljesítményeit Ady Endre, Kosztolányi Dezső és József Attila kutatása közben alkotta meg! Andris minőségi ember, undorodik a rossztól és selejtestől, ráadásul meg is mondja a véleményét, ami nyilván konfliktusok forrása, ám ezek nem rendítik meg igaza képviselésében.

Úgy hiszem, bizonyos dolgokról teljesen másként gondolkodunk. Egyről azonban soha, és ez a zene már-már áhítatos szeretete. Bár néha csüggedve kell tudomásul vennem, hogy megint új lemezzel gazdagodott – némelyiket nekem is felveszi, némelyik előadóra ráirányítja figyelmemet –, olykor azon elmélkedem, mikor költöznek ki Évával a lakásukból, mert végül a lemezek „győznek”, s ők majd az utcáról figyelhetik az *Appassionatát*.

Segítsék az égiek, hogy minél tovább hallgathassa a zeneirodalom csodáit, s újabb tanulmányaival, könyveivel bizonyítsa, hogy a magyar kultúra vára erős és

kikezddhetetlen, bármilyen ravaszul is gyengítsék belülről. Álljon továbbra is rendíthetetlen elszánással a humanista kultúra védelmében a bástyán, és mutasson példát emberségből! Szükségünk van erre a példára!

Édes András

•

*Mindannyiunk Veres-komplexuma**

You made <előbb_t me> <végül_g us> happy,
 Sometimes you made <előbb_t me> <végül_g us> <előbb_t sad> <majd_g glade>
 <végül_t Sade>
 But there were times, dear,
 You made <előbb_t me> <végül_g us> feel so bad
 <végül_c so that all our hard work finally brought> [hiányos a kézirat]

Nem gondolom, hogy népszerűsíteni kellene Veres Andrást. A hozzá való viszonyunkat kellene újra és újra definiálni, már csak önmagunk érdekében is.

Különben nagy gőzben [?] vagyok. [...] <előbb_t regényem> <végül_c írásom>, melynek címe *Édes András*, május 10-én jelenik meg a recitínél.

Az <előbb_t regény> <végül_c írás> alapjául szolgáló ötlet kipattanásának történetét [gyorsírással: ...] részletesen elbeszéli.

A témája, a tartalma, ugye, azt egyelőre magamnak tartom meg, de nagyon érdekel.

Ön azt kérdezi tőlem [...], hogy az érzelmek ambivalenciája foglalkoztatott-e, amikor Édes András történetét megírtam. Ön az érzelmek kétértékűségére vagy kétjelűségére gondol. A kémiai igazságot, hogy bizonyos elemek lehetnek pozitív vagy negatív töltésűek is: a modern lélekkutató tudomány átvitte az érzelmekre. Amelyek egymással szemben állanak. Ismerem ezt a teóriát. De én, amikor írtam, nem törődtem vele.

* Tanulmányom címe alapján nyilván sokan sajtóhibára gyanakodhatnak. Mivel jóval összetettebb problémának tartom, helyesebbnek látom a mai Vörös szó régies vagy népies Veres változatát használni. S mivel magas hangrendű, a mély, de nem azonos magánhangzókat tartalmazó keresztnévek illenek hozzá. Például Veres András. A vörös vagy Veres a hét prizmai szín legélénkebbike, mely a napképhez a legközelebb áll. Sok fokozata és árnyéklata van, s különféle neveit vagy ama testektől kapja, melyeken rendszeren látszik: vérVeres, rézVeres, téglVeres, tűzVeres stb. vagy más-más árnyéklátától, mint: sötétVeres, világosVeres, halványVeres, teliVeres, haragosVeres. Testekre alkalmazva Veres posztó, Veres zászló, Veres pipacs, Veres orr, Veres haj, Veres szakáll, Veres bor (a székeleyknél: piros bor). Egyébiránt a pirossal ellentétben, a Veres gyakran nem igen tetsző színt jelent. A rózsát pirosnak mondják, nem Veresnek. Piros orca más, mint Veres orca. Tréfásan jajVeres, verés által okozott Veres szín a bőrön. A kártyajátékban Veresnek nevezik azon lapokat, melyekre veres szív van festve: Veresfelső, Vereskirály.

Azt akarom megértetni és bizonyítani, hogy nem élünk külön életet, hanem egymásban és egymás által élünk mi emberek.

Úgy bámultam őt, mintha a Teremtőt láttam volna sárból embereket gyúrni és lelkeket lehelni beléjük. András, az András név, az [... ..] mosoly megmaradt az eredeti mintaelgondolásból. A többi figurát is kissé önmagáról mintázta, nemcsak [... ..] alakjában gondolt önmagára. Az pedig, hogy egyszerre szolgált mintául <előbb_t *Jancsi úrfi és Moviszter doktor* > <végül_c osztálya> megformálásához, első-sorban <előbb_t Kosztolányi> <végül_c Veres András> személyiségrajzához nyújthat értékes adalékot.

Kelettől nyugatig,
nyugattól keletig. Nagy a mi családunk.

Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa hajdani eszelősök.

Itt lakik a Főnök, aki rokonom,
rokona az osztálynak,
rokona a mindenségnek,
mert tizenöt <végül_g negyvenhét> évig szolgált nálunk
és mi szerettük.

Mindig lobog.
Mindig beszél.

Kemény, kegyetlen szeretet prédikál. Inkább üsd meg, akit szeretsz, de ne nyavalyogjál. Csak légy erős és hideg. Akkor az ütésed is olyan, mint a csók.

„Te komisz, te piszok, te ... édes...”

Kétségtelen, hogy sokféle irányzat hatott rá, az anarchizmustól a kommunista párton át Ignótus Pál polgári radikális álláspontjáig, de mindvégig baloldali volt. Akkoriban olyan idők jártak, hogy a legjobbak – a kiutat keresve – folyamatos tájékozódási kényszerben éltek.

Mindig, mindenkoron volt annyi közöm a szegényhez, a szenvedőhöz, az elnyomotthoz, mint bármely pártpolitikai tagnak, és meg is tettem értük a kötelességemet, mint ember, amikor hozzám fordultak, és mint író, amikor írtam. Minden írásom, minden észrevételem nekik szól.

Az irodalom és a művészet éppen arra vállalkozik – teszem hozzá –, hogy *a mindenkori áldozatot is képviselve* felmutassa a legelviselhetetlenebb szörnyűséget és rettenetet, arra *kényszerítve a kollektív emlékezetet*, hogy megőrizze e tapasztalatokat és ismereteket.

Nemcsak a tematikus kapcsolatok és előzmények tanulságosak, hanem a motívum- és retorikai egyezések is.

[...] az emberek kiismerhetetlenek, egymás mellett élnek és sohasem láthatnak egymás igazi lelkébe.

A regényalakok önállósága és a hozzájuk való viszony más összefüggésben [...] kapnak szerepet másutt.

Mindegyik alakomnak meg tudnám adni pontos nevét. Gyakran több nevet is, mert némelyik kettőből-háromból van összeróva. Minderre csak munka közben, vagy azután jöttem rá, mikor alakjaim már a lelkemben is éltek.

E megfogalmazásban egyszerre van benne, hogy képzeletbeli alakokról van szó, és az, hogy ugyanakkor nagyon is valóságos, élő emberek.

Számára döntők a nevek is. Ezek együtt jelennek meg alakjaikkal. Ha van nevük, akkor már élnek is. [gyorsírással: ...] Nem maradhat említetlen, mivé lesznek, ha nincs nevük. Az ő nézőpontjából látjuk a csak villanásnyira megjelenő neveket, amelyekhez egy-egy jellegzetes (rossz) tulajdonság társul, de akad olyan alak is, akiből a neve sem marad meg.

Eleinte tiltakozunk a megírás ellen, mert az gyötrelem. Miután az anyag fejünkre nőtt, könnyebbség ez a gyötrelem is. Természetesen a papíron dől el minden.

Amikor e sorokat róttam: sokáig haboztam, hogy miként nevezzem el Ünne-peltet. Azután egyszerre elhatároztam, hogy csakis Andrásnak nevezhetem. *Édes András* neve is ilyen hallucináció. Jól esett mondogatnom, leírnom. Talán azért tudtam vele annyi szeretettel foglalkozni. Én az András nevet régóta szerettem. Mindig a marást, a parázst és a varázst hozta eszembe, azon kívül egy konok és nagyon férfias fölszólító módot is. A vezetéknév, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint e hódolatom kifejezése.

Tabula gratulatoria

Arany Zsuzsanna

Bacsó Béla

Bartos Éva

Bálint Éva

Békés Enikő

Bojtár Endre

Botka Anikó

Csányi Vilmos

Csorba Csilla

Dávidházi Péter

Diósi Tamás

Dr. Samu †

Erős Ferenc

Fodor Pál

Forrásy Viktória

Földes Györgyi

Gergely András

Győrei Zsolt

Hafner Zoltán

Hankiss Elemér †

Hanzel Mária †

Hegedüs Béla

Héjjas Eszter

Horváth Andor

Horváth Iván

Hoványi Márton

Jankovics József

Józan Ildikó

Kecskeméti Gábor

Kelevéz Ágnes

Kőszeghy Péter

Lackó Mihály †

Lichtmann Tamás

Margócsy István

Markó Veronika

Matlák Gábor

Mérei Anna

Mohl Györgyi

Nagy Csilla

Németh G. Béla †

Németh S. Katalin

Nyíró Lajos †

Paraizs Júlia

Radnóti Sándor

Rákai Orsolya

Ricsi

R. Takács Olga

Sarankó Márta

Sántha Teréz

Sárközi Éva

Schulcz Katalin

Soóky Andrea

Sórés Zsolt

Stauder Mária

Szabolcsi Hédi

Szabolcsi Miklós †

Szentmártoni Szabó Géza

Széphelyi F. György †

Szilágyi Emőke Rita

Takács László

Tóth-Czifra Júlia

Tóth Zsombor

Török Endre †

Tüskés Anna

Tüskés Gábor

Újhelyi Mária

Vajda Mihály

Varga László

Veres Mandy

Wessely Anna

Zemplényi Ferenc †

Zsadányi Edit

